

॥ अथ श्रीमदनुव्याख्यानदिप्पणी सहाय्यरत्नावली प्रारभ्यते ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

16369

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नारायणमसंख्येयकल्याणगुणप्रिग्रहं ॥ वंदे भक्त्या सदाध्वस्तदूपणं परमप्रियं ॥ १ ॥
 नमो भगवते तस्मै व्यासरूपाय विष्णवे ॥ यत्प्रसादात्परं ज्ञानं प्राप्यते विबुधादिभिः ॥ २ ॥ श्रीमदानंदतीर्थार्यान्
 गुरुन्विधादिवाकरान् ॥ वंदे कुहट्टिबोधव्याससिद्धांतदीपकान् ॥ ३ ॥ तत्कृतां ब्रह्मसूत्राणामनुव्याख्यां यथामति ॥ विद्वणो-
 म्यर्थगंभीरां हरितन्त्रप्रकाशिकां ॥ ४ ॥ ग्रंथादौ शिष्टाचारादिप्राप्तस्य मंगलाचरणरूपस्वेष्टदेवतानमस्कारस्य प्रारिप्सितग्रंथ-
 समाप्तिप्रचयाद्यर्थत्वाच्छिष्टजनप्रणीराचार्यः स्वेष्टदेवतां सन्नमति ॥ नारायणस्य नम्यत्वोपपादकं
 निखिलेत्यादि । गुणवत्त्वेऽपि चेतनत्वेन हिरण्यगर्भादिवद्दोषवत्त्वं मा भूदित्युक्तं निर्दोषमिति । एवंभूतत्वादेवाखिलैः
 सुवाक्यैर्ज्ञानद्वाराऽतिशयेन प्राप्यं । निखिलपूर्णगुणोपपादनायोक्तमस्योद्भवादिदमिति । विश्वस्योद्भवादिदातारमित्यर्थः । अत
 एव वंद्यं । अशेषाद्विशिष्टत्वादपि वंद्यं । यो हि जननादिकर्ता यश्च गुणाधिकः स हि वंद्यो भवति । अत एवंभूतत्वादेव प्रियेभ्यः
 स्वात्मादिभ्योऽतिशयेन प्रियं । तेषां प्रियत्वापादकत्वात् । इतरेषां प्रायस्तथाऽनुभूत्यभावान्ममेत्युक्तं । समिति श्रद्धाभक्त्यति-
 शयपूर्वकत्वमाह नमस्कारस्य । अनेनैव श्लोकेनाध्यायचतुष्टयार्थं सूचितवान् । निखिलपूर्णगुणैकदेहमिति समन्वयं सूचयति ।
 निर्दोषमित्यविरोधं । अखिलैः सुवाक्यैराप्यतममिति साधनं । अस्योद्भवादिदमिति फलं । अनेनैवाधिकारिविषयप्रयोजनसंबंधान्
 शास्त्रारंभेऽपेक्षितान्दूचयति । सन्नमामीत्यधिकारिणं सूचयति । नारायणमिति विषयं । आप्यतममिति प्रयोजनं । उद्भवादिद-
 मिति विषयप्रयोजनयोर्दातृदत्तलक्षणसंबंधं । नारायणशब्दश्च व्याक्रियते निखिलपूर्णेत्यादिना श्लोकेन । नाराणां गुणानामयन-

त्वात् । अराणां दोषाणामयनं न भवतीति नारायण इत्याद्यहर्नीयं । एवं शास्त्रप्रतिपाद्यं नारायणं नमस्कृत्येदानीं तमेव शास्त्रकर्तारं वेदव्यासं ग्रणमति ग्रंथारं च प्रतिजानीते ॥ तमेवेति । शास्त्रप्रतिपाद्यरूपेण नमस्कृतस्यैव शास्त्रप्रवक्तृरूपेण ग्रणामस्तत्प्रीत्यतिशयार्थः । तं शास्त्रप्रभवं ग्रणम्य परमाख्यविद्याया ब्रह्मसूत्रात्मिकाया व्याख्यामन्वापि करोमीत्यन्वयः । अनुव्याख्याया अन्येन कर्तुमशक्यत्वादहमेवेत्याह । अजसैव जगद्रूपां गुरुमिति मुख्यगुरुत्वमभिप्रेति । मुख्यगुरुत्वं च भगवतो जनकत्वेन पोषकत्वेन विघ्ननिवारकत्वेन चित्तेप्ररक्तया चाचार्यादिसंपादनद्वारा ज्ञानदातृत्वात् । विशेषतो म इति स्वस्य साक्षाद्भगवान्व्यासो गुरुरित्याह । शास्त्रप्रभवमित्युक्तं विवृणोति ॥ प्रादुर्भूत इति । न विद्यते उत्तमं शास्त्रं यस्माच्चदनुत्तमं । ननु सूत्राणां प्रामाण्ये सिद्धे सिद्धं व्याख्येयत्वं । तच्च कथमित्याशङ्क्याह ॥ गुरुर्गुरुणाभिनि । गुरुणां ब्रह्मादीनां ज्ञानप्रदाता महाभारतादिशास्त्राणां कर्ता वादरायणो यतोऽतोऽजादिभ्यः श्रोतृभ्योऽर्थगोक्तं । रांशयविपर्ययादिरहितत्वात् । ब्रह्मसूत्राख्यं शास्त्रं प्रमाणं । ननु पौरुषेयवाक्यानामाप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यमवधृतं । आप्तोक्तत्वं च कथमित्यत आह ॥ वस्तुश्रोतृप्रसक्तीनामिति । इदमेव ह्योक्तत्वं यद्वक्तृश्रोतृप्रसक्त्यानुकूल्यं । वक्तृश्रोतृस्य तावद्भगवता वेदव्यासस्य वक्तृत्वादस्यैव सूत्राणां । श्रोत्रानुकूल्यं च ब्रह्मादीनां श्रोतृत्वात् । प्रसंगानुकूल्यं चाज्ञाननिर्हरणार्थेन प्रवृत्तेः । तत्रैकैकानुकूल्याभावेऽप्यनाप्तत्वं । यथा जैनवाक्येषु वक्तृश्रोतृस्यैव वक्तृत्वमिति शून्यत्वं । यथा श्रोत्रानुकूल्याभावादाप्तिशून्यत्वं बुद्धवाक्येषु । यथा च प्रसंगानुकूल्याभावादाप्तिशून्यत्वं नर्मादिवाक्येषु । तच्चोक्तं भारते । न नर्मयुक्तमनृतं हिनास्ति न स्त्रीषु

राजन् विवाहकाले प्राणालये सर्वधनापहारे पंचानुतान्याहुरपातकानीति । न केवलमाप्तोक्तत्वात्प्रामाण्यमपि तु श्रुतिमूल-
 त्वाद्युक्तिमूलत्वाच्च । अतस्त्रिविधं प्रामाण्यं ब्रह्मसूत्राणां जैमिन्यादिवाक्येषु त्वैकैकधा प्रामाण्यं । अतो ब्रह्मसूत्रसदृशं न प्रमा-
 णतममस्त्यतः प्रमाणतमत्वाद्वाख्येयं । यद्यपि भाष्यरूपेण व्याख्यातमिदं शास्त्रं । तथाऽप्यस्पष्टस्पष्टीकरणाय व्याख्यायत
 इत्यदोषः । तत्र व्याख्येयस्य शास्त्रस्येदमादिसूत्रं ॥ ॐ अथानो ब्रह्मजिज्ञासेति । तत्रोक्तारथाशब्दश्च मंगलार्थत्वादादितः
 प्रयोक्तव्यौ । ॐकारस्तु स्रवत्यनोक्तं ब्रह्मेत्यादिवचनाप्रत्ययधिकरणवर्तमानत्वात्पृथगुच्चारितो वेदितव्यो नात्राशब्दवत्सूत्रो-
 पनिबद्धः । इदानीमोकाराद्याखिलवेदार्थभूतशास्त्रस्य विषयं दर्शयितुमाह ॥ ॐ तत्त्ववाचीति । ॐकारार्थो विष्णुरेव गुणबृंहितो
 बृहत्वाद्ब्रह्मशब्दार्थः । स एव नारायणो गुणानामयनत्वान्नारायणपदोदितः । स एव गायत्रीप्रतिपाद्यो भरणगमनयोगाद्भग-
 शब्दार्थः । भूरादिव्याहृतीनां तिसृणां भूतत्वाद्भावयितृत्वात्स्रष्टृत्वेन वृत्तेः । स एव पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यः । पूर्णगजु-
 त्वात्पुरुषः । स एवोकारादिपंचरूपाणां वेदानामर्थः । एवंभूतो नारायणः सर्ववेदार्थोऽपि तत्तत्कुबुद्धिभिरन्यथाप्रतिपन्नत्वाजिज्ञास्यो
 विधीयते । एवं तावत्प्रतिपाद्यस्वरूपमुक्त्वा मुमुक्षोरधिकारिणस्तज्जिज्ञासाग्रयोजनं महायाससाध्यत्वेन प्रमितमेव प्रवृत्तिकार-
 णमिति सप्रमाणकमाह ॥ ज्ञानीति । ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति मामिति भगवद्वाक्याद्भगवत्स्त्वत्त्वात् ।
 तमेव विद्वानमृत इह भवति । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यागितव्य इत्यादिश्रुतिबलाच्च ।
 जिज्ञासातो ज्ञानं ज्ञानादेव विष्णुप्रसादस्तस्मान्मोक्षो ज्ञानिनः । ननु ज्ञानस्वभावादेव बंधनाशो ज्ञानाभिः सर्वकर्मणि

भस्मसात्कुरुते तथेति वाक्यात्स्यात् । किं तत्प्रसादेनेत्याशंक्य तत्प्रसादैकलभ्यो मोक्ष इति सप्रमाणकमाह ॥ द्रव्यं कर्म-
चेत्यादिना । न क्रते त्वत्क्रियते किंच नार इत्यादिना ज्ञानस्वभावादेव मोक्षः कस्यापि न स्याद्धारिं विना । भो इन्द्रियगणपते
हृषीकेश आरे दूरेऽपि त्वद्वते किंचन न क्रियत इत्यर्थः । एवं तावच्छास्त्रारंभेहुभूतविषयप्रयोजनाद्युत्त्वा परकृतापव्या-
ख्यानमुक्तदार्ढ्याय दूषयितुमाह ॥ अज्ञानामित्यादिना । भगवत्प्रसादसाध्यत्वोक्तेर्न मुक्तिर्बधमिथ्यात्वमपेक्षते । राजादि-
प्रसादस्य सत्यशृङ्खलादिबंधाननिवर्तकत्वदर्शनात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वानभ्युपगपान्न मिथ्यात्वं बंधस्य । किंच सत्यस्यापि ज्ञानेन
निवृत्तिर्दृष्टा । यथा गरुडध्यानेन विषस्य । ग्रत्यक्षादिविरुद्धं च बंधमिथ्यात्वं दुःखहमित्याद्यनुभवात् । यदि दुःखादिबंधस्य
मिथ्यात्वं तर्हि तत्प्रतिपादकस्य वाक्यस्य मिथ्यात्वं स्यादेवोभयसंमतेः । तदा बाधकाभावाद्धस्य सत्यत्वं सेत्स्यति । ननु
मिथ्याभूतमपि वाक्यं मंत्रमिव स्वप्नोपदेशो बंधमिथ्यात्वं बोधयत्वित्याशंक्याह ॥ मिथ्याया इति । उभयसिद्धस्य हि
साधनस्य साधकत्वं । न च मिथ्याभूतस्य साधकत्वमुभयसंमतं । रज्जुसर्पादिज्ञानमपि सदेवभयंकपादिजनकं । अन्यथा
रज्जुसर्पोऽपि दंशेत् । अतो न कुत्रापि मिथ्याभूतस्य साधकत्वं दृश्यते । मिथ्याभूतस्य साधकत्वं साध्यते चेत्केन प्रमाणेन ।
सता वा मिथ्याभूतेन वा । यदि सताऽऽत्मेतरेण तर्हि द्वैतसिद्धिः स्यात् । नाप्यसता । विप्रतिपन्नत्वात् । न च वाच्यं
सतोऽपि साधकत्वं मया नांगीकृतमिति । साक्षिणैव सता जडसिध्यंगीकारात् । तच्च निर्विशेषस्य साक्षिणः साधकत्वं
साध्यं यदि तदपि साध्यते केन प्रमाणेन सविशेषेण वाऽविशेषेण वा । अविशेषेण चंचस्यापि साधकत्वमविशेषांतरेण

साध्यमित्यनवस्था । सविशेषेण चेत्तस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारान्न साधकत्वमुभयसंमतं । अस्माकं पक्षे तु सविशेषत्वात्साक्षिणः
 साधकत्वमुपपन्नमेव । किंच विश्वस्य सत्यत्वमङ्गीकुर्वतां साधनाद्यभावाद्वादित्वस्य चाभावान्न पक्षांतरनिराकरणसिद्धिः ।
 अतो वा बाधकाभावाद्धानादिव्यवहारः सत्य एव स्यात् । तद्विषयोऽपि षटादिस्तत एव सत्यभूतोऽवसीयते । न ह्यसति
 हानादिव्यवहारो दृष्टः । नन्वसतः साधकत्वाभावेऽपि व्यावहारिकसत्वस्य साधकत्वं स्यादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव तत्साधकं
 प्रमाणं विकल्प्य दूषयितव्यमित्याह ॥ व्यवहारसरसत इति । प्रतीतिकं व्यावहारिकं पारमार्थिकं च सदिति सत्त्रैविध्ये किं
 प्रमाणादिति च ग्रहणं । न तावत्प्रतीतिकं व्यावहारिकं प्रमाणं विप्रतिपन्नत्वात् । सदसद्विलक्षणं नाम न वस्त्वंतरं सिध्यति ।
 यदि सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वमुच्यते विश्वस्य तर्हि सदसद्भ्यां ब्रह्मखण्डपाभ्यां विश्वस्य भेदाङ्गीकाराद्भेदवादिनो नेदमनिष्टं ।
 सैद्वलक्षणं नाम सर्वसद्वैलक्षण्यं विवक्षितामिति चेन्न । सद्बहुत्वापत्तेः । न च यत्किञ्चित्सद्विलक्षणत्वमित्यपि वाच्यं । ब्रह्मवैलक्षण्याङ्गी-
 कारेणापि तस्योपपत्तेः । किं च सदसद्वैलक्षणेऽपि सदसद्वैलक्षण्यमस्ति न वा । यद्यस्ति तत्रापीत्यनवस्था । यदि नास्ति
 तर्हि सदसद्वैलक्षण्यं किं सद्भाऽसद्भा । नाद्यः । द्वैतापत्तेः । नोत्तरः । विश्वस्य सदसद्वैलक्षण्यनानापत्तेः । सदसच्चवेद्विरोधोऽ-
 पसिद्धांतश्च स्यात् । नापि ज्ञानबाध्यत्वं विश्वस्य शुक्तिरजतोदरिव साध्यं । शुक्तिरजतेऽपि तस्यासिद्धत्वात् । कस्तार्हि बाध
 इति चेत् । अन्यथाविज्ञातस्याधिष्ठानस्य सम्यग्विज्ञानमेवेति ब्रूमः । न पुनः कस्याचिदर्थस्य नाशोऽसत्त्वात् ।
 असतः प्रतीत्यभावात्कथं भ्रमविषयतेति चेन्न । असतः प्रतीत्यभावेऽसद्वैलक्षण्यस्यापि ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

नन्वसतोऽसत्त्वेन ख्यातिरस्त्येव । सत्त्वेन ख्यातिः क्व दृष्टेति चेत् । उच्यते । अन्यस्यान्याकारत्वमविद्यमानमेवास्तीति भ्रांतौ प्रतीयत एव । न च तदस्तित्वमनिर्वचनीयमेव प्रतीयत इति वाच्यं । भ्रांतिप्रतीतिदशायां सत्त्वेनैव प्रतीयमानत्वात् । अन्यथा तदप्येवमित्यनवस्थाप्रसंगात् । अविद्यमानस्याप्रतीताप्रनिर्वचनीयत्वेनाभ्युपगते शुक्तिरजतेऽपि भ्रमतः प्रवृत्तिरेव न स्यात् । अर्थक्रियानर्हे तत्प्रतीत्यर्थार्थत्वं स्यात् । तदेतदाह ॥ वैलक्षण्यं सदसत्तोरित्यादिना । तस्माद्धर्मिथ्यात्ववर्णनमनुपयुक्तमुक्तं चेति सिद्धं । एवं बंधाध्यासं दूषयित्वा इदानीं विषयग्रयोजनाद्यसंभवं वक्तुमज्ञानासंभवं तावदाह ॥ निर्विशेष इत्यादिना । नात्मनोऽज्ञानमावरकं स्वयंप्रकाशत्वात् । न तद्विशेषस्य । ब्रह्मक्यादेर्निवेशेष्वांगीकारात् । न चाध्यस्तोपविषयस्यापि तत्संभवति । प्रागज्ञानसिद्धेस्तदसंभवात् । न चेद्वयमस्त्यावरकमज्ञानं जडस्य सतोऽप्यप्रकाशस्वरूपत्वेनावरणैर्यथार्थ्यांगीकारात् । तस्मात्कथमपि ब्रह्मणोऽज्ञानासंभवाज्जिज्ञासार्थं भवैयथ्यं दुर्वारं मायावादिनः । अपि च किमज्ञानमज्ञानांतरकल्पितमुताकल्पितं । नाद्यः । तदप्यज्ञानमज्ञानांतरकल्पितमित्यनवस्थाप्रसंगात् । न चाज्ञानद्वयमेव परस्य परकल्पितमितरेतराश्रयत्वप्रसंगात् । नोत्तरः । अद्वैतभंगात् । न चाज्ञानं स्वेनैव कल्पितमात्माश्रयत्वप्रसंगात् । अदृष्टत्वाच्च । तथाविधजीवस्य तात्त्विकाज्ञानाभ्युपगमेनानवस्थादिदूषणावकाशः । तात्त्विकस्यापि सुवर्णमलवन्निवृत्तिः संभवत्येवाज्ञानस्य । तथा दुःखादेरपि । बालत्वस्येव वार्धके । स्वयंप्रकाशस्यापि जीवस्याज्ञानं स्वविशेषालंबनं च युक्तमेव । यद्यविद्याया दुर्घटत्वस्य भूषणत्वांगीकारादोक्तदोषावकाश इत्युच्यते । तर्हि तत एव निरधिष्ठानस्यासाक्षिकस्याविद्याध्यासस्यापि संभवादात्माऽपि दुर्घटः स्यात् । अविद्याया एवा-

त्मत्वं दुर्धटमपि भूषणत्वेनापाद्यते । अतो नाज्ञानस्य दुर्निरूपत्वादज्ञानवतोऽधिकारिणोऽज्ञातविषयस्याज्ञाननिवृत्तिफलस्य तत्संबन्धस्य
 दुर्धटत्वाच्चदुर्जिह्वतसर्वप्रमाणविरुद्धत्वादनंतदोषदुष्टं मायिमत्तं । अतो नारंभणीयं किं तु हेयमेव सद्भिः । एवं सामान्यतो
 निराकृतमपि परोक्तब्रह्मात्मैक्यं शास्त्रविषयं निष्प्रमाणकत्वेन विशेषतो निराकरोति ॥ सत्यत्वादित्यादिना । न तत्त्वमस्या-
 दिवाक्यं जीवस्य ब्रह्मत्वप्रातिपादकं दुःखादिग्राहकप्रत्यक्षविरोधात्तस्य च पूर्वोक्तप्रकारेणार्थतयात् । यथा यजमानः प्रस्तर
 इति वाक्यं प्रत्यक्षविरोधान्न प्रस्तरस्य यजमानत्वाभिधायकं । किंच सर्वज्ञत्वादिविशिष्टेश्वरं जीवविलक्षणं सदेवेत्याद्युपक्रमसिद्धं
 तत्पदेनाभिधीयते । तेन जीवस्यैक्यं बोधयद्वाक्यं स्फुटमुपजीव्यश्रुतिविरुद्धमेव । अपि च जगत्स्वातंत्र्यादिपरत्वेनैक्यवाक्यस्य
 सावकाशत्वान्न जीवेश्वरस्वरूपाभेदपरत्वं । यथा वशीकृतग्रामं पुरुषमधिकृत्यायं ग्रामः स्वयमेवेति स्वातंत्र्येऽभेदप्रयोगो दृष्टः ।
 यथा विद्यादिविशिष्टभूषुरमधिकृत्यास्मिन्ग्रामे ब्राह्मणः सर्वेष्वयमेवेति वैशिष्ट्ये च । यथा च गोष्ठ एकीभूता गाव इति
 स्थानैक्ये च । यथा पूर्वं परस्परविरुद्धा ब्राह्मणा इदानीमेकीभूता इति मत्स्यैक्ये च । यथाऽग्निर्माणवक इति सादृश्ये च ।
 तथैव भगवत्स्वातंत्र्ये भगवद्वैशिष्ट्यालंबनत्वेन सावकाशं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिजीवजडाभ्यामभेदवचनं ब्रह्मणः । परेऽव्यये
 सर्व एकीभवति । परमं ब्रह्म वेद । ब्रह्मैव भवतीति मुक्तैरभेदवचनं भगवतः स्थानैक्यमत्यैक्यसादृश्यैक्यालंबनत्वेन सावका-
 शमित्यर्थेऽभेदवाक्यं यथेष्टतः सावकाशं स्वरूपाभेदमंतरेणापि द्वा सुपर्णा सयुजेत्यादिभेदवाक्यं तु निरवकाशं । जीवपरम-
 भेदमंतरेण स्वयंप्रकाशे चिन्मात्रेऽज्ञानसंभवस्य प्रागेवोक्तत्वाद्वाज्ञानकल्पितभेदविषयमिति वक्तुं युक्तं । अतः प्रमाणांतरावि-

रेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाज्ञेष्टसाधने प्रवृत्तिरिति । नैतत्साधु । अनिष्टस्येष्टप्रतिबंधकत्वात्पारंपर्येणापीष्टसाधनत्वाच्चत्परिहारस्य ।
 सीधुपानादेरपि तात्कालिकेष्टसाधनकत्वेऽपि महानिष्टसाधनत्वाच्च विंधयत्वमित्यलमतिप्रसंगेन । तस्मादिष्टं तत्साधनं
 च कार्यमित्युच्यते । नार्थांतरं । एवं सतीष्टदेवता भगवान् श्रीपतिरेव मुख्येष्टसाधनं । अनपेक्षिताशेषपुरुषा-
 र्थतया निर्मलमनसामिष्टो वेदार्थो भवितुमर्हति । इष्टत्वं च भगवतस्तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्य-
 स्माच्च सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मेति श्रुत्यादिसिद्धं । न श्रद्धामपि कुर्वति कुशलाः स्वात्मदर्शनाः । अहेतुक्यव्यवहितां भक्ति-
 मात्माग्नये यथा । प्राणबुद्धिमनःखात्मदेहापत्यधनादयः । यत्संपर्कात्प्रिया आसंस्ततः को न्वपरः प्रिय इत्यादिभगवद्वा-
 क्यैश्च । तस्मादाकांक्षायोग्यतासंनिधिवलाद्भगवानेवेष्टो वेदार्थः । ननु व्युत्पत्तिवशाद्वाक्यार्थान्वबोधः । व्युत्पत्तिश्च व्यवहारत-
 त्कार्य एव संभवति । गामानय गां बधानेत्यादिषु बालस्य व्युत्पत्तिदर्शनात्कथं वाक्यस्येत्यत आह ॥ इष्टे व्युत्पत्तिरि-
 ष्यत इति । इष्ट एव शब्दस्य व्युत्पत्तिरभ्युगंतव्या । अत्यपूर्वांस्तव श्रोतव्यादिवाक्येष्वावापोद्वापाभ्यां पदार्थानां वर्तमान-
 त्वात् । अंगुल्यादिनिर्देशाच्चाकांक्षादिबलाच्च बालस्य व्युत्पत्तिदर्शनात् । ननु गामानयेत्यादिषु लिङादियुक्तवाक्येषु व्युत्पत्तौ
 गामानयतीत्यादावेवोक्तप्रकारेण व्युत्पत्तिसंभवात् । तत्रैष्यद्भवानयनादिदर्शनपर्यंतप्रतीक्ष्णोपयोगाभावाद्भ्युत्पत्त्यर्थं बालस्य
 वर्तमानार्थपदे व्युत्पन्नो ज्ञातशक्तिक्रवादिपदसमभिव्याहारादानयेत्यादिवाक्यत उत्तमवृद्धादिष्टमध्यमवृद्धानीयमानग-
 वादिकं दृष्ट्वाऽनंतरं व्युत्पत्तिर्भविष्यति । एवं च सिद्धव्युत्पत्त्यनंतरभावितादमुख्यार्थानीकारेऽपि कार्यस्य । किंच सर्वं हि

वस्तु वर्तमानमतीतं भविष्यदाकांक्षादिवशात्स्फूर्जितं जनपदचयेनावसीयते । अतः कालत्रयावच्छिन्नो विधिरित्येतदपास्तं । यस्मादानीयमानवादिकं दृष्ट्वा तदन्वितेष्वानयेत्यादिषु व्युत्पन्नस्थानंतरमाकांक्षावशादानयिष्यतीत्यादिभविष्यदर्थेषु व्युत्पत्तिः । अतो वर्तमानार्थेषु प्रथमतो व्युत्पत्तिस्तदनंतरमतीतपदार्थेषु तदनंतरं भविष्यदर्थेषु पदेषु च । अतः कालत्रयानवच्छिन्नमेव शब्दावगम्यं । अपि च सर्वोऽपि जंतुरिष्टमाकांक्षते । तदर्थत्वेन तत्साधनं च न तु व्यापारमात्रं । अतः कार्यविधानेऽनाकांक्षिताभिधानं स्यात् । इष्टसाधनं चापरोक्षं परोक्षं वा ज्ञानमेव न तु कर्म । साक्षाद्वापारस्तु क्वचिज्ज्ञानार्थः स्यात् । यथा चर्वणनिगीरणादिव्यापारो रसवेदनार्थः । रसवेदनं सुखार्थं । यथा पुत्रस्ते जात इति वाक्योत्थपरोक्षज्ञानादपि सुखं दृष्टं । एतादृशवाक्येष्वपि व्युत्पत्तिः संभवति । तथा हि । पुत्रस्ते जातः केनचिदुक्तवाक्यश्रवणाद्दृष्टस्य पितुर्मुखविक्रमादिना हर्षमनुमाय तन्निमित्तमनेनोक्तमित्यध्यवस्यति बालः । तच्च निमित्तं पुत्रजन्मव्यतिरेकेणान्यदनाकलयन्पुत्रजन्मनेति निश्चिनोति । एवमेवापोद्वापाभ्यामेतद्वाक्यगतपुत्रादिपदविभागार्थं जानात्येवेति किमनुपपन्नं । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारादप्रसिद्धपदार्थावगतिश्चातीवप्रसिद्धा कार्यानुप्रवेशमंतरेणापि पिकः कोकिल इत्यत्र प्रसिद्धपदसमभिव्याहारादप्रसिद्धपिकशब्दार्थावगतिदर्शनात् । अतः प्रसिद्धपरत्वं सर्ववाक्यानां व्युत्पत्तिबलादेव सिद्धं । अपि च कार्यैकपरत्वे वेदस्य सुकृत्सुवन्धादिकारकेष्वतात्पर्यं स्यात् । तथा च सति यत्किंचित्कर्मणो भस्महोमादिलक्षणस्यावहनीयादिराहतस्य यज्ञता स्यात् । अथ यागादिकार्यार्थत्वेन सुकृत्सुवादिषु तात्पर्यमस्तित्युच्यते । हंत तर्हीत्राण्युपासनत्वेन ब्रह्मणि तद्गुणेषु सत्यकामत्वादिषु तद्गद-

स्तीति परेण पदार्थोऽपि तात्पर्यमभ्युपगम्यतामविशेषात् । नतूपासनाक्रमत्वेन न ब्रह्मणः सिद्धिः । अविद्यमानस्यापि ध्यातुं
 शक्यत्वादुपासनावक्यस्य ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्याहृतेतिशब्दवत्स्तत्र तात्पर्याभावाच्च । मनो ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिवाक्यस्येव ।
 मैवं । एवं सति ब्रह्मीनिति प्रोक्षति आहवर्नयि इति जुहोतीति सर्ववाक्येष्वितिशब्दाध्याहारः स्यात् । तथा सत्यन्यादीनां
 स्मरणेनैव होमाद्यन्वयो न स्वरूपत इति स्यात् । मनो ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादेर्मन आदिषु ब्रह्मोपासनेमेवार्थ इति चतुर्थे वदामः ।
 यथाऽऽहवर्नये जुहोतीत्यादावितिशब्दाश्रवणाद्वागन्यादिस्मरणमात्रमित्युच्यते तर्ह्योत्मानमेव लोकमुपासीतेत्यादावितिशब्दाभा-
 वाच्चैवाभ्युपगम्यतां । यदि क्वचिदुपासनावक्येष्वितिशब्दश्रवणात्तत्राप्यध्याहारः क्रियते । तर्हि नागिरागिरेति ब्रूयादित्यादि-
 यागप्रकरणेष्वितिशब्दश्रवणादग्नौ जुहोतीत्यादावध्याहारः स्यात् । अतो विधिविशेषत्वेनापि सिद्धार्थे तात्पर्यमवश्यमभ्युपगतव्यं ।
 तथा हि । वेदांतवाक्यान्युपासनाख्यकार्येऽधिकृतविशेषणभूतफलत्वेन दुःखासंभिन्नदेशविशेषरूपस्वर्गादिवद्रात्रिसत्रप्रातिष्ठादि-
 चद्वगुरुणशतयातनासाध्यसाधनभावादिवच्च कार्योपयोगितयैव सर्व बोधयंति । तथा हि । ब्रह्मविदामोति परमित्यत्र ब्रह्मो-
 पासनाख्यकार्याधिकृतफलत्वेन ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते । परप्राप्तिकामो ब्रह्म विद्यादिति । अत्र प्राप्यतया प्रतीयमानब्रह्मस्वरूपं
 तद्विशेषणं सर्वं कार्योपयोगितयैव सिद्धं भवति । तदंतर्गतमेव जगत्सृष्ट्यादिकं संहर्तृत्वमाधारकत्वमंतरात्मत्वमित्याद्युक्तमनुक्तं
 सर्वमिति न किंचिदनुपपन्नं । एवं च सति मंत्रार्थवादगता अपिरुद्धा अपूर्वार्थाश्च सर्वे विधिशेषतयैव हि सिद्धा भवन्ति ।
 तथा हि । सर्वोऽप्यर्थवादभागो देवताराधनभूताद्यागादेः सांगस्याराध्यदेवतायाः श्रेष्ठानुगुणान्सहस्रशो वदन्क्रमणि प्राशस्त्य-

बुद्धिसुत्पादयति । तेषामसद्भावे ग्राशस्त्यबुद्धिरेव न स्यादिति कर्मणि ग्राशस्त्यबुद्धयर्थं गुणसद्भावमेव बोधयंतीत्यनयैव दिशा सर्वमत्रार्थवादगता ह्यनथासिद्धाः । न च ग्रत्यक्षानुपलंभवाधः । तेषामस्मदाद्यक्षायोग्यत्वात् । अन्यथा तद्व्यायेन वेदार्थमात्रापन्हवः स्यात् । अपि च सिद्धे शब्दस्य ग्रामाण्यानभ्युपगमे ब्राह्मणो न हतव्य इत्यादेर्निषेधवाक्यस्याग्रामाण्यं स्यात् । अकार्यत्वान्निषेधस्य तत्रापि किञ्चित्कार्याभ्युपगमे नञः पर्युदास एवार्थो न प्रतिषेधार्थः स्यात् । तथा च निशेधशस्त्राभावप्रसंगः । द्वितीये कार्यपदस्य वैयर्थ्यमापद्येत । कार्यस्य कार्यान्वयाभावात् । सिद्धार्थे शक्त्युपगमे पदार्थानामेव परस्परान्वयसंभवाच्च किञ्चिदनुपपन्नं । अतः कार्यानुप्रवेशमत्रेणापि सिद्धार्थबोधकत्वसंभवाद्युक्तं सर्ववेदपदस्य परमतात्पर्येण ब्रह्मावबोधकत्वं कर्मकांडस्य भगवच्छेषभूतकर्मप्रतिपादनद्वारा भगवत्येव तात्पर्यं । कर्मण्येव तात्पर्याभ्युपगमे वाक्यभेदः स्यात् । किं च सर्ववेदेर्महागुणत्वेनावबुद्धस्य भगवतो मोक्षलक्षणमहाफलदातृत्वाच्चैव परमतात्पर्यं युक्तं कर्मकांडस्य । न त्वल्पफलसाधनभूतकर्मणि ब्रह्मकांडस्य । फलसंबन्धिनः प्राधान्यं दृष्टं । ज्योतिष्टोमादौ महाफलसंबन्धिनो महाप्राधान्यं तद्व्यायेनांगीकर्तव्यमेव । ननु ब्रह्मणि कर्मादिषु च पृथक् पृथक् तात्पर्याभ्युपगमे गौरवमिति चेत् । हंत तर्हि कल्पनागौरवादेव सुकृत्सुवादिपदार्था न भूयासुः । प्रत्यक्षादिपरेणसिद्धाः कार्यपदानां न स्युरिति चेन्न । तात्पर्याणामुक्तारित्या प्रमाणसिद्धत्वेन निराकर्तुमशक्यत्वात् । तस्मात्पदार्थेषु वाक्यार्थेषु च तात्पर्यमभ्युपगम्यते । शब्दस्य वाक्यैकवाक्यता चांगीकर्तव्या । ग्रीहीभिर्जैतेत्यादिवाक्ये प्रतिपादितयज्ञादीनां तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन तपसा नाशकमेवेति परमात्मज्ञानांगत्वोक्तेः । एवं सत्यर्थवादे विधिवाक्येन वाक्यैक-

वाक्यत्वं न प्राशस्त्यमात्रलक्षकत्वेन पदैकवाक्यत्वमिति सिध्यति । तथा सत्यं ज्ञानमनंतमित्यत्र ब्रह्मपदेन सत्यादिपदानां समस्तव्यस्तान्वयसिद्धिः । अवांतरवाक्यानां बहुत्वेऽपि महावाक्यस्यैकत्वान्न वाक्यभेददोषवकाशः स्यात् । अन्यथाऽरुणया पिंगाक्षैकहायिन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्र गवा क्रीणात्यरुणया क्रीणातीति कारकपदानां प्राधान्यस्यापोक्षितस्य पृथक् पृथक् क्रियापदेनान्वयस्य परेणाप्यंगीकृतत्वाद्वाक्यभेददोषापत्तेः । अरुणादिपदानां गोपदेन पार्ष्टिकान्वयो योग्यतावशादंगीकृतः । ननु गंगायां घोषः प्रतिवसतीत्यादिषु गंगादिपदार्थस्य प्रत्यक्षादिविरोधादर्थान्तरान्वयासंभवात्कथं पदार्थे तात्पर्यं शब्दस्योक्तमिति चेन्मैवं । तत्र मुख्यार्थाभावेऽपि गौणलक्षणीकार्थसंभवात् । तथा विरोधे तात्पर्याभ्युपगमे विरोधाभावादित्यनवधं । यस्माज्ज्ञानस्यैवैष्टसाधनत्वं दृष्टं तत्साधनत्वं च कर्मणस्तस्माद्भगवतो ज्ञानर्थान्येव यागादिकर्माणि विविदिषति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेर्ज्ञानमेव तस्य प्रसादजनकं । तच्च जिज्ञासयैव भवति । करणभूतस्य वेदस्य जिज्ञासालक्षणेति कर्तव्यताभावे ज्ञानजनकत्वासंभवात् । अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । तद्विजिज्ञासस्वेति प्रमाणभूतश्रुतिविहितत्वात् । श्रुतेश्च ग्रामाण्यं स्वत एव न संवादाधीनं । यथा प्रत्यक्षस्य संवादाधीनं चेत्प्रामाण्यं तर्हि तत्संवादप्रामाण्यमन्यसंवादाधीनं तत्राप्येवं तत्राप्येवमित्यनवस्था मूलक्षतिकरी प्रसज्येत । न चैवमप्रामाण्यं स्वतो ज्ञानस्य । तथा सति ज्ञानविधासेन न क्वाप्यर्थेषु प्रवर्तेत दृष्टेषु । तस्मात्करणदोषबाधकप्रत्ययाधीनत्वात्परत एवाप्रामाण्यं ज्ञानस्य । अत एव मिथ्याज्ञप्तिविप्रलंभादिदोषसद्भावाद्देविरुद्धगमस्याग्रामण्यं पाशुपतादेः । शब्दस्य स्वतो दोषाभावेऽपि वक्तृदोषेण दोषवत्त्वमवधृतं । न चैवंविधदोषवत्त्वेनाप्रामाण्यं वक्तुं शक्यं

वेदस्यापौरुषेयत्वात् । तस्य च कर्तुरग्रसिद्धेः । किञ्चेश्वरकृतत्वे वेदस्य तस्माद्धर्मादिसिद्धिर्नस्यात् । विप्रलम्भादिवक्तृदोषसंभवात् । यदि वेदस्य ग्रामाण्यर्थमविप्रलम्भकसर्वज्ञवीतरागेश्वरकृतत्वं कल्प्यते । तर्हि कल्पनागौरवं दुर्वारमापद्येत । न चेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादौ तद्वाक्यमेव प्रमाणं । परस्परश्रुत्वप्रसंगात् । नाप्यनुमानं तत्र मानं । प्रत्यनुमानग्रस्तत्वात् । तथा हि । धर्मादिः कस्यचित्प्रत्यक्षः वस्तुत्वाद्धटवत् यस्य प्रत्यक्षः स ईश्वरो बुद्धो वेति तत्तद्वादिभिरुक्ते विमतो न धर्मदर्शी पुरुषत्वाद्देवदत्तवदिति वक्तुं शक्यत्वात् । अतोऽत्यन्तार्तप्रियार्थेषु न वाक्यस्य मानत्वमन्यव्यतिरेकसमाधिगम्याप्तत्वस्य तत्र ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतो धर्मादिसिध्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽपि वैदापौरुषेयत्वमभ्युपगतव्यं । यस्तु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी श्रेयःसाधनं धर्मो नास्तीति वदति तद्वाक्यं निष्फलत्वाद्धेयमेव । न च तेन लोकोपकारः प्रयोजनं । धर्माधर्माभावज्ञाने परस्परार्हिसादिनाऽपकारस्यैव प्राप्तेः । न चोपकारेण तस्य प्रयोजनमदृष्टाभावात् । किं च धर्माभावोऽपि न प्रत्यक्षेणावसीयते । अनुमानेन चेदपसिद्धान्तः । किञ्च प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाभावे धूमदर्शनादभ्यर्थिनः पर्वते प्रवृत्तिर्दुषटा स्यात् । अतो धर्मब्रह्मादिकमस्ति नास्तीति वादिविवादाल्लोकस्य संशयोत्पत्तावस्येवेत्थं भूतब्रह्मादिकमिति निश्चायकं वेदवाक्यमेव भवेत् । यथा प्रत्यक्षदर्शनविगमेन यस्यकस्यचित्साधिगम्यस्य । वेदश्च गुणक्रियादिविशिष्टमेवावबोधयति । तस्माच्छब्दानामाकांक्षितसन्निहितयोग्यार्थतारान्विते वाचकत्वशक्तिरवसीयते लोकव्यवहारात् । अतोऽन्विताभिधायिनः शब्दा अभिहितान्वये कल्पनागौरवमनिवार्यं । तथा हि । पैदस्तावदनन्विताथानामभिधानं कल्प्यं । तदनन्तरमभिहितानामर्थानामाकांक्षादिवशात्परस्परान्वयबोधकत्वमदृष्टं

कल्पयामिति ततो वरमाकांक्षादिवशादन्वितार्थबोधकत्वं पदानामेव । न च पदानां वाचकशक्तिमंतरेण वाक्यार्थबोधकत्वं
 संभवति । घटोऽस्तीति वाक्यस्य पटसद्भावबोधकत्वप्रसंगात् । यदि पदानामेव स्वार्थबोधनद्वारा लक्षणया वाक्यार्थबोधकत्वं
 कल्प्यते । तर्हि तेषामेव द्विधाप्रवृत्तिकल्पनाप्रसंगात् । न ह्यचेतनस्य शब्दस्य विरम्यव्यापारः संभवति । अतो योग्यार्था-
 तरान्विताभिधायित्वेऽपि शब्दानामन्वितार्थविशेषस्तु वाक्यविशेषात्सिध्यतीति सर्वं निरवद्यं तदाह ॥ अतो ज्ञानेत्यादिना ।
 एवं शास्त्रारंभोपयुक्तमर्थजातं युक्तिभिः समर्थितमप्यत्यंतं दृढीकर्तुं ब्रह्मतर्कोक्तिमित्याह ॥ एतत्सर्वमिति । तर्कशस्त्रे ब्रह्मतर्क
 एव पूर्वोक्तयुक्तिजातस्य विस्तरेणोक्तत्वादत्र प्रथमसूत्रे संक्षेपेण सूचनं कृतं सूत्रकृता । तर्कशस्त्राद्व्युत्पाद्यभेदमीमांसाशास्त्रस्य
 विघांतरत्वान्न प्रपंचितं । अत्र सूत्रारूढमेव पूर्वं विचारितं सर्वमित्याशयः । तर्कमीमांसयोर्व्युत्पाद्यभेदमाह ॥ प्रमाणेति ।
 प्रत्यक्षादिप्रमाणानामन्वयव्यतिरेकलक्षणन्यायस्योद्देशविभागलक्षणपरिक्षारूपेण तर्कशस्त्रे सम्यङ्निरूपणं क्रियते । तद्व्युत्पादि-
 तागमादिप्रमाणन्यायैर्ब्रह्मधर्मादिप्रमेयविचार एव मीमांसित्यर्थः । तर्कशस्त्रं च नाक्षयादादिक्रम्याभासप्रणीतं किंतु ब्रह्मतर्क एव
 भगवत्प्रोक्त इत्याशयवानाह ॥ ब्रह्मतर्कमिति । नारायणमूर्त्या स्वेनैव कृतात्पंचाशात्कोटिविस्ताराद्ब्रह्मतर्कोदुत्प्लुत्य यतः
 पंचसहस्रग्रंथं कृतवान् बादरायणः । अतोऽपेक्षितार्थस्य तत्रैवोक्तत्वादत्यंतसंक्षेपेण प्रथमसूत्रगतातः शब्देन हेत्वर्थवाचिनाऽसूचयत् ।
 अथानुभवत एव पूर्वोक्तेहेतुकलापस्य सिद्धत्वं मीमांसारंभहेतुभूतमत इत्युक्तं । ननु तर्कशस्त्रोक्तमतः शब्देन किमित्युपजीव्यते
 तद्विनाऽप्यत्रैव किं नोन्यत इत्याशंक्याह ॥ देवैरिति । यतो देवैः प्रार्थितो दुर्गमार्थेषूपनिपत्सु व्यापृतोऽन्यत्रोक्तस्य तर्कस्य न

विस्तृतिं चकार व्यासः । किंच ब्रह्मजिज्ञासार्भप्रतिपक्षगता युक्तयस्तुच्छत्वादवज्ञातव्या इति प्रदर्शयितुं भगवता न कंठोत्तया निराकृताः । प्रतिपक्षस्यावज्ञेयत्वं कथमित्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति । यो हि सर्वलोकप्रसिद्धप्रत्यक्षप्रवृत्तमपि ज्ञातुं न शक्नोति । अयथार्थत्वांगीकारात् । सोऽत्र दुर्गमार्थे वेदे प्रतिपाद्यत्वेन कं पक्षमभिवीक्षेत । तस्मादयुक्तमतत्वात्माक्षशस्त्रे तत्प्रवृत्तोऽपि प्रतिपक्ष्युपेक्षितव्य एव न तु तत्प्रकारेणैतच्छास्त्रार्थो ग्राह्यः । अतो निःशंकत्वान्मुक्षुभिर्विष्णुजिज्ञासा कर्तव्येत्याभिप्रायः । ननु ब्रह्मशब्दस्यार्थान्तरेऽपि प्रयुक्तत्वात्कथं ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र विष्णुजिज्ञासा प्रतिज्ञातेत्याशङ्क्याह ॥ स्वयमिति । देवताकांडस्यांते स विष्णुराह हि तं ब्रह्मेत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते इति पूर्वमेव सूत्रकृतोक्तं । यद्यपि देवताकांडस्य मध्यमभागः शेषपलाभ्यां कृतस्तथाऽप्याद्यंतभागौ वेदव्यासेन कृतावतो निरंतरकांडस्यांते तेनैव ब्रह्मशब्दस्य विष्णवेव प्रयुक्तत्वेन तस्यैव प्रस्तुतत्वाच्च ब्रह्मजिज्ञासापदेन विष्णुजिज्ञासामेव सूत्रकृद्सूचयदित्यर्थः । यद्यपि निखिलवेदविचारधिकारत्वाद्ब्रह्मकांडस्यैव कांडांतरासंभवः । तथाऽपि कर्मदेवतामीमांसयोर्ब्रह्ममीमांसया संक्षेपेण विचारितार्थानामेव तदुपयुक्तानां विस्तृतविचाराधिकारत्वाच्छास्त्रांतरत्वमित्यदोषः । अपि च मुख्यतया नारायणशब्दार्थवाचित्वाद्ब्रह्मशब्दस्तत्पर एवेत्याह ॥ दोषारेति । यतो दोषारच्छिद्रशब्दा नातिभिन्नार्था अतस्तद्विरुद्धासंख्ययकल्याणगुणवाचानारायणशब्दार्थः । ब्रह्मशब्दस्य गुणबृंहितवाचित्वात्स एवार्थः । अतो नारायणस्यैव जिज्ञासाऽत्र विधीयत इत्यर्थः । इतोऽपि ब्रह्मशब्दस्य विष्णुपरत्वं श्रुति-संसिद्धत्वादित्याह ॥ सिद्धत्वादिति । अस्यार्थः । अंभस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयानिति नारायणा-

दुर्वाकोपक्रमवाक्ये प्रतीयमानो जलशायित्वलिङ्गान्नारायणपदार्थ एव भवेत् । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः ।
 अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति व्यासोक्तेः । यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्मणं तमृषिं तं सुमेधामिति
 कामतो विधिरुद्रादिपदद्वया स्वयं श्रियेति रुद्रादिपददातृत्वेनोक्त्या श्रिया लक्ष्म्या स्वकारणभूतनारायणस्यैव मम योनि-
 रप्सवंतः समुद्र इति अप्सवंतरीरितत्वाच्च वेदांतरे सप्ताधर्गर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठति प्रदिशा विधर्मिणि इत्येतरेयश्रुता-
 वाज्ञाधृतमहदादिदेवतासमूहत्वेन ग्रसिद्धस्य विष्णोरत्रापि तैत्तिरीयश्रुतौ यस्मिन्निदं संच वि चैधि सर्वं यस्मिन्देवा अधिविश्वे
 निषेदुरीरिति सर्वदेवाश्रयत्वमुक्त्वा समुद्रेऽतः कवयो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छंति वेधस इत्यस्य क्षीराब्धिशायित्वेनोक्तस्य
 विष्णोरत्रापि यमतः समुद्रे कवयो वयंतीति समुद्रस्थानमुक्त्वा ऋचो अक्षरे परमेव्योमन्नित्यत्राक्षरनामत्वेन सिद्धस्य विष्णोरेवा-
 त्रापि यदक्षरे परमे प्रजा इत्यक्षरनाम चोत्त्वा मम योनिरप्सवंतः समुद्र इति प्रकृतिकारणत्वेनोक्तस्यात्रापि यतः प्रसूता जगतः
 प्रसूतिरिति जगत्कारणत्वं च यदोषधीभिः पुरुषान्पशूश्च विवेश भूतानि चराचराणीति विष्णुशब्दग्रथृत्तिनिमित्तं चोत्त्वा तदेवर्त
 तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति वाक्यशेषगतेर्नामस्य पार इति समुद्रशायिनेमेवास्य वामस्येत्यादिसूक्तांतरेषु विष्णु-
 संबंधित्वेन ग्रसिद्धनामलिङ्गैर्निर्दिष्टं तच्छब्देन परामश्य ब्रह्मशब्देन ब्रह्मत्वं विदधाति तैत्तिरीयश्रुतिः । एवकारादन्ययोगव्यव-
 च्छेदार्थाद्ब्रह्मांतरनिवृत्तिः सिध्यति । अतो नारायणजिज्ञासाविधायकं प्रथमसूत्रमिति सिद्धं ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

॥ ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥ जिज्ञासा विहिता । तज्जिज्ञासा इतः परं क्रियते । तत्र लक्षणप्रमाणसाधनफलजिज्ञासाया सहिता ब्रह्मजिज्ञासाऽभिप्रेता सूत्रकारस्याप्रधानानुयायित्वादुपगम्य । लक्षणसाधनादिकभूतरेण ब्रह्मजिज्ञासाया अनिराकांक्षत्वाच्चातो मुमुक्षोरधिकारिणो ब्रह्मजिज्ञासाविधाने सति किं लक्षणकं ब्रह्म केन साधनेन प्रसीदति प्रसन्नं च किं फलं ददातीत्याकांक्षोदेति । निगमनिरुक्तादिना व्युत्पन्नपदपदार्थस्य मीमांसाधिकारित्वादबृहत्स्वगुणयोगेन स्वरूपमात्रं ब्रह्मपदादेव प्रतीतमित्यस्य वामस्येत्यादिसूक्तैरभस्य पार इत्याद्युपनिषद्भिन्नैश्चागमैः प्रतिपादितं जगज्जननीप्रादुर्भावकारणं समुद्रशायिब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तं । तज्जन्माद्यस्य यत इति सूत्रोक्तजगज्जन्मादिकारणत्वेन स्वेतरसमस्तवस्तुभ्यो व्यावर्तत इत्यर्थः । अस्य प्रत्यक्षान्दिप्रारिद्धयमानग्रयंचस्य यतो जन्मादि । तद्ब्रह्मेति शेषः । एतच्च सूत्रं श्रुतिसिद्धस्य जन्मादिकारणत्वस्याभिधायकं न कार्यत्वेहत्वनुमितस्येत्याशयवानाह ॥ सृष्टिरिति । जन्मादिर्यस्योत्पत्त्याद्यष्टकस्य तदिदं जन्मादीति तदुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासस्य विवक्षितत्वात् । सूत्रगतजन्मादिपदेन सृष्ट्यादयो मोक्षांता भावविकारा उपात्ताः । लब्धजन्मनो हि वस्तुनः स्थित्यादिरीति जन्मन आदित्वं च गृह्यते । ते च जन्मादयो हरेरेव सकाशान्नायणानुवाकौक्ताः । तथा हि । यतः प्रसूता जगतः प्रसूतिः सर्वे निमेषजज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीतिकालसृष्ट्याभिधानेन सर्वसृष्टिरुक्ता तदर्धीनत्वादितरसृष्टेः । यस्मिन्निदं संच विचैधि सर्वं यस्मिन्देवा अधिविधे निषेदुरिति स्थितिः । वेनस्तत्पश्यन्विश्वानि भुवनानि विद्वान्यत्र विश्वं भवत्येकनीलमिति ज्ञानं संहारश्च । वेनस्तदित्यस्यार्थः । यत्र विश्वमेकमनीडं लोकांतरनाशात् सूक्ष्मरूपेणैकस्थानं भवति तद्ब्रह्म पश्यन्वेनो

नाम ऋषिस्तत्प्रसादेन विश्वानि भुवनानि विद्वानभवदिति प्रतीतेः । विवेश भूतानि चराचराणीति नियमनं । नियामकत्वेन
ब्रह्मणश्चराचरप्रवेशप्रतीतेः । ऋतस्य तंतुं विततं विवृत्य तदपश्यत्तदभवत् प्रजास्वित्यज्ञानबंधौ । ऋतस्य ब्रह्मणोऽधीनं तंतुं
प्रकृतिपाशं ज्ञानबंधकं प्रजासु विततं विवृत्य पृथक् पृथक् वेननामको हिरण्यगर्भोऽपश्यदिति प्रतीतेः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवंतीति
मोक्षः । ज्ञानान्मोक्षः श्रुतोऽप्यत्रांतरव्यापारमंतरेण न सिध्यतीति भगवत्प्रसादसाध्य इत्यवगतेः श्रौतमेवैतद्भगवतो लक्षणं जन्मकार-
णत्वं स्थितिकारणत्वं संहारकारणत्वं पृथक् पृथग्लक्षणमवगंतव्यं । अव्याप्यतिव्याप्तिशून्यत्वात् । यो देवानां ग्रभवस्य विश्वाधिको
रुद्रो महा ऋषिरित्यादितत्तच्छाखासु रुद्रादीनामपि जगत्कर्तृत्वादिलक्षणमुपलभ्यत इत्यत आह ॥ यन्नामासीति । नामानि
सर्वाणि यमाविशति तं वै विष्णुं परममुदाहरति । यो देवानां नामधा एक एव संप्रश्रं तं भुवना यंतीत्यादिश्रुतेः सर्वाणि
रुद्रादीनामानि विष्णावेव मुख्यानि रुद्रादिषु गौणान्येव । अतो मुख्ये संभवत्यमुख्ये मुख्यकल्पनायोगादुद्रादीनां जगत्कारणत्वेन
किंचिदालंबनं । सोमः पवत इति श्रुत्यर्थः । ननु सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्या जनिताऽर्जजनिता
सूर्यस्य जनितेद्रस्य जनितोत विष्णोरिति विष्णोरप्यन्यतो जन्मादिकं श्रूयते । तत्कथं तस्यैव जगज्जन्मादिकारणत्वमित्यत
आह ॥ गुणाः श्रुता इति । गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे संत्यश्रुता अपि नैवात्र शंका । चित्या अचित्याश्च तथैव दोषाः
श्रुताश्च नाज्ञैर्हि तथा प्रतीता इति वचनान्न काचिच्छ्रुतिर्हिरिदोषप्रतिपादनपरा स्यात् । यत्तत्कं जनितोत विष्णोरिति तत्सोमा-
दिशब्दवाच्यात्क्षीराब्धिशयनान्मूलरूपाद्विष्णुशब्दाभिधेयग्राहुर्भाविरूपस्य व्यक्त्यपेक्षयोपपन्नमिति नान्यस्माद्विष्णुजनितत्ववाची ।

इतोऽपि कारणान्न विष्णोर्जननादिदोषपरत्वं श्रुतीनामित्याह ॥ प्रीत्येति । भगवतः प्रीत्युत्पादनद्वाराऽधिकारिणां मोक्षप्रति-
पादनपरत्वात्सर्वेषां देवानां न तस्य दूषणे तात्पर्यं किंतु शाश्वतादियुणत्वेन प्रीतिसाधनत्वाद्वाधस्यान्यथा भगवदप्रीतिसाधन-
दोषबोधोत्पादकत्वेन नरकावहत्वात्पाज्यमेव भवेद्वेदस्य । अतो वेदानां भगवद्गुणोत्कर्ष एव महातात्पर्यं । ननु हरौ दोषावेद-
कत्वेनानर्थावहत्वाद्देवोऽपि वेदः प्रमाणं स्यादेव दुर्गधादिबोधजनकवादित्यत आह ॥ उपक्रमादिवत्फलमपि
वाक्यतात्पर्यनिश्चायकत्वेनावगतं फलं च मुख्यं कैवल्यमेव । अतः फलवदर्थबोधकस्यैव वाक्यस्य प्रामाण्यं निश्चेतुं शक्यं ।
अन्यथा वाक्यतात्पर्यनिश्चयाभावाज्जरद्गवादिवाक्यवदप्रामाण्यं स्यादेवेत्याशयः । ननु लिंगपुराणादिषु रुद्रादेरेव जगत्कारणत्वं
तदुपसर्जनत्वं विष्णोरुच्यत इत्यत आह ॥ न पुराणादीनि । रुद्रादेर्जगत्कारणत्वादौ न पुराणादिकं प्रमाणं
श्रुतिविरोधात् । तदुक्तं जैमिनिना । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति । न च लिंगपुराणादेः श्रुतिमूलत्वं ।
शैवान्याशुपराच्चक्रे इति दर्शनांतरमूलत्वोक्तमोक्षधर्मे । किंच त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशान्नाणि कारयेति हयज्ञया
दुर्जनमोहनार्थं रुद्रादिभिः प्रणीतत्वस्य वाराहोक्तत्वान्न शैवपुराणोक्तं ग्राह्यं । विष्णुमाहात्म्यादिकं तु तत्रोक्तमपि
वेदाविरुद्धत्वाद्ग्राह्यं । इतोऽपि न रुद्रादेर्जगत्कारणत्वं सर्वनामवत्त्वाभावादित्याह ॥ न सर्वनामनेति । जगत्कर्तुर्हि मुख्यत इन्द्रा-
दिसर्वनामवत्त्वं भवेत् । न च तद्रुद्रादेः श्रुतं कुत्रचित् । प्रत्युत विष्णोरन्यत्र निषिद्धं । यो देवानां नामधा एक एवेत्यत्रैवकारेण ।
न चैतद्वाक्यं रुद्रादिविषयमिति वाच्यं । अजस्य नाभावध्यक्रमपितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुरिति वाक्यशेषविरोधात् ।

अपि च लिङात्पद्मनाभ एवोक्तः । किंच विष्णोर्नियमेनज्ञानपारतंत्र्यादिदोषराहित्यश्रवणाद्वेदेषु तच्छ्रवणाच्चान्येषां न
 जगत्कारणत्वमित्याह ॥ अदोषवचनादिति । रुद्रादेरज्ञानादिमत्त्वं पाशुपताद्यधिकरणेषु श्रौतीकरिव्यत्याचार्यः । इदानीमु-
 क्तार्थोपसंहरमुखेन जगज्जन्मादिकारणत्वं स्वलक्षणं न तटस्थलक्षणमित्याह ॥ जन्माद्यस्येति । एतच्च सूत्रकारेण श्रीभाग-
 वत उक्तं । ब्रह्मे मुहूर्ते चोत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः । दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परं । यत्तत्परं ज्योतिरनन्य-
 मद्वयं स्वसंस्थया नित्यानिरस्तकल्मषं । ब्रह्माख्यमस्योद्भवनादिहेतुभिः स्वलक्षणेर्लक्षितभावाविनिवृत्तिमिति । तदाह ॥ अस्येति ।
 अतः सूत्रकृदभिप्रायापरिज्ञानमूलं तटस्थलक्षणवर्णनं । किंच किं विशेषणं ब्रह्मेति विशिष्टस्याकांक्षितत्वाज्जन्मादिकर्तृत्वविशे-
 षणमेव ब्रह्माभिधातव्यं न तु तदुपलक्षणं । अनाकांक्षाभिधानप्रसंगात् । अपि च यत्र काकस्तर्हवदचगृहमिति वैय्य-
 धिकरण्येन प्रयोगो ह्युपलक्षणस्य दृष्टः । अत्र तु जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्येन प्रयोगादुपलक्षणत्वं प्रतीति-
 विरुद्धं । अतो लक्षणव्यावृत्त्यभावाद्वैतमते लक्षणसूत्रमनुपपन्नमित्याशयवानाह ॥ अत इति । यतो जगज्जन्मादिकर्तृत्वं
 ब्रह्मणो लक्षणमाह सूत्रकारोऽत एव जीवं व्यावर्तितवान् । न हि जगज्जन्मादिकर्तृत्वं जीवस्य संभवति । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिर-
 हितत्वात् । अपि च जीवस्य स्वतंत्रकर्तृत्व इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणदोषप्रसक्तिरिति सूत्रकृता वक्ष्यमाणं दूषणं व्याहन्येत ।
 किंच निर्विशेषत्वांगिकाराद्ब्रह्मणस्तल्लक्षणसूत्रं परमतेऽनुपपन्नमित्याशयवानाह ॥ निर्गुणत्वमिति । जगज्जन्मादिकर्तृत्वं
 वदता सूत्राकारैणैवावार्त्तसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादेरभ्युपगमात् । ब्रह्मणो निर्गुणत्वं निराकृतं । नन्वयो दहतीत्यत्र यथाऽग्नेर्दहक-

त्वमयस्यपचर्यते एवं मायागतं कर्तृत्वं ब्रह्मण्यौपचारिकं किमिति न स्यादित्यत आह ॥ भेदेनेति । इदमत्राकृतं । सर्वकर्तृत्वादिब्रह्मादिधर्माणां स्वाभाविकत्वे तद्विरुद्धजीवधर्माणां च स्वाभाविकत्वे विरुद्धधर्माक्रांतत्वाज्जीवपरमयोरभेदो व्याहृतः स्यात् । अतस्तस्मिन्मध्यर्थं जगत्कर्तृत्वं ब्रह्मणो मुख्यं न संभवतीत्यौपचारिकं कल्पितं मायिना । न च तद्युक्तं । जीवेशयोर्भेदाभ्युपगमेन भगवद्धर्माणां स्पष्टत्वादीनामभिदाहकत्वस्यैव मुख्यत्वसंभवादौपचारिकत्वानुपपत्तेः । मुख्यार्थासंभवे हि तत्संबंधाच्छ्रवणा दृष्टा शब्दस्यार्थांतरे गंगायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ । न च साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति निर्गुणत्वश्रवणाद्ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वश्रुतेर्मुख्यार्थासंभवः । सत्त्वादिग्राकृतगुणराहित्यविषयत्वेन सावकाशत्वाभिर्गुणत्वश्रुतः । अन्यथा साक्षी चेतेत्यादिपदानां प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन वैयर्थ्यं स्यात् । न च निर्विशेषत्ववदिति ब्रह्मणः केनचित्संबंधो वक्तुं शक्योऽतः संबंधानुपपत्त्योरभावान्न लाक्षणिकं ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वादिपदकदंबकं । ननु जीवाद्भेदे हि ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वादिकं मुख्यं सिध्येत्स एव कथमित्यत आह ॥ कथमिति । दोषवतो जीवान्नित्यगुणस्य ब्रह्मणो भेद एव युक्तः । अन्यथा नित्यगुणवत्त्वव्याघातात् । अथैतद्विरोधपरिहाराय निर्गुणमेकं कल्पयित्वा तस्य जीवेनाभेद इष्यते तदा नित्यगुणवतो जगत्कारणत्वाद्ब्रह्मणो नित्यं भिन्नं स्यात् तन्निर्गुणमित्यद्वैतभंगः । न च जगत्कारणमेव ब्रह्माध्यस्तगुणतया निर्गुणमिति वाच्यं । अनिर्वचनलक्षणाध्यासस्य प्रागेव दूषितत्वात् । एवमपि निर्गुणत्वं चेदपेक्षितं तत्सकलकल्याणगुणाकराद्ब्रह्मणो व्यावृत्तं परिशेषान्निखिलदोषवद्धर्मतयाऽसुरत्वमेव स्यादित्यर्थः स्यात् । स्यादेतत् । यदेतज्जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणं ब्रह्मणोऽभिहितं

तत्किं तद्वतो भिन्नमुताभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा । यदि भिन्नं तर्ह्यपसिद्धांतः । नाप्यभिन्नं । लक्ष्यलक्षणभावव्याकौपात् । न च
भिन्नाभिन्नं । विरोधात् । अतो जगत्कर्तृत्वादिधर्माणां निर्वक्तुमशक्यत्वाद्भेदकामावेनैक्यमेव जीवपरयोरिति । नैतत्साधु ।
एक्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । तथा हि । ऐक्यमपि किं तद्वतो भिन्नमुताभिन्नमाहोस्विद्भिन्नाभिन्नं । यद्यभिन्नं न तर्हि शास्त्रेण
प्रतिपाद्यं । स्वरूपस्य स्वयंप्रकाशमानत्वात् । यदि भिन्नं यद्भिन्नं तन्मिथ्येत्यभ्युपगमात् । ऐक्यस्य मिथ्यात्वेन जीवब्रह्मणो-
र्भेदस्य पारमार्थ्यं स्यात् । परस्परविरुद्धयोरैकतरनिषेधस्यान्यतरविधिनियतत्वात् । नापि भेदाभेदौ । ऐक्यतद्वतोस्तयोरपि
भेदाभेदाभ्यां भेदाभेदांतरापेक्षयाऽनवस्थापातात् । ननैक्यस्य स्वयमेव निर्वाहानिर्वाहकरूपत्वान्न भेदादिकल्पनावकाशोऽस्येति
चेन्नैतत्साधु । विकल्पासहत्वात् । तथा हि । निर्वाहानिर्वाहकशब्दवैकार्थो किं भिन्नार्थो वा । न प्रथमः । पर्यायत्वेन सहप्रयोगानु-
पपत्तेः । नोत्तरः । परस्परप्रतियोगितया निर्वाहात् निर्वाहकस्य भेदोऽनिर्वाहकान्निर्वाहकस्य भेदस्तयोरपि भेदयोरन्यौ भेदौ
तयोरप्येवं तयोरप्येवमित्यनेकमुखानवस्थापातात् । तस्मादैक्यप्रतिबन्दीपराहतत्वान्न लक्षणखंडनं संबोभवति । तदाह
॥ लक्ष्येति । एवं तावज्जन्मादिकारणत्वस्य तदस्थलक्षणत्वं निराकृत्येदानीं सत्यज्ञानादिपदानामखंडार्थत्वं दूषयति
॥ सत्येति । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यत्र सत्यादिपदानामेकार्थत्वे पर्यायत्वप्रसंगः । न च सत्यत्वादिविशेषाभावेऽपि ब्रह्मण्य-
सत्यादिव्यावृत्तिद्वारा पर्यायत्वं । व्यावर्तकविशेषाभावे ब्रह्मण्यसत्यादिव्यावृत्तेरसंभवाद्वैयर्थ्याच्च । असत्यादिपदार्थापेक्षया
सत्यादिपदार्थावगतिः सत्यादिपदार्थोपेक्षयाऽसत्यादिपदार्थावगतिरित्यन्योन्याश्रयप्रसंगात् । बौद्धराद्धांतापत्तेश्च । ब्रह्मविदा-

मोति परमिति उपक्रमे किं लक्षणं ब्रह्मेत्याकांक्षायां सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्यं स्वरूपमात्रपरं चेत् । प्रश्नाननुगुणत्वा-
दवगतार्थत्वाच्चानर्थकं स्यात् । विशेषराहित्यादिविशेषवत्त्वान्निर्विशेषं ब्रह्मेत्युक्तेरहं मूक इतिवत्स्वव्याघातकत्वं स्यात् । न च
कुत्रचिच्छब्दो निर्विशेषार्थः । एकस्यापि पदस्य प्रकृतिप्रत्ययभेदेन संख्यादिविशिष्टार्थत्वात् । सत्यादिपदानामखंडार्थत्वं खंडितं
बोद्धव्यं । अतः सत्यज्ञानादिगुणकमेव ब्रह्म सत्यादिपदार्थ इत्यभ्युपगतव्यं । गुणगुणिनोर्भेदस्यानवस्थादिदुष्टत्वेनानुभवविरु-
द्धत्वेनाभावेऽपि विशेषबलादेव गुणगुणिभावः सिध्यति । सविशेषस्तद्यथा नीलं मुखं घटस्य शौक्ल्यमित्यादि ! एवंविधा
विशेषाः प्रतिद्रव्यमनंताः स्वनिर्वाहकतया युक्ताः परस्परविशेषणविशेष्यभावेन प्रतीयमानाः संति । परस्परविशेषणविशेष्य-
भावश्च शुक्लो घटो घटस्य शौक्ल्यमित्यादिरवगतव्यं । तस्मात्पक्षांतरासंभवाद्विशेषबलादेव स्वगतभेदवर्जितमपि ब्रह्म सत्यज्ञा-
नानंतादिगुणं भण्यते । श्रुतिनिकरैर्गुणानां ब्रह्मणा भेद एवंधर्मान्पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावतीत्यादिश्रुतिसिद्धः । तदेवं
स्वगतभेदवर्जितस्य भगवतः स्वनिर्वाहकविशेषबलात्सिद्धो लक्ष्यलक्षणभावः ॥ ॐ ॥

॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥ इदानीमनुमानाद्बुद्धादेरपि जगज्जन्मादिकारणत्वमाशंक्य तत्परिहारत्वेन शास्त्रयो-
नित्वादित्येतत्सूत्रं विवृणोति ॥ शैवादित्यादिना । रुद्रस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादके शैवाद्यागमः प्रमाणं रुद्रश्रोक्तत्वात्
प्रत्यक्षफलकर्मविधायकशैवाद्यागमवदिति चेत् । नैतत्साधीयः । विमतागमोऽप्रमाणं रुद्रश्रोक्तत्वात् फलव्यभिचारिकर्मवि-
धायकशैवाद्यागमवदित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । विवादपदं सकर्तृकं कार्यत्वात् । यः कर्ता स च रुद्र इत्यनुमानांतरं रुद्रस्य

जगत्कारणत्वे मानमिति चेन्न । विमतो जगत्कारणं न भवति चेतनत्वाच्चैव त्रैविदित्यनुमानपराहतत्वात् । न चैतदनुमानमन्य-
तराश्रयासिद्धत्वादिदोषयुक्तं । अतिप्रसंगरूपत्वात् । एवमुक्तेन न्यायेन प्रमाणांतरासंभवाच्छास्त्रप्रमाणकत्वं जगत्कारणस्या-
वश्यमभ्युपगतव्यं । अनुमानागम्यत्वं चेशस्य नावेदविन्मनुते तं ब्रूतं सर्वानुभूमात्मानं सांपराये । नैषा तर्केण मतिरापनेया
प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट्यादिश्रुतिसिद्धं । किं च कार्यत्वहेतोः पक्षधर्मताबलात् सर्वज्ञस्यैकस्य सर्वकर्तुः सिद्धिः । लौकिक
कर्त्रेणपेक्षोत्पात्तिकवनकर्ता किंचित्कर्ता च पुंस्त्वात्संमतवत् । असिद्धकर्त्रेणपेक्षोत्पात्तिकवृक्षस्य कर्ता तस्यैव न साकल्येन ज्ञाता
पुंस्त्वात्समतवदित्यनुमानकुण्ठितशक्तित्वान्नानुमानमीशज्ञापनसमर्थः । बहुतरातिप्रसंगानुमानपराहतं चेशानुमानं । तथा हि ।
तुरगः शृंगी खणुष्यवत् वंध्या पुत्रवती वस्तुत्वात्संमतवत् । पष्ठो रसो रसत्वात्प्रथमरसवत् । न च वस्तुत्वादित्यस्य हेतो-
र्घटादौ व्यभिचारः शंकनीयः । पक्षतुल्यत्वात् । न च प्रत्यक्षबाधितविषयत्वं वस्तुत्वहेतोः । ईशानुमानेऽपि तुल्यत्वात् ।
ईशस्य दृष्टययोग्यत्वं चेतुरंगशृंगादेरपि तुल्यं । तस्मादतिप्रसंगादिदूषणपराहतत्वान्नानुमानं जगत्कारणस्य साधकं ॥ ॐ ॥
ॐ तत्सुसमन्वयात् ॐ ॥ नन्वस्तु वेदैकवेद्यत्वं जगत्कारणस्य तद्विष्णोरेव कथमित्याशंक्य परिहारत्वेन तत्तु समन्वया-
दित्येतत्सूत्रं विवृणोति ॥ उपक्रमादीत्यादिना । एवं तावत्स्वतंत्रानुमानस्य परवस्तुन्ययोग्यत्वादुपक्रमोपसंहारादिन्यायेरेव
वेदानां ब्रह्मण्यन्वयकारणैः कारणव्युत्पत्त्याऽन्वयनामभिः सम्यगालोचने सर्ववेदमुख्यार्थो विष्णुरेवेति सेत्स्यति नापर इत्यर्थः ।
इत ऊर्ध्वमाध्यायपरिसामाप्त्योरेतस्यैवार्थस्य समर्थनं भविष्यति । अन्यीयंत एभिरिति कारणव्युत्पत्त्याऽन्वयविरुद्धत्वात्कथमि-
तरेषां सर्ववेदवेद्यत्वं ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दं ॐ ॥ ननु यतो वाचो निर्वर्तते यद्वाचानभ्युदितमेतदप्रमेयं ध्रुवमित्यादिवाक्यविरुद्धत्वात्कथं सर्ववेद-
वेद्यत्वं ब्रह्मण इत्याशङ्क्य परिहारत्वेनक्षतेर्नाशब्दमित्यादिसूत्रं विवृणोति भगवानाचार्यः ॥ ईक्षणीयत्वत इत्या-
दिना । आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः । तरति शोकमात्मवित् । परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत
इत्यादिवचनैरीक्षणीयो विष्णुः प्रतीयते । न च प्रत्यक्षादिनेक्षणीयत्वं तस्य । तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यौपनिषदत्वावगतैः ।
अतो वेदवाच्यत्वं एवेक्षणीयत्वं सिध्यति ब्रह्मणः । न च वाच्यत्वाभावेऽपि लक्षणयेक्षणं लक्षणं तस्य । यत्किञ्चिच्छब्दवाच्य-
स्यैव वस्तुनः शब्दांतरलक्ष्यत्वनियमदर्शनात् । गंगायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ न हि गंगापदलक्ष्यं तीरं तीरपदेनाप्यवाच्यं
भवति । तथा हि । सति किं तत्तीरपदलक्ष्यमित्याकांक्षायामन्यत्पदं वक्तव्यं । तेनापि किं लक्ष्यमित्यनवस्थाप्रसंगात् । न हि
तीरपदलक्ष्यं तीरमेवेति भवति । तथा सति गंगापदलक्ष्यस्यापि गंगत्वप्रसंगात् । अतो वाच्यत्व एव लक्ष्यत्वं ब्रह्मणः
सेत्स्यति । नान्यथा । अवाच्यत्वश्रुतेरर्थमुत्तरत्र वक्ष्यत्याचार्यः । नन्वीक्षणीयत्वेन न वाच्यत्वं ब्रह्मणः सिध्यति ।
नैतत्साधु । इक्षुमाधुर्यं क्षीरमाधुर्यं गुडमाधुर्यमित्यादिशब्दैर्मधुर्यविशेषशब्देन च वाच्यत्वात् । विशदं क्षीरमाधुर्यं स्थिरमा-
ज्यस्य तीक्ष्णकं । गुडस्य पनसादीनां निर्हारीत्यभिधीयत इति सूदशाहोक्तेश्च । ननु नद्यास्तीरे पंच फलानि संतीत्यत्र
नदीतीरफलसंबंधो वाक्यार्थः । न चासावैकपदवाच्यः । तद्वद्ब्रह्मावाच्यमिति चेन्मैवं । वाक्यार्थपदवाच्यत्वाद्वाक्यस्य ।
अतो नावाच्यं नाम यत्किञ्चित्प्रामाणिकं । न च यतो वाचो निर्वर्तत इत्यादिश्रुतेर्यतः शब्दनिर्दिष्टाद्ब्रह्मणः सर्वशब्दनिवृत्तिरि-

त्वर्थः । अहं मूक इति वत्स्वव्याहतत्वात् । किं च यः शब्दैर्लक्ष्यत्वमेव ब्रह्मणो वदति स लक्ष्यशब्दवाच्यत्वं कथं परिहरत् ।
 तेनाप्यवाच्यत्वेऽलक्ष्यताप्रसंगात् । अपि च सर्ववेदातिषेकस्यापि पदस्य ब्रह्मणि मुख्यवृत्तिं प्रतिपादयितुमसमर्थस्य वादिनस्त-
 न्मार्गवर्तिनां च मीमांसकाभिमानो लज्जाकर इत्याह ॥ एकस्येति ॥ ❀ ॥
 ॥ ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥ नन्वीक्षणीयत्वेन वाच्यत्वं मायाशबलस्य
 ब्रह्मणो न शुद्धस्येत्याशङ्क्य परिहाररूपत्वेन तावद्गौणश्चेन्नात्मशब्दाच्च निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति सूत्रद्वयं विवृणोति ॥ आत्मे-
 त्यादिना । आत्मानं पश्येदित्यादिषु द्रष्टव्यत्वेनोदितं आत्मा न मायावच्छिन्नः । आततत्वेनापरिच्छिन्नत्वात् । पूर्णमेव ब्रह्म
 जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातं । तदेव जगज्जन्मादिकारणत्वेन लक्षितं । तत्रैव शास्त्रप्रमाणकमुक्तं । तत्रैव श्रुतिसमन्वयः प्रतिज्ञातः ।
 अतः श्रुतिसूत्रासंगतेर्विध्यापुत्रोपमं मायाशबलं वाच्यं शुद्धं ब्रह्म लक्ष्यमित्ययं विभागो श्रुतिसूत्रबहिर्भूतः । किं चात्मब्रह्मादि-
 शब्दावाच्यत्वे ब्रह्मणोऽनात्मत्वादिकं स्यात् । किं च तरति शोकमात्मविदिति आत्मशब्दवाच्यस्य ज्ञानान्मोक्षः श्रूयते ।
 एतच्च लक्ष्यज्ञानान्मोक्षं वदता परित्यक्तं स्यात् । अतः श्रुतपरित्यागोऽश्रुतकल्पनं च बहुतरवाक्येषु तस्य स्यातां । स्वपर-
 संवादेन यद्यसाविदं दूषणं द्वयमपि प्रत्येकाकारेण लोकनिर्दिष्टं स्वस्य भूषणमिति ब्रूयात् । तर्हेतादृशबहुतरदुर्घटभूषणैरलंकृतो
 वस्त्रहीनालंकारस्यानुचितत्वादंधंतमो नित्यदुःखं चोत्तरीयप्रधानवस्त्रत्वेन स्वीकुर्यात् । इदमेव वसनद्रयमात्मशब्दोदितं भगवं-
 तमनर्गीकुर्वतां निर्गुणवादिनां भविष्यतीत्यत्र प्रमाणमाह ॥ अनंदा इत्यादिना ॥ ❀ ॥

॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ इतश्च न मायावच्छिन्न आत्मशब्द इत्याह ॥ हेयत्वमिति । तमेवैकं जानथात्मानमित्यहेयत्व-
श्रवणाभात्मशब्दवाच्योऽस्ति गुणयुक्तः । अन्या वाचो विमर्शयति गुणशब्दस्यासुखस्यात्मनो हेयत्वं श्रूयते । त्रिगुणयुत-
स्यापि ब्रह्मादेर्भगवत्परिवारतया ग्राह्यत्वेऽपि प्रधानतया हेयत्वमस्तीत्यदोषः ॥ ॥ ॥

॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥ इतश्च न मायावच्छिन्न एव शब्दवाच्य इत्याह ॥ पूर्णस्येत्यादिना । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णा-
तूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमवावशिष्यत इत्यात्मशब्दार्थस्य ब्रह्मणो मूलरूपस्यावताररूपस्य च पूर्णत्वं श्रूयमाणं
मायावच्छिन्नत्वे व्याहृतं स्यादित्यर्थः ॥ ॥ ॥

॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ इतश्च न शब्दवाच्यं ब्रह्मेत्याह ॥ एवं चेत्यादिना । श्रुतत्वाच्चेत्यत्र सूत्रार्थप्रतिपादनपरेण च
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यत्र निर्गुणपदवाच्यं त्रिगुणातीतब्रह्मणोऽन्यन्न किंचन गौणं भवितुमर्हति व्याहृतत्वात् । यदि
गुणामावद्धारा निर्गुणशब्देन ब्रह्मोपलक्षितमित्युच्यते । तर्हि गुणामावोपलक्षितद्वारा
तत्पदेनापि ब्रह्मोपलक्षितं तर्हि तत्राप्येवं तत्राप्येवमित्यनवस्थादिदूषणाकर्त्तृत्वेन निर्गुणवादिमतं महाजनैरत्यतर्हेयं स्यात् ।
तदुक्तं कैश्वितीक्षितेनाशब्दमित्यादिश्रुतत्वादित्यतः सूत्रसंदर्भेण जगतः प्रधानकारणत्ववादिमतं निराक्रियत इति तदयुक्तमित्याह
॥ न चेत्यादिना । यदि प्रधानस्य जगत्कारणत्वमत्र निषिध्यते तर्हि क्षितेर्न प्रधानमिति सूत्रं स्यात् । न हीक्षितेनाशब्दमिति ।
न ह्यशब्दपदस्य प्रधाने रूढिरस्ति । स शब्दरहितत्वयोगश्चेदसिद्धः । सांख्यैस्तदनभ्युपगमात् । नाप्यश्रौतत्वमेवाशब्दपदोक्तं ।

प्रधानस्याजामित्यादिना श्रूयमाणत्वेनाश्रैतत्वस्याभावात् । किंच यावच्छब्दावाच्यत्वं यद्वाचानभ्युदितमिति श्रुतिप्राप्तं न
 परिहीयते ब्रह्मणि न तावद्देवानां समन्वयप्रतिज्ञानंतेवदार्थत्वेन निराकांक्षा । अतो ब्रह्मणः शब्दगोचरत्वप्रतिपादनमेवात्र पूर्वो
 धिकरणसंगतं न तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वनिषेधः । स चेक्षतिकर्मव्यपदेशात्स इत्यादौ करिष्यते । अपि च यदि वेदवाक्या-
 नां सर्वेषामपि लाक्षणिकत्वं ब्रह्मणि स्यात् । न तर्हि समन्वयप्रतिज्ञा घटेत् । न ह्यमुख्यार्थे समीचीनोऽन्वयो वाक्यस्य ।
 समन्वयश्च जगत्कारणे ब्रह्मणि सूत्रकृता प्रतिज्ञातः । तेदेव विज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातं । तस्मादथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिसूत्रेषु न
 निर्गुणस्यावकाशः संभवति । न च लाक्षणिकत्वेनावकाश इति वाच्यं । मुख्यपरित्यागे कारणाभावात् । न च वेदांतावेव-
 स्यापि निर्गुणस्य वस्तुनो मानांतरेण सिद्धिर्वाच्या । अवाच्यत्वादज्ञेयत्वान्निर्विशेषत्वाच्च । न ह्यवाच्यत्वादिलक्षणं किंचिन्मेयं
 दृष्टं । किंचाप्रमेयत्वाभिर्गुणस्य लक्षणाद्वचिरपि शास्त्रस्य तस्मिन् स्यात् । न ह्यप्रमेयं किंचित्त्वचिच्छाक्षणि-कं दृष्टं । तस्मा-
 च्छास्त्रेण प्रतिज्ञास्यं गुणपूर्णं वासुदेवाख्यमेव युक्तं । यदि विज्ञेयत्वादिशून्यं निष्प्रमाणकमपि निर्गुणमवश्यमभ्युपगम्यते । अभ्यु-
 पगम्यतां नाम मनस्येव । किं त्वेतच्छास्त्रप्रतिपाद्यमिति नोच्यतां । यद्यशब्दं वेद्यत्वेनांगीकृतमप्येतच्छास्त्रवेद्यमित्युच्यते तर्हि
 स्वोक्तिविरोधादेतच्छास्त्रापहारमात्रं स्यात् । न त्वर्थसिद्धिः । तर्हि ब्रह्मणोऽवाच्यत्ववचनस्य का गतिरित्यत आह ॥ अद्भुतत्वा-
 दिति । अतः सिद्धं शास्त्रगोचरत्वं ब्रह्मणः ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ वृत्तवर्तिष्यमाणयोः संगतिमाह ॥ एवमिति । पूर्वं सामान्येन शास्त्रसमन्वयो ब्रह्मणि व्युत्पादितः । तमेव संग्रति विभज्य प्रतिपादयति । आनन्दमय इत्यादिनाऽध्यायशेषेण सूत्रकार इत्यर्थः । तत्र तावदर्थतरेषु निरुद्धशब्दानामित ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेर्विष्णौ समन्वयः प्रतिपाद्यत इत्याह ॥ तच्चेति । तत्रापि प्रथमाधिकरणस्यैकत्रानि-रुद्धत्वेन गुणिसामान्यवाचिनामानन्दमयादिशब्दानां गुणवाचिनामानंदादिशब्दानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपाद्यत इत्याह ॥ गुणिसामान्येति । तैत्तिरीयके श्रूयते । स वा पुरुषोऽन्नरसमयः तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय-स्तस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयस्तस्माद्वा एतस्मादन्नमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयस्तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमया-दन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इति । तत्र संशयः । किमन्नमयादयः कोशाः किं विष्णुरिति । न विष्णुः । कुतः । विकारात्मकत्वात् । तथा हि । श्रुत्यंतरे पठिता अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्धयंतामिति । अत्रोच्यते । विष्णुरेवानन्दमयादयः । येऽन्नं ब्रह्मोपासते ये प्राणं ब्रह्मोपासते आनन्दं ब्रह्मो विद्वान् विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेति ब्रह्मशब्दालंघ-नतया प्रतीयमानत्वात् । तदेव ब्रह्म परममिति श्रुतेर्ब्रह्मशब्दस्तु विष्णोर्लक्ष्यविषयः । यदुक्तमानन्दमयादिशब्दानां कोशार्थत्वं श्रुत्यंतरे उक्तं तन्न । तत्र ब्रह्मशब्दाभावात् । त्वक्चर्मादिविकारप्रापपठितत्वाच्छुद्धयंतामिति शुद्धिप्राथर्नल्लिगाच्च । यत्र यत्र शास्त्रासु ब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्येन शब्दाः पठ्यंते तत्र तत्रानेनैव न्यायेन तैर्हीरिवोच्यते । अयमेवाभ्यासो ब्रह्मशब्दस्य यः प्रत्यन्नमयादिशब्दमेकस्य पाठः । न च वाच्यमानन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रकारेणानन्दमयस्यैव विष्णुत्वमुक्तमिति । आनन्द-

मयशब्दस्य तुल्यन्यायतयाऽन्नमयाद्युपलक्षणार्थत्वात् । एवमाकाशस्तल्लिगादित्याद्याधिकरणेषु आकाशादिशब्दानां स्वतुल्यन्याय-
शब्दांतरोपलक्षणत्वमवगंतव्यं । सर्वशाखाविनिर्णयविषयत्वात्सूत्राणामल्पाक्षरत्वान्न बहुशब्दपाठस्तेषु । न च वाच्यमानं-
दमयशब्देनैव ब्रह्मणि सर्वशाखासमन्वयस्योपलक्षयितुं शक्यत्वादुपरितनाधिकरणवैयर्थ्यमिति । युक्त्यंतरेण श्रुत्यंतरेषु ब्रह्मसमन्वया-
क्षेपे तत्परिहारायाधिकरणांतरारंभात् । किंच सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीति श्रुतेर्विष्णौ सर्ववेदसमन्वयस्यावश्यकत्वात्सूत्रेषु यावदुक्त-
मात्रपरिग्रहानुपपत्तेर्युक्तं शब्दांतरोपलक्षणत्वमानंदमयपदस्य । ननूपलक्षणत्वेनानंदमयस्य ब्रह्मत्वप्रतिज्ञानं कस्मात्कृतं । अन्नमयस्य
किं न स्यादित्यत आह ॥ आनंदमयेति । अन्योऽतर आत्मा आनंदमयः तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष
आनंद आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छस्यैव ब्रह्मत्वोक्तेः । आनंदमयस्यावयविनोऽब्रह्मत्वशंकापरिहारायानंदमयस्य ब्रह्मत्वोक्तेः ।
आनंदमयस्यावयविनोऽब्रह्मत्वशंकापरिहारायानंदमयस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञातं सूत्रकारेणेत्यर्थः । तस्मादानंदमयादिपंचकस्य विष्णुत्वं
ब्रह्मशब्देनाभ्यस्तत्वात् । भगवदवयवस्यापि ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मपुच्छमिति वचनमविरुद्धमित्याशयवानाह ॥ ब्रह्मेति । एवं संस्तूयमानस्तु
भगवान्परमेश्वरः । उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महागुणे । उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले । अवतीर्थं भुवो
भारो क्लेशहानिं करिष्यत इति विष्णुपुराणे । एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमेश्वरं ।
अनेकवक्त्रनयनमनेकाहुतदर्शनमिति च भारते । यथा भगवत्कृष्णकेशस्य कृष्णावतारत्वेन ग्रादुर्भूतस्य ब्रह्मत्वं दृष्टं । एवमा-
नंदमयस्य भगवतः पुच्छत्वेऽपि ब्रह्मत्वमविरुद्धं निःशीमांचित्यशक्तित्वादित्यर्थः । ननु यदुक्तं विष्णोरेव नियतत्वादब्रह्मशब्दस्य

तत्समानाधिकृतानामानंदमयादिशब्दानां विष्णुपरत्वमिति तन्न युज्यते । यत्कारणमृतं सत्यं परं ब्रह्मेत्यत्र श्रुत्यन्तरे रुद्रेऽपि ब्रह्मशब्दः श्रूयत इत्याशङ्क्य तच्छ्रुतेर्भगवत्परत्वमाह ॥ ऋतं सत्यमिति । ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलं । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितमिति तापनीयवचनस्य पूर्वार्थोक्तं विष्णवाख्यं परं ब्रह्मादिस्योत्तरार्धेन विरूपाक्षाख्यमपरं ब्रह्मो-
र्ध्वरेतस्त्वादिवृत्तित्वमुच्यते । अत्र पूर्वोत्तरार्धयोः सामानाधिकरण्याङ्गीकारे नीललोहितपदस्य कृष्णपिंगलपदेन पौनरुक्त्यं स्यात् । क्षीरोदाणवशायिनं नृकेसरिणं योगिध्येयं परमपदं जानीयामित्युपक्रमविरोधश्च स्याद्रुद्रस्य परब्रह्मत्वे । तथा तद्वाक्यशेषे श्रूयमाणस्य ब्रह्मादिपदस्य स्वरितब्रह्मशब्दांतवतो ब्रह्माधिपतियस्य रुद्रस्यैद्रशशब्दस्य स्वारितैद्रशब्दांतवत इन्द्रः शत्रुहृता यस्य स तथोक्त इति बहुव्रीहिरेव समासः । अन्यथा तस्मादस्यैद्रः शत्रुरभवदिति वाक्यशेषविरोधात् । तथा च शिक्षाकारणोक्तं । मंत्रो हानः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथैद्रशशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । यत्र समस्यमानपदयोः पुष्टिगयोः पूर्वपदमंतःस्वारितं भवति तत्र बहुव्रीहिसमासविधायकमहाव्याकरण-
सूत्रं दर्शयति ॥ पूर्वानेति । तस्माद्वाक्यशेषेणानुगुण्यादतं सत्यमिति वचनस्यायमेवार्थ इत्याह ॥ ऋतं सत्यमिति । एतमेवार्थ-
माथर्ववेदस्थनीलग्रीवश्रुत्या दृढयति ॥ ऋतं सत्यमिति । तस्मात्सर्वश्रुतिसंगत्या विष्णुरेव परं ब्रह्म । कथमन्यथा तदेवैतं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुतिरूपपद्येत । जगत्कारणत्वेन विष्णोरेव परब्रह्मत्वं वाक्यांतरेण दृढयति ॥ एको नारायण इति । तस्माद्यत्र कुत्रचित्पुराणेषु विष्णोरपि जननवचनमताराभिप्रायमित्याहुर्विष्णोरुत्पत्तिरवतारगति ।

अतो विष्णोवेव ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वात्तत्समभिव्याहृतान्नमयादिशब्दोऽपि तत्पर्योऽङ्गीकर्तव्यः । किंच ब्रह्मविदामिति परमिति मुख्यं ब्रह्मोपक्रांतमतो येऽन्नं ब्रह्मेत्यादेरर्थांतराभ्युपगम उपक्रमविरोधः स्यात् ॥ ❀ ॥ ❀ ॥
 । ॐ विकारशब्दान्नोति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ । न च वाच्यं ब्रह्मादेरपीषद्ब्रह्मशब्देनात्र ग्रहणं किं न स्यादिति । मुख्ये संभवत्यमुख्यकल्पनायोगात् । नन्वन्नमयादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वे कथं मयद्रूपत्ययो युज्यते । तस्य मृन्मयो घट इत्यादौ विकारार्थत्वदर्शनात् । नैष दोषः । अत्र मयद्रूपत्यस्यान्नादिप्राचुर्यार्थत्वेनाविरोधात् । प्रकाशमयो रविरित्यादौ प्राचुर्येऽपि मयद्रूपयोगदर्शनात् । तदेतदाह ॥ प्राचुर्येति । नन्वन्नमयशब्दस्य विष्णुपरत्वेऽद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इत्यन्नाद्यत्वं प्रसिद्धान्नलिङ्गं कथं युज्यत इत्यत आह ॥ भोग्यत्वमिति । किं चान्नमयशब्दस्य प्रसिद्धान्नविषयत्वे भूतात्तृत्वं प्रसिद्धब्रह्मलिङ्गमयुक्तं स्यात् । इदानीमन्नमयादिशब्दान्विष्णौ निर्वक्तुमाह ॥ महाभोक्तेति । अतृत्वगुणयुक्तं तथोपजीव्यत्व-लक्षणाद्यत्वगुणयुक्तमन्नमयशब्दवाच्यमन्नमयशब्दस्य तत्प्राचुर्यवत्त्वादतृत्वप्रचुरस्तदुपजीव्यप्रचुरश्च वाच्यः । स च जगदतृत्वा-त्पोषणादिकर्तृत्वेन जगदुपजीव्यत्वाद्विष्णुः । अन चेष्टायामिति धातोश्चेष्टाप्रचुरः प्राणमयो बोधप्रचुरो मनोमयो विज्ञानप्रचुरो विज्ञानमयः । नन्वन्नरसमयादन्योऽतर आत्मा प्राणमय इत्यादिष्वन्नशब्दः कथं स्वगतभेदवर्जिते विष्णौ युज्यत इत्यत आह ॥ अभिन्न इति । इतश्चान्नमयादिरूपेण पंचधा प्रतिपादितमानंदवल्यां ब्रह्मावगम्यते । तस्योत्तरत्र भृगुवल्यां भृगवे वरुणेन ब्रह्मत्वेनोपदेक्ष्यमाणत्वात् । नन्वेवं प्राण इत्यादौ मयद्रोऽश्रवणान्नान्नमयादिशब्दवाच्यमानंदवलयुक्तं वरुणेनोपदिष्टमिति चेत् ।

नैतत्साधु । एतस्यैवोपक्रमोपादिष्टस्यान्नादिशब्दवाच्यस्यैतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्यैतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्येवादिवाक्यशेषे प्राप्यतया मण्डतान्नादिशब्दैरन्नमयादिशब्दैश्च वाच्यमित्यभ्युपगंतव्यं ॥ ॐ ॥
॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशात् ॐ ॥ इतश्चानंदमयो विष्णुरित्याह ॥ महानंदत्व इति । अन्योतर आत्माऽऽनंदमय इति पूर्वनिर्दिष्टस्य विष्णोरानंदमयत्वे हेतुरुच्यते । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यप्य आकाश आनंदो न स्यादिति वाक्यशेषेणैतदेव श्रुत्यंतरेण स्फुटीकरोति ॥ श्रुत्यंतर इति । यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमिति । श्रुत्यंतरोक्तं प्रकृतोपयोगितयोपपादयति ॥ यत्प्रवृत्तिरिति । अस्यायमर्थः । चतुर्विधा हि लौकिकी चेष्टा दृश्यते । सुखोद्रेकानृत्यगानादिरूपा । दुःखोद्रेकाद्रोदनोदरताडनादिरूपा । सुखप्राप्त्यर्था भोजनादिरूपा । दुःखनिवृत्त्यै औषधसेवनादिरूपा । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य सर्वशक्तेर्विष्णोर्दुःखादिनिबंधनचेष्टाऽसंभवात्सुखमेव लब्ध्वा करोतीति श्रुत्योक्तं । अतो जीवचेष्टान्यथाऽनुपपत्त्या तत्प्रवर्तकस्य विष्णोरानंदोद्रेकसिद्धिः । किं चैष एवानंदयतीति अन्येषामानंददातृत्वश्रुतेरानंदमयत्वं विष्णोरेवावगम्यते । योऽन्येषामानंदं ददात्यसौ प्रचुरानंद इति लोके प्रसिद्धं । अतो मयदश्चात्र प्राचुर्यमेव विवक्षितं वाक्यशेषबलात् ॥ ॐ ॥

॥ ॐ मांत्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥ इतश्चानंदमयादिशब्दवाच्यं परं ब्रह्मेत्याह ॥ ब्रह्मवादित्यादिना । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यत्र यत्सत्यत्वं ब्रह्मविशेषणमुक्तं तदुत्तरत्राकाशादिसृष्टिवाक्येनान्नमयप्राणमयपदाभ्यां विधीयते । यदनंतत्वं

ब्रह्मविशेषणमुक्तं तदानन्दमयपदेन विवृतं । एतदेव विवृणोति ॥ सद्भावमित्यादिना । जगतः सद्भावं यापयति प्रापयतीति
 सत्यशब्दो निरुक्तः । आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिवाक्येन जीवनविशीर्णत्वे सच्छब्देनोच्येते तदुभयं यापयतीति
 सत्यशब्दो निरुक्तो जीवनप्रदत्वान्नकर्तृत्ववाचिनाऽन्नशब्देन जीवनं । षट्पदविशरणगत्यवसादनेष्विति धातोरितिश्च सच्छब्द-
 नोच्यते । तदुभयं यापयतीति सत्यशब्दो निरुक्तः । प्राणयतीति प्राण इति जीवनगतिप्रदत्ववाचिना प्राणशब्देनोच्यते । मनु
 अवबोधन इति धातोर्बोधप्राचुर्यवाचिना मनोमयशब्देन विज्ञानमयशब्दो विवृतः । आनन्दप्राचुर्यवाचिनाऽऽनन्दमयशब्देनानन्द-
 त्वमुपपादितं । ब्रह्मणः पूर्णानन्दस्य परिच्छिन्नस्थित्ययोगात् । अतस्तदेवाभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्युक्तार्थस्य प्रपंच्यमान-
 त्वादानन्दमयादिवाक्यैरितरत्कोशादिकं न कथ्यते । न च वाच्यं प्रकृत्यादिरेव प्रतिपाद्यते । मम योनिर्महद्ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु
 तत्रापि ब्रह्मशब्दप्रयोगात् । ब्रह्मविदामोति परं यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा
 विपश्चिता । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वद् तस्माच्चैन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा
 सर्वान्कामान्समश्नुत इत्यादिमोक्षश्रुतिविरोधात् । न च प्रकृत्यादिज्ञानादपि मोक्ष इति वाच्यं । तमेवं विद्वान्सुत इह भवति
 नान्यः पंथा अयनाय विद्यत इति श्रुत्यंतरविरोधात् । न चैतद्वचनमन्यविषयं । सहस्रशीर्षेत्यादिपुरुषशब्दश्च विष्णवेकविषय
 इत्यत्र श्रुतिमाह ॥ पुरुष इत्यादिना ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्ते ॐ ॥ इतश्चात्राब्रमयादिशब्दो विष्णुपर इति प्रतिपादयितुमाह ॥ ब्रह्मशब्देत्यादिना । य उपक्रमे ब्रह्मशब्देन निर्दिष्टो विष्णुः स एवात्मशब्देन च । तस्मादाकाशशब्दवाच्यचतुष्टयसृष्टिरुच्यते । आत्मन आकाशः संभूत इत्येवमेवाकाशाद्वायुरित्यादाववगंतव्यं । तच्चतुष्टयमाह ॥ भूतमिति । आकाशादिशब्दानां कथं हरिवाचकत्वमित्यत आह ॥ आत्ममतादित्यादिना । भूततदभिमानिन्यादीनां सृष्टिप्रकारमाह ॥ क्रियेत्यादिना ॥ एवमुक्तप्रकारेणांतयामित्वेनाकाशादिषु प्रविश्यान्नजन्यदेहपर्यंतमागतमात्मशब्दोक्तं हरिमेवान्यपरित्यागेन निष्कृष्य निर्दिशति । तस्यैवाब्रमयादिपंचरूपत्वं विधातुं स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति श्रुतिः । रसशब्दो रसान्नमिति कर्मावघेनेति भागवतोक्तिवद्विपरितिसमासेन लौकिकव्यावृत्त्यर्थः ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥ दृष्टश्च समाप्तो भूतपूर्वशब्दे तस्येदमेव शिर इत्यादिना भगवदवयवानां प्रत्यक्षनिर्देशः कथमित्यत आह ॥ आदित्य इति । यदा ह्येष एतस्मिन्नदृश्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते । स यश्चायं पुरुषो यश्चासावादित्य इत्यधाराधेयभावेन भेदोपदेशाच्च ब्रह्मादिजीवराशीनां विष्णोरभेदः । विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि शरीरत्वान्मच्छरीरविदित्यनुमानादैकात्म्यसिद्धिरिति चेन्न । प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धेनातिप्रसंगित्वात् । तथा हि । चेतनमचेतनं भवितुमर्हति वस्तुत्वाद्वदवत् । अचेतनं वा चेतनं भवितुमर्हति प्रमेयत्वादात्मवत् । आकाशं मूर्तं भवितुमर्हति भूतत्वात्पृथिवीवदिति । ननु नेतरोऽनुपपत्तेः । भेदव्यपदेशाच्च । कामाच्च नानुमानापेक्षा इत्यत्र

जीवपरयोर्भेदो निरूपितः । स एव भेदव्यपदेशाच्चान्यः । अनुपपत्तेस्तु न शरीरः । शरीरश्चोभयेऽपि हि भेदेन मधीयत
इत्यादौ निरूपयिष्यते च । तस्मादेतेषां सूत्राणां पौनरुक्त्यमिति चेन्न । प्रकारांतरेण तत्र तत्र भेदाक्षेपे श्रुत्यंतरेण च न्याया-
तरेण च समाधानात् । पृथगुपदेशादित्यत्र सर्वशंकोद्धारेण जीवपरमभेदस्य समर्थित्वात् । अत ऊर्ध्वं न शंका न चोत्तरं ॥३॥
॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ इतश्च नान्नमयादयः कोशा इत्याह ॥ योगमित्यादिना । स य एवं वित् ।
अस्माह्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामती-
त्यानंदवल्यामस्माह्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादिना भृगुवल्यामप्यपरोक्षज्ञानिनोऽन्नमयादिरूपाणां प्राप्तिः
फलत्वेनोच्यते । अतः कोशत्वाभिधानमतिसाहसं । न चोपसंक्रामतीत्यस्यातिसंक्रमण इत्यर्थः । श्रुतपरित्यागाश्रुतक-
ल्पनाप्रसंगात् । उपसंक्रम्येतत्ताम गायन्नास्त इत्यनतिक्रमोक्तेश्च । किं चास्माह्लोकात्प्रेत्येत्यनेनैव मुक्तिवचनान्नादिवि-
कारात्मकं कोशातिक्रमणस्य सिद्धत्वाच्च पुनस्तदतिक्रमणं युज्यते । येऽन्नं ब्रह्मोपासते ये प्राणं ब्रह्मोपासत इत्यादिना अन्नं
ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिना चान्नमयादिनां ब्रह्मत्वेनोपास्ति विधाय तदुपासकस्यान्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिनाऽ
न्नमयादिप्राप्तिं प्रतिपादयत्योरानंदवल्लिभृगुवल्यारपलापिनां तत्कोपेनानर्थो भवतीत्याह ॥ ये अन्नमित्यादिना । इदानीं
भृगुवल्यामन्नमयादिरूपब्रह्मप्रतिपादनपरत्वं विवृणोति ॥ अधीहीत्यादिना । भृगुवै वारुणिवरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो
ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । यतो भृगुणा ब्रह्म पृष्टो वरुणोऽन्नादिरूपं ब्रह्मोपदिशति ।

अतः कथमेतत् । ब्रह्म न स्यात् । न चात्र शाखाचंद्रन्यायेनान्नादिकं ब्रह्म प्रतिपत्तिद्वारमुपदिष्टमित्याह ॥ द्वारमिति । न हि चंद्रदर्शनार्थिनः शाखाचंद्र इत्युपदिश्यते । किं तर्हि शाखां पश्यत उपरि चंद्रमित्येवोपदिश्यते । तस्माद्ब्रह्मप्रश्नस्य तद्वा-
रोत्तरत्वमसंगतमेव । न च प्रसिद्धान्नादेर्ब्रह्मप्रतिपत्तिद्वारत्वं घटादेरेव किंचिदुपलभ्यते । तस्मादत्रान्नादिशब्दो ब्रह्मपर एव ।
इदानीमन्नमनःप्राणशब्दानां पूर्वं निरुक्तेर्देशितत्वाच्चक्षुःश्रोत्रत्वकशब्दानां ब्रह्मणि निरुक्तिमाह ॥ चष्ट इति । यद्यप्यत्र
पूर्वोक्तविज्ञानानंदादिद्वारेण चक्षुःश्रोत्रवाचा वाऽन्नादिषड्भूतमेव ब्रह्मोपदिष्टं तथापि विज्ञानानंदसहितान्नादिरूपस्य
ब्रह्मणो बाधूलशाखायां प्रतिरूपं सृष्ट्यादिलक्षणलक्षितत्वेन प्रतिपादितत्वात् । न हि विज्ञानानंदयोरब्रह्मत्वमाशंक-
नीयं । यस्मादावापोढापतः शाखाः परं पदं प्रतिपादयति । एतच्चात्मानादिरूपं ब्रह्म यतो वा इमानि भूतानि जायते येन
जातानि जीवन्ति यत्प्रयत्यभिसंविशति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति सृष्ट्यादिलक्षणलक्षितत्वेन वरुणेनोपदिष्टं शिष्येण पश्चात्तपसै-
वापरोक्षितमब्रह्म कथं स्यात् । न हि प्रसिद्धान्नादिकं तपसाऽपरोक्षितव्यं । न च वाच्यमन्नादीनां ब्रह्मत्वे स तपोऽतप्यत स
तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यन्नावगत्या ब्रह्मणोऽवगतत्वात् । पुनरपि स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा प्राणो ब्रह्मेति
व्यजानादित्यादिवैयर्थ्यमिति । उपदिष्टान्नादिपंचरूपस्य ब्रह्मण एकरूपापरोक्षरूपांतरापरोक्षीकरणापेक्षया पुनर्ध्यानादिलक्षण-
तपसो वैयर्थ्यात् । तद्विज्ञाय पुनरेवं वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म विज्ञाय पुनरेव
वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म विज्ञाय जिज्ञासस्वेत्यावर्तनं । प्रतिरूपापरोक्षसा-

धनेऽपि गुर्वनुज्ञाप्राप्त्यर्थं । अब्रह्म । तथा पूर्वपूर्वरूपस्य परित्यागश्चाश्रुतकल्पनाकल्पितः । अन्नं ब्रह्मेति
 व्यजानादित्यादिना ब्रह्मत्वमेव श्रुतमब्रह्मादीनां । किं चान्नाद्व्येव खल्विमानि भूतानि जायतेऽन्नेन जातानि जीवंत्यन्नं
 ग्रथेत्यभिसंविशतीत्यादिना प्रतिरूपब्रह्मालिंगदर्शनादपि पंचरूपं ब्रह्मैव । एतच्चाब्रह्मेति ये वदन्ति तेषां श्रुतहान्यश्रुतपरिश्रहावि-
 नाभूताविति तन्मतानुवादस्य लज्जाकरत्वादुपरम्यते । एवं वादवदस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति सूत्रं कोशनिराकरणपरत्वेन
 वर्णयित्वा जीवपराभेदनिराकरणस्यापि प्रस्तुतत्वात्तत्परत्वेनापि वर्णयति ॥ समीप इति । एवं पंचकोशादिमतं निराकृत्य
 चतुःकोशादिमतं निराकरोति ॥ एतेनेति । अन्नादिचतुर्षु मयटो विकारार्थत्वमानंदमथे प्राचुयार्थत्वमिति कल्पने प्रायपाठ-
 परित्यागः स्यात् । इदानीमधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ अत इत्यादिना । तस्मादन्नमयादिपंचरूपो विष्णुरिति सिद्धं । ननु
 जगज्जन्मादिकारणत्वमात्रं प्रतिज्ञातत्वात्प्रतिपादयितुं युक्तं ब्रह्मणो न तु पूर्णानंदादिगुणजातमपीत्यत आह ॥ जन्मेत्यादिना ।
 जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणोत्तयैव ब्रह्मणः सार्वभ्यादिनिखिलगुणानामर्थोक्तत्वात्तत्प्रतिपादनं संगतमेव । सर्वगुणसंपूर्तिश्च विष्णौ
 न कतिपयवाक्यैरवगंतुं शक्या । किं त्वेष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर एषोऽस्तर्थाभ्येष योनिः सर्वस्येत्यनंतवैदिकपदावगम्या । यत
 एवैन्द्रादिशब्दानामशेषाणामपि तस्मिन्मुख्यवृत्तिः सिध्यति । न पुनरिन्द्रादिषु । इदिपरमैश्वर्य इत्यादिधातोः परमैश्वर्यादिकमे-
 वैन्द्रादिशब्दग्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यमवगतं । तच्च न विष्णोरन्यत्र संभवति । अतः परमेश्वरादन्यत्रेन्द्रादिशब्दग्रयोग ऐश्वर्यादिनि-
 मित्तत्वादौपचारिकः । यदुत्पमैश्वर्यादिकं पुरंदरादिष्वपि इन्द्रादिशब्दग्रवृत्तिनिमित्तं तद्भववद्वत्तमेव । अतोऽपीन्द्रादिशब्दो

विष्णावेव मुख्यः । यथाऽयमोऽपि दाहकत्वकारणेश्वरौ दहतीति शब्दो मुख्यः । न केवलमिन्द्रादिशब्दानां मुख्ययोगवृत्तिः किंतु मुख्यरूढिरप्यवगंतव्या । स ब्रह्म स हरिः स शिवः सैंद्र इत्यादिना बहुशः प्रयोगात् । इयं तु विद्वद्रूढिरुच्यते । यो वेदेतिहासादिषु विदुषामेव शब्दार्थः प्रसिद्धो योगवृत्त्युपेताया तु निरुक्त्यज्ञानामपि ज्वलनादिषु प्रसिद्धिः । अथ्यादिशब्दानां साऽविद्वद्रूढिस्तत्र वेदानुकूल्या विद्वद्रूढिरेव बलवती । तस्माद्यौगिकत्वाच्च शब्दजातस्य विष्णुरेव मुख्यार्थ इत्यभिप्रेतं समन्वयं प्रतिपादयितुं सूत्रकारस्येत्यर्थः ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

॥ ॐ अंतस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ तत्र तावेदतस्यैवार्थस्याक्षेपसमाधानरूपेणांतस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणं विवृणोति ॥ देवानामित्यादिना । इदमाम्नायते । ब्रह्मैद्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिवं आत्मानं सवितारं बृहस्पतिं चतुर्होतारं ग्रदिशोनुकृतं वाचो वीर्यं तपसाऽन्वविददिति । तत्रैन्द्रादिशब्दानां पुरंदरादिष्वेव लोकरूढत्वाद्योगस्य च संभवात्तत्परत्वमिति ग्रामेऽभिधीयते । इंद्रादिशब्देन विष्णुरेव ग्राह्यः । ब्रह्म तपोलभ्यत्वजगत्प्रतिष्ठात्वादिलिगात् । अतः समुद्रे मनसा चरंतमित्यादिसन्निहितवाक्यावगतक्षीराब्धिशायित्वादिलिगाच्च । तस्यैन्द्रादिष्वसंभवालोकरूढिबाधाद्युक्त इंद्रादिशब्दस्य कस्यपो देवराडिंद्र इत्यादिभगवन्नामसु प्रयोगादिद्रुद्ध्या महायोगेन च विष्णावतिमुख्यत्वात्स एवात्र प्रतिपाद्यः । न चैन्द्रादिशब्दानां भगवति प्रयोगेण लोकसिद्धेन्द्राद्यभेदो भगवतोऽत्र विवक्षित इति वाच्यं । इंद्रस्यात्मा निहितः पंचहोता वायोरत्मानं कवयो निचिकयुः । अंतरादित्ये मनसा चरंतं देवानां हृदयं ब्रह्मान्वविदित्यादिसन्निहितवाक्येऽभिवाद्रांतयामितया भेदव्यपदेशात् । अतो विष्णुरेवात्र प्रतिपाद्यत इति सिद्धं ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

॥ ॐ आकाशस्तल्लिगात् ॐ ॥ इदानीमाकाशस्तल्लिगादित्यधिकरणं विवृणोति ॥ चेष्टा हीत्यादिना । छांदोग्ये श्रूयते । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यंत्याकाशो ह्येवैतेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं । स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनंत इत्यत्राकाशशब्देन भूताकाश एव ग्राह्यः । प्रथमपठितत्वात्प्रसिद्धत्वाच्च । तत्रैव वाक्यशेषो वर्णनीयः । प्रसिद्धाकाशस्यापि किञ्चिद्भूतकारणत्वादिसंभवात् । न च पूर्वन्यायेनान्नाकाशशब्दो विष्णुपरो युक्तः । तत्रैद्रादिशब्दानां भगवद्चैश्वर्यादिमन्वेतनपरित्यागेन विष्णुपरत्वं । न हि जडाकाशस्यावकाशस्यावकाशादिरूपं भगवद्दत्तं । तस्माद्भूताकाशपरमिदं वाक्यमतो जगत्कारणत्वे ब्रह्मणि सर्ववेदसमन्वयो न युक्त इत्यत्रोच्यते । आकाशशब्देन विष्णुरेवोच्यते । परोवरीयस्त्वादिलिगात् । अत्र तच्च महतो महीयानित्यादिना विष्णोरेवावगतं । न च भूताकाशस्य सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वं युज्यते । विरोधात् । आसमंतात्काशत इति योगेन विद्ब्रूढ्या चाकाशशब्दाद्विष्णोरेव प्रतीतेरनंतशब्दविरोधाच्च लोकसिद्धाकाशस्य परित्यागो युक्तः । यदुक्तमाकाशशब्दस्य विष्णुपरत्वे कारणत्वं विवरादिभावस्यानन्यार्थनित्वं तदसिद्धं । नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्निधमादद इत्यादिवाक्यैर्नभसोऽपि विवरादिभावस्य भगवद्धीनत्वश्रवणात् । तस्मान्मुख्याकाशो हरिरेवात्र प्रतिपाद्यत इति सिद्धं ॥ ॐ ॥

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ इदानीमधिभूताकाशशब्दसमन्वयन्यायेनाध्यात्मगतप्राणशब्दस्य हरौ समन्वयप्रतिपादकमत एव प्राण इति सूत्रं व्याचष्टे ॥ अध्यात्मममित्यादिना । इदमाम्नायते । तद्वै त्वं प्राणोऽभवः महान्भोगः प्रजापतेर्युजः

कीर्ष्यमाणो यदेवान्प्राणयो न वेति । तत्र प्राणशब्दस्य वायौ प्रसिद्धत्वात्तत्परत्वं तावत्प्राप्यते । न च नवदेवशब्दोदितद्वि-
यगणनेतृत्वलिगाद्वृषीकेशपरत्वं । इन्द्रियप्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्यप्राणाधीनत्वदर्शनात् । तल्लिगस्य वायावभ्युप-
पन्नत्वादत्राभिधीयते । प्राणपदोक्तो विष्णुरेव । यतो मुख्यं तस्यैवेन्द्रियम्रेरकत्वलिगमुपपन्नं । कतरः स आत्मा येन वा पश्यति
येन वा श्रुणोति इत्यादिवचनात् । प्राणहृषीकेशप्रथमश्रवणात् । न मुख्यस्य प्राणमित्यादौ पंचवृत्तिप्राणस्य म्रेरकत्वं । न
च मुख्ये संभवत्यमुख्यं गुज्यते । किं च श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ अहोरात्रे पार्श्वे इत्यादिंसनिहितवाक्योक्तश्रीपतित्वलिगात् ।
अन चेष्टायामिति धातोः प्रकृष्टचेष्टायोगेन विद्वद्ब्रह्मा च प्राणशब्दो विष्णवेवेति सिद्धं ॥ ॐ ॥

॥ ॐ छंदोभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनं ॐ ॥ इदानीं ज्योतिश्चरणाभिधानादित्याधिकरणं
तात्पर्यतो विवृणोति ॥ नित्यत्वादिति । इदमाश्नायते । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनु-
त्तमेषूत्तमेषु लोकोष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे ज्योतिरिति । तत्र ज्योतिःशब्दस्य तेजोधातौ प्रसिद्धत्वात्काश्चित्तेजोधातु-
रर्थः स्यात् । तस्यैषा सृष्टिर्यत्रैतस्मिन् शरीरे संस्पृशेनोष्मिमानं विजानतीति वाक्यशेषे तेजोविषयलिगश्रवणात् । अथवा
द्योतकरणत्वलिगेन गायत्रा ज्योतिःशब्दाभिधेया । तस्या एव गायत्री वा इदं सर्वमित्यादिनोपक्रमात् । न च गायत्र्या
विष्णवायत्तत्वात्तच्छब्देन विष्णुरभिधीयते । नित्यत्वेनान्यानधीनस्वभावत्वात्तस्याः । वाग्वै गायत्री सैषा चतुष्पदेत्यादिप्रसिद्ध-
शब्दानुगुण्याद्गायत्रीप्रतिपादनमत्र युक्तं । एवं प्राप्तोऽभिधीयते । विष्णुरेव ज्योतिःशब्दाभिधेयः । विमे कर्णा पतयतो विच-

शुर्वदिं ज्योतिर्हृदय आहितं यदित्यादौ तस्यैव ज्योतिःशब्दार्थत्वेन ग्रासिद्धत्वात् । न चैतन्ग्रासिद्धाग्निपरं वाक्यं ।
 वैश्वानरमृत आज्ञातमग्निमित्युपक्रमादिति वाक्यं । अनूनमग्निं पुरुषासु चंद्रं । अधिनाऽग्निः समिद्धयत इत्यादिश्रुते-
 रहमग्निरहं हुतमित्यादिभगवद्वचनाच्च विष्णोरेव मुख्यतोऽग्निशब्दार्थत्वात् । न ह्यग्नेः कर्णादिदूरत्वं च संभवति । परिच्छेद्य-
 प्रकृतस्य । किं चोचमेष्वनुचमेषु लोकेष्वित्युक्तनिरतिशयस्थाननिवासो यद्वत्त्वा न निवर्तते तद्वाम परमं ममेत्यादौ भगवतो
 विष्णोरेव ग्रासिद्धः । यदुक्तमग्निर्लिङ्गमुष्णिमानं विजानातीति तदग्नौष्यनियामकांतर्थाभिप्रदर्शनपरतथोपपन्नं । न च गाय-
 त्र्युपक्रमाद्गायत्री ज्योतिःशब्दार्थः । गायति च त्रायति च तस्माद्गायत्री नामेति वचनात् । गायत्रीशब्देन विष्णोरेव विव-
 क्षितत्वात् । अस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशयित इति निरतिशयत्वादितल्लिङ्गश्रवणाच्च । यद्वैतब्रह्मेति तदेतत्पू-
 र्णमप्रवृत्तिपूर्णमप्रवर्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेदेत्यादिवाक्यशेषगतब्रह्मादिशब्दश्च गायत्रीशब्दस्य विष्णुपरत्व एवोपपद्यते ।
 न च गायत्र्या अनन्याधीनस्वरूपतया गायत्रीशब्दो विष्णुपर इति वाक्यं । यो वाचमंतरो यमयतीति शब्दमात्रस्य
 तच्छक्तिनियम्यत्वश्रवणात् । त्रिपादस्यामृतं दिवीति निर्दिष्टवस्तुनोऽन्यदुच्यते । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरिति यदिति
 प्रकृतिपरामर्शविरोधात् । प्रकाशात्मकत्वेन दिवीति निर्देशो वैकुण्ठस्य युज्यते । तस्मात्स्वर्गादेः परतो दीप्यमानो ज्योतिः-
 शब्दार्थः । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति उपारितनवाक्यबलाद्विष्णुरिति सिद्धं ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ इदानीं प्राणस्तथाऽनुगमादित्यधिकरणं तात्पर्यतो व्याचष्टे ॥ बाहुल्य इत्यादिना ।
 ऐतरेयके श्रूयते । ता वा एताः शीर्षश्छ्रियः श्रिताश्क्षुःश्रोत्रमनोवाक्प्राण इति । येन श्रुतिलिगबाहुल्यन्यायेन ज्योतिर्वि-
 ष्णुरित्युक्तं । पूर्वत्र तन्न्यायेनात्र तावत्प्राणो मुख्यप्राणो भवितुमर्हति । चक्षुरादिप्रायपर्यटितत्वात् । तस्यैव प्राणस्यैद्रियैः सह
 विवादश्रवणात् । ता अहिंसताहमुख्यमस्म्यहमुख्यमस्मीति ता अनुबन्ध । हंतास्माच्छरीरादुत्कामाम । तद्यस्मिन्ननुत्क्रांत इदं
 शरीरं पत्स्यतीत्यादौ प्राणस्य ह्यैद्रियैर्विवादः प्रसिद्धः । अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिर इत्यादिशाखांतरेषु । अपि च
 प्राण उदक्रामत्तत्राणे उत्क्रांते पद्यत प्राणः प्राविशत्तत्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत् । तदु ह मुख्यप्राणालिंगं तस्य हि निर्गमनप्रवे-
 शाभ्यां शरीरनिपातोत्थानप्रसिद्धः । तथोत्तरत्रापि प्राणालिंगं श्रूयते । प्राणवंश इति स्थविरः शाकल्यस्तद्वथा शालावंशे सर्वेऽन्ये
 वंशाः समाहिताः स्युरेवमेतस्मिन्प्राणे चक्षुःश्रोत्रमनोवागिन्द्रियाणि शरीरं सर्वमात्मा समाहित इतीदमेव जीवसहितदेहैन्द्रियाधार-
 त्वमन्यत्राप्युक्तं । मुख्यप्राणस्यैव तान्वीरष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत्पंचधाऽऽत्मानं प्रविभज्यतद्वाणमवष्टभ्य
 विधारयामीत्यारभ्य अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितमिति । अथवा जीवोऽत्र प्राणो भवितुमर्हति । एष इमं लोकमभ्यार्चत्
 पुरुष य एष तपति तं शतं वर्षाण्यभ्यार्चत् तस्माच्छतंवर्षाणि पुरुषायुषो भवंतीत्युत्तरत्र शतायुर्द्वलिंगेन जीवस्य प्राणताऽव-
 गम्यते । जीवस्य हि शतायुर्द्वमन्यत्र सिद्धं । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेंद्रिय इति । यद्वेदोऽत्र प्राणः स्यात् । तस्याप्युत्त-
 रत्र प्राणत्वश्रवणात् । तस्मिन् उवाच । ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः वरं ते ददामीति । स होवाच । त्वामेव जानीयामिति ।

तमिद्र उवाच । प्राणो वा अहमस्मीति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । विष्णुरेवात्र प्राणशब्दवाच्यः । प्राणशब्दस्योत्तरत्र
तस्मिन्ननुगमात् । सर्वं ह्रीदं प्राणेनावृतं । स एषोऽसुः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासांचक्रिरे ते बभूवुः ।
ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विधात् । अथ
देवरथस्तस्य वागुद्धिः श्रोत्रे पक्ष्मसी चक्षुषी युक्ते मनःसंगृहीता तदयं प्राणोऽधितिष्ठतीति । एतच्चान्यत्र विष्णो-
रेव प्रसिद्धं । अंतर्बाहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । मध्ये वामनमार्सीनं विश्वे देवा उपासते । सर्वे
वेदा यत्पदमामनन्ति । आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव त्वित्यादौ । तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मं पुरुषमिति ब्रह्मोप-
क्रमाच्च । प्राणशब्दश्च परमात्मपरस्तस्य वाक्तंतिर्नामानि दामानि तस्येदं वाचा तंत्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं । अथातो
विभूतयोऽस्य पुरुषस्य तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेत्याद्युपरितनवाक्यबाहुल्याच्च । यदुक्तमिन्द्रियाधारत्वादप्राणलिंगं
तद्विष्णोर्नेतुं शक्यं प्राणव्यापारस्य तदधीनत्वात् । यः प्राणमंतरो यमयतीति श्रुतेः । यदुक्तं जीवलिंगं शतं वर्षाण्यभ्यर्चयदिति
तज्जीवांतर्गामिविष्णुविषयमेव । स इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किंचेत्यादिवाक्यशेषात् । यदिदं वाक्यं प्राणो वा अहमस्मीति
तदपीन्द्राविष्टविषयमेव । प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपति । स एतेन रूपेण सर्वा दिशोऽस्मीति
वाक्यशेषात् । एतथोपपादितं पात्रेऽपि । तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशस्तृत्वहेतुतः । न क्वपि किंचिन्नामास्ति तस्मै
पुरुषोत्तममिति । तथा च प्रलहादवाक्यं श्रीविष्णुपुराणे । सर्वगत्वादनंतस्य स एवाहमिति स्थित इति । न चेंद्रस्य सर्वगत-

त्वादिकं युक्तं जीवविशेषस्य । न चैदं प्रत्यक्षेण पश्यतो ऋषेस्तज्ज्ञानवरप्रार्थनं युज्यते । तस्मादिन्द्रवचनमंतर्गतामिनिषयं । अतोऽत्र मुख्यतः प्राणनामा भगवान्विष्णुः प्रतिपाद्यत इति सिद्धं । इदानीमानंदमयोऽभ्यासादित्यारभ्य प्रतिपादितमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । नारायणवासुदेवसंस्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपो वासुदेवादिचतुर्मूर्तिर्वा भगवान्विष्णुः प्रत्यधिकरणं प्रतिस्फुत्रं प्रतिपदं प्रत्यक्षरं च तत्तन्मूर्तिषु प्रसिद्धनामवशाच्चिरुक्तिबलाच्च प्रतिपाद्योऽवंगतव्यः । शंकायनसंहितायां चेदं भगवान्वासुदेव आत्माऽव्यक्तं प्रकृतिः प्रधानं नित्यमनंतमित्यादिना वासुदेवादिमूर्तिषु नामविभागः प्रसिद्धः । निर्वचनभेदादेकस्यापि शब्दस्यार्थभेदो ज्ञायते । अद्यतेऽपि च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इत्यादौ । अधिकरणपंचावयवभेदात् । सूत्रस्य पदभेदात् । पदस्य चाक्षरभेदात् । अक्षरस्य स्वरव्यंजनसंधिसंधानभेदाच्च युक्तं चतुर्व्यूहादिविषयत्वं । प्रसिद्धं च वेदे । चतुर्धा पंचधा वा प्रतिपादनं चतुर्व्यूहाद्यभिप्रायेण । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः पंचस्वधिकरणेष्वित्यादौ । सूत्राणामेवंविधार्थः श्रुतियुक्तिबलोपेतो बृहत्त्रेण व्याख्यातः । स च मनुष्याणां बहुतरङ्गानासामर्थ्यात्किंचिज्ज्ञानार्थं संग्रहेण व्याख्यातो भाष्यानुव्याख्यानाभ्यां । अतोऽर्थगंभीरत्वादेतयोर्थातिशयेन बहुज्ञैरेव ज्ञातुं शक्यः । तस्मादिस्मिन् शास्त्रे निखिलवेदविचाराधिकारेऽनंतधाऽनंतशब्दैर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तवद्भिः प्रतिपाद्यमानत्वाच्चापरायणस्यानंतगुणत्वं सिध्यति । न हि सहोच्चारितप्रदानां पौनरुक्त्यमुचितं । तदेतदाह ॥ वासुदेवेत्यादिना ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सन्न्यायरत्नावल्यां श्रीमत्पद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १—१ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ अर्थांतरेषु निरूढानां लिंगबलात्समन्वयो निरूपितः पूर्वपादे । लिंगाभिधायकानां शब्दानां पौर्वापर्यपरामर्शेनार्थांतरपरत्वेन प्रतीयमानानां विष्णौ समन्वयो निरूप्यतेऽस्मिन्पादे । तत्र सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशादिति प्रथमाधिकरणं । एतं हेतु बहुवृत्त्या महत्युक्त्ये मीमांसितं । एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छंदोगा एतमस्यामेतं दिवीत्यादिवाक्यमुदाहृत्य सर्वगतत्वं प्रतिपाद्यते । जगतो बहिरेव स्थित्वा तत्प्रवर्तयितुं शक्तोऽपि लीलया सर्वत्र स्थित्वा सर्वशक्त्युद्बोधक इति ज्ञापयितुं नाकाशस्येव सर्वत्रस्थितिमात्रमत्र सर्वगतत्वं । तत्र चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादिवाक्यशेषात्सर्वगतत्वेन प्रतिपाद्यत्वं जीवस्याशंक्य स एवमेतं संवत्सरसमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंसतीति शंसनक्रियायां सर्वगतत्वेन प्रतिपादितस्य परमात्मनः कर्मत्वेन व्यपदेशात् । एकस्यां क्रियायामेकस्य कर्तृकर्मभावविरोधात् । न जीवोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्युक्तं । कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति सूत्रकारेणैव हि तत्र हि भिन्नाश्रयत्वमौत्सर्गिकं ज्ञातव्यं कर्मकर्तृभावस्य । क्वचिदेकस्यापि हि कर्मकर्तृभावश्च श्रुतः । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यादौ सर्वदर्शनसर्वश्रवणादिसामर्थ्याभिप्रायेण चक्षुर्मयश्रोत्रमयादिशब्दानां वाक्यशेषगतानां परमात्मन्युपपद्यमानत्वेन निरपवादोऽत्र कर्मकर्तृभावो भेदमेव जीवपरमात्मनोरापादयति । तदेतदाह ॥ लिंगात्मकानामित्यादिना । यदत्र प्रतिपादितं सर्वगतत्वं विष्णोस्तत्सर्वत्र स्थितिलक्षणं लिंगं । य यद्यदेवा सृजत तत्तदनुमधिगत सर्व वाऽत्तीत्यादिवाक्यमुदाहृत्य यत्सर्वादनं विष्णोः प्रतिपादितं । अत्ता चराचरग्रहणादित्यत्र तत्किं यालिंगं । कृतं पिवंतौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टावित्यादिवाक्यमुदाहृत्य यच्छुभपानं विष्णोः प्रतिपादितं । गुहां प्रविष्टावा-

त्मानौ हि तद्दर्शनादित्यत्र तच्च क्रियालिङ्गं । य एषौतरक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचेत्यादिवाक्यमुदाहृत्य यच्चक्षुरा-
 धंतः स्थित्युपेतं रमणं विष्णोः प्रतिपादितं । अंतरउपपत्तेरित्यत्र तत्क्रियाया भावलिङ्गं । यः पृथिवीमंतरो यमयतीत्यादिवाक्य-
 मुदाहृत्य यत्पृथिव्याधंतः स्थित्युपेतनियमनं विष्णोः प्रतिपादितं । अंतर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशादित्यत्र तच्च
 क्रियाभावलिङ्गं । यत्तद्देद्रुयमग्राह्यमिति वाक्यमुदाहृत्य यो दृश्यादिशब्दाच्यवस्त्वंतरान्योन्याभावो विष्णोः प्रतिपादितः ।
 अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यत्र सोऽभावलिङ्गशब्दवाच्यः । वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादित्यत्र आत्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते येन दमन्नं पच्यत इत्यादिवाक्यमुदाहृत्य पचनादिवहुलिङ्गसहितैवैश्वानरशब्दो विष्णोः प्रतिपादितः । तदे-
 तदाह ॥ एतद्भावेत्यादिना । लिङ्गानामसाधारण्ये धर्मो धर्म्यभिन्नोऽभिप्रेतः । तत्र तावत्सर्वदानादिक्रियाणां भगवदभिन्नत्व-
 माक्षिप्य समाधत्ते ॥ अनित्यत्वादित्यादिना । अदनपानादिक्रियाणां शक्तिरूपेण सर्वदाऽवस्थानान्नित्यता । क्रियातच्छक्ति-
 रूपयोर्भगवता सह परस्परं चाभेदेऽपि विशेषबलादेव व्यवहारभेदः सिद्ध्यति । शक्तिरूपता नाम क्रियाया अव्यक्ततोच्यते ।
 क्रियातच्छक्त्यादेर्भगवताऽभिन्नत्वं नित्यत्वं च परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति ज्ञानस्येव स्वाभावि-
 कत्वश्रवणात्सिद्ध्यति । भगवतः क्रियानित्यत्वं ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्येत्यादौपेक्षित्युच्यते । अतः क्रियादीनां भगवत्स्वरूप-
 त्वमविरुद्धं । जीवादौ तु-क्रियादेर्नित्यत्वमनित्यत्वं च ज्ञातव्यं । शक्त्यनाशानाशाभ्यां यतो यावच्छ्रवणादिशक्तिर्न नश्यति तावच्छ्रव-
 णक्रियास्थायिनी जीवस्य कदाचिदाविर्भवति कदाचित्तिरोभवत्येकैव । तत्र व्यक्त्यभेदः कल्पनागौरवाद्भांगीकृतः । यदा ह्यत्यं-

तवाधिर्यमेव भवति तदा श्रवणक्रिया विनष्टेत्यनुभूयते । एतत्सत्तत्त्वसंमत्यापपादयति ॥ शक्तिः सद्भाव इति । ऋतं पिबताविति
द्विवचनविषयत्वं द्विरूपत्वेन विष्णोरेकस्य युज्यते । यः सेतुरीजानानामिति वाक्यशेषे य इत्येकवचनेन परामर्शात् । अतो यदन्यैरु-
क्तमुपपादनं जीवधर्मच्छात्रिन्यायेन जीवपरयोरुपचर्यत इति तन्निरस्तं भवति । परमात्मसमन्वयप्रक्रमविरोधात् । अतः स्थित्वा रम-
णकृत्सूत्रगतान्तरशब्देन निर्दिश्यते । योगवृत्त्या तथाविधस्य तत्रोदाहृतवाक्ये हि स्वस्यादेयमानंदमत्यनुभवतीत्यात्मशब्दार्थस्य
प्रतिमानात् । स विष्णुरेव कंब्रह्म संहति तस्यैव सुखविशिष्टस्य प्रकृतत्वात् । एतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मेति वाक्यशेषात् । अथ हैनं
गार्हपत्योऽनुशशास य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति गार्हपत्यस्याप्यादित्यांतर्यामितया प्रकृतत्वादक्ष्यादित्ययोरै-
क्यात् स एवाक्षिस्थः पुरुषः किं न स्यादित्याशंक्य यत्परिहारत्वेनोक्तं भगवता सूत्रकारेण अनवस्थितेरसंभवाच्च
नेतर इति तद्विबुधोति ॥ अन्योन्येति । अग्रेरादित्यादेश्च नियम्यनियामकभावः परमेश्वराज्ञाकृतोऽभ्युपगंतव्यः पूर्वप-
क्षिणाऽपि । यथा देशाधिकृतपुरुषस्य प्रजानां च नियम्यनियामकभावो राजाज्ञाकृतो जीवानां सुरनरादिरूपाणां नियम्यनिया-
मकभावस्य स्वाभाविकत्वेनाकृत्रिमस्यापि भगवदधीनत्वमस्त्येव । यदि चेक्षराज्ञानिरेषत्वेन गार्हपत्यादिजीवो जीवान्तरनिया-
मको भवेत्तर्हि तस्यापि जीवत्वादन्यो नियामकस्तत्रास्याप्यन्य इत्यनवस्थानादुभयोर्जीवत्वसाम्येन नियम्यनियामकभावांसंभ-
वश्च स्यात् । यद्यनवस्थापरिहारार्थं कस्यचिज्जीवस्य परेशो नियामक इत्यभ्युपगम्यते तर्हि स एव भगवानभ्यादिषु मुख्यनि-
यामकतया श्रुतिप्रतीतितः स्वीकार्यः । परित्यागे कारणाभावात् । यद्यक्ष्यादिनियामकत्वमभ्यादेरेतन्नियामकत्वमेव हरिरिति

कल्पनं तन्निष्प्रमाणकं व्यर्थं च । सर्वाणि भूतानि शोऽन्तरो यमयतीत्यादिश्रुतिविरुद्धं च । यच्च शिवचनं सोऽहमस्मीति तत्सर्वान्तर्याम्यभिप्रायेणोपपन्नं । लोके बहुव्यापारवतः केशदर्शनात् । सर्वनियामकादिव्यापारवतो भगवताश्चित्तविक्षेपसंभवात् । कथं रमणकृत्त्वं युज्यत इत्याशङ्क्य परिहरति ॥ रमणमिति । न हीच्छामान्नियमितप्रपञ्चस्य हरेः प्राकृतपुरुषदृष्टान्तान्वित्वादिदिविक्षेपणारतिरापादयितुं शक्यते । यस्य यच्छक्त्यनियमितं तदेव तस्य चित्तादिविक्षेपकं दृष्टं । तस्मादानन्दानुभावित्वेन श्रूयमाणः सर्वनियामकोऽक्षिस्थपुरुषो दिव्यदृग्गोचरो विष्णुरेवेति सिद्धं । अनेनान्तर्याम्याधिकरणतात्यर्यमप्युक्तं ज्ञेयं । इदानीमभावलिगानामीश्वराभेदमाक्षिप्य समर्थयति ॥ गुणक्रियेत्यादीनां विधिमुखेन प्रतीयमानानामभेदो युज्यतां नाम ब्रह्मणा । अदृश्यत्वादीनां तु निषेधमुखेन प्रतीयमानानां कथमभेदो युक्तः स्यात् । निषेधमुखवेद्यस्य भावात्मकत्वाविरोधादिति । मैवं । न हि सर्वस्य निषेधमुखवेद्यस्याभावत्वमेवेति नियमः । तस्मादिदमन्यादित्यनुभूतस्यान्यत्वस्य भावरूपस्यापि तदिदं न भवतीति निषेधमुखवेद्यतादर्शनात् । न चान्यः स्वस्यावधिनिरूप्यत्वेन नञर्थत्वाभाव इति वाच्यं । अवधिनिरूप्यस्यापि नञर्थत्वदर्शनात् । ब्राह्मणादन्याविवक्षयाऽब्राह्मण इति प्रयोगो निषेधमुखवेद्यस्य गुणत्वं च युक्तं । अरोगत्वादीनां पुरुषगुणत्वप्रसिद्धेः । अत एवोक्तं भगवता ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोऽस्तिरित्यदृश्यत्वादीनां भगवदुणत्वं । अतस्तत्सर्वैव तन्निषेधमुखवेद्यत्वं विरुद्धं । यथा घटो न घट इति विरुद्धं न पुनर्घटो न पट इति । यत्तु पृथक्त्वं नाम गुणोऽन्यः अन्योन्याभावोऽन्यः पदार्थानां स्वरूपलक्षणो भेदोऽन्य इति वदन्ति तान्प्रत्याह ॥ पृथक्त्वमिति । न हीदस्मात्पृथक् इदं न

भवतीति विषयभेदेन पृथग्व्यवहारो दृष्टः । तस्मादशुद्धो न भवतीति व्यवहारात् । गुणक्रियादेरिवाभावधर्माणां धर्म्यभेदः
 सविशेषो युक्तः । यथैकः समवाय इति समवायैकत्वयोरभेदेऽपि विशेषः । यथा च धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदाविति भेदाभेदयोर्ध-
 र्म्यभेदेऽपि विशेषोऽभ्युपगंतव्यः समवायवादिना भेदाभेदवादिना च । अन्यथा शब्दपौनरुक्त्यादिकं स्यात् । अतः प्राक्
 समवायादिकल्पनाद्धर्मधर्मिणोः सविशेषाभेदांगीकारः साधीयान् । कल्पनालाघवात् । निर्विशेषपक्षस्त्वत्यंतमयुक्तः । विचारा-
 सहत्वात् । तथा हि । किं सत्यपदेनासत्यव्यावृत्तया यावदुक्तं ब्रह्मज्ञानादिव्यावृत्तया तावदेवोच्यते । ततोऽतिशयितं
 वा । आद्ये पक्षे सत्यस्वरूपेणैव ब्रह्मस्वरूपस्यावगतत्वात् । तस्यैव जिज्ञासितत्वाच्च । ज्ञानादिपदवैयर्थ्यं स्यात् ।
 द्वितीये निर्विशेषत्वभंगः स्याद्ब्रह्मणः । अतः सिद्धमदृश्यत्वादिगुणकत्वं विष्णोः । इदानीं क्रमप्राप्तत्वाद्वैश्वानरा-
 धिकरणतात्पर्यमाह ॥ बहुल्लिङ्गेत्यादिना । यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त इत्यत्रात्म-
 शब्दसामानाधिकरण्याद्वैश्वानरशब्दस्य विष्णुरेवार्थः । विगतमानत्वलिङ्गाच्च । को न आत्मा किं ब्रह्मोति तस्यैव
 जिज्ञास्यत्वेनारंभात् । न च तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽ
 न्वाहार्थपचन आस्यमाहवनीयस्तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादिवाक्यशेषेऽग्निलिङ्गश्रवणात्प्रसिद्धाग्नेरेवोच्यत इति वाच्यं ।
 यस्माद्यज्जायते चांगाल्लोकेवेदादिकं हरेः । तन्नामवाच्यभंगं तद्यथा ब्रह्मादिकं मुखमिति नारदीयवचनादाहवनीयादिशब्दानां
 भगवदंगविषयतयापपन्नत्वात् । किंच मूर्धैव युतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्तमानेत्यादिना हि पुरुषसूक्तोक्तस्य विष्णोः

प्रत्यभिज्ञानात् । तस्माद्वैश्वानरशब्दस्याविद्वद्ब्रह्मविषयस्यापि बलीयस्याविद्वद्ब्रह्मा विश्वनराश्रयत्वयोगेन च विष्णुविषयत्वमेव युक्तं । एतेनैव न्यायेन शाखांतरेष्वर्थान्तरविषयत्वेन प्रसिद्धैर्बहुल्लिंगसमायुक्तबहुल्लिङ्गनामभिर्नारायण एवेत्यत इति सिध्यति । प्राधिकत्वेन हि पादाभ्यायसमन्वितार्थव्यवस्था । अतो हि लिंगात्मकशब्दसमन्वयपादे रूढनामसमन्वयाभिधानं ब्रह्मणि युक्तं । ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यायां सन्ध्यापरत्नावल्यां श्रीमत्पद्मनाभातीर्थभट्टारकविरचितार्थाग्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १—२ ॥ ❀ ॥

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ हरौ तदितरत्र चापाततः प्रतीयमानानां द्युभ्वाद्यायतनत्वादिलिंगानां भूमादिशब्दानां च हरावेव मुख्यवर्तनमस्मिन्पादे निधीयत इत्याह ॥ तत्रेति । एतदेव दर्शयति ॥ विष्णावित्यादिना ॥ ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ अथर्वणोपनिषदि श्रूयते । यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मानमिति । तत्र तावद्युभ्वायतनत्वेनोच्यमानः शिवो भवितुमर्हति । कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति वाक्यशेषात् । प्राणानां ग्रंथिसि रूढो मा विशांतकः प्राणेश्वरः कृत्तिवासा इत्यादिश्रुत्यंतराच्च । अथवा जीवस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वेनोच्यमानत्वं । तस्यापि वाक्यशेषे स एषोतश्चरते बहुधा जायमान इति प्रतिभासात् । अभिधीयते विष्णुरेव द्युभ्वाद्याश्रयः । तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यात्मशब्दात्तस्य च विष्णोरेव मुख्यत्वोक्तेः । आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययं । न संभवति यस्मात्तैर्नैवाप्रागुत्पन्नैरेति ब्रह्मवैवर्ते । अमृतस्यैष सेतुरिति वाक्यशेषश्च विष्णावेव युज्यते । स हि मुक्ताश्रयः । पूतात्मा परमात्मा च

मुक्तानां परमा गतिरिति भारतवचनाच्च । वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः । एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्यय इति
 भागवतवचनाच्च । यदुक्तं वाक्यशेषादावीशादिशब्दाच्छिवो द्युभ्वाद्याश्रय इति । तन्न । ईशादिशब्दानां विष्णावेव मुख्यतयोप-
 पादितत्वात् । रुजं द्रावयते यस्मादुद्रस्तस्माज्जनार्दनः । ईशानादेव चेशानो महादेवो महत्त्वत इत्यादिना ब्रह्मांडे । यदुक्तं
 जीवलिंगं बहुधा जायमान इति तद्विष्णोरुपपद्यते । अजायमानो बहुधा विजायत इति श्रुतेः । यद्यत्र द्युभ्वाद्याश्रयो जीवः
 स्यात्तर्हि ततो भेदेन जीवनिर्देशो न स्यात् । जुष्टं यदापश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति वाक्यशेषे । तस्मात्
 द्युभ्वाद्याश्रयो विष्णुरेव ॥ ॐ भूमासंप्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥ इदमात्मनायते । यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति
 स भूमा प्राणो भवितुमर्हति । प्राणो वा आशया भूयानित्याद्युपक्रमेऽथ यद्यप्येनानुत्क्रांतप्राणान् शूलेन समासं व्यतिष्य-
 देहैर्नैवेनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति न मातृहाऽसीति तल्लिगश्रवणात् । अत्रोच्यते । विष्णुरेव भूमा । तत्सुखमिति सुखात्मकत्वोप-
 देशात् । सुखं च मुख्यं हरेरेव प्रसिद्धं । एष ह्येव परमानंद इत्यादौ । किंच स एवाधस्तात्स उपरिष्ठादित्यादिवाक्य-
 शेषे सर्वगतत्वादिव्यपदेशो विष्णावेव युक्तः । यदुक्तं प्राणलिङ्गत्वेनोत्क्रमणं तद्विष्णावप्युपपद्यते । तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रा-
 मतीति श्रुतेः । तस्माद्वाङ्मनाश्रो भूयसीति आरभ्यैकैकस्मादैकैकमुत्तमद्युत्त्वा सर्वोत्तमत्वेनोपदेशाद्विष्णुरेव भूमा । इदानीं अक्षर-
 मंबरान्तघृतेरित्यत्र यदुदाहरणवाक्यात् तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवंद्यस्थूलमनण्वह्रस्वमर्धमलोहितमित्यादि तद्गुरौ घट-
 यति ॥ अत इत्यादिना । भगवतोऽवयवबहुत्वस्वकृतजडादिरूपवस्त्वंतरगतस्थूलत्वादिराहित्यादिविपर्यैवास्थूलमित्यादिश्रुतिः ।

न तु स्थूलत्वादिधर्ममात्राभाविषयान्यवहारात् । सर्वधर्मा । अणोरणीयान्महतो महीयानित्यादिश्रुतिविरोधान्च । युगपदेवाव-
स्थानमणुत्वमहत्त्वयोर्विष्णौ युज्यते । यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्ति । त्वत्पादयोर्विविधशक्त्य अनुपूर्व्यादिति वचनात् ।
दृष्टश्चैवंविधः प्रभावो यशोदया गोविदे । तथा हि भागवतवचनं । पीतप्रायस्य जननी कुतस्य रुचिरस्मितं । मुखं लालयती
राजन् जुंभतो ददृशे इदं । खं रोदसी इत्यादि । एकत्र युगपदणुत्वमहत्त्वविरोधस्तु प्राकृतत्वोपाधिकृतः । अतो भगवति
नाशकनीयः । पदार्थानां विचित्रस्वभावत्वाच्च । इदानीं द्युम्बाद्यायतनमित्यारभ्यापादपरिसमाप्तेः प्रत्यधिकरणं विषयपूर्वप-
क्षसिद्धांतयुक्तिजातं दर्शयति ॥ लिंगमित्यादिना । नन्वस्मिन्यादे द्विधा संदिह्यमानानां लिंगनाम्नां हरावेव समन्वयोऽ
भिधेयः । तं परित्यज्य कथं तदुपर्यपि बादरायणः संभवादित्यादिमुत्रसंदर्भेण देवानां ब्रह्मविद्याधिकारस्तदभावश्च
शूद्रस्य विचार्यत इत्यत आह ॥ अधिकार इति । यतो मनुष्यानधिकरोति शालं अतोऽगुपुमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि
तिष्ठतीति कठवल्लीषु पठ्यमाना श्रुतिः सर्वगतस्यापि परमात्मनो मनुष्यहृदयोपक्षयाऽगुपुमात्रत्वं श्रावयतीत्युक्तं । हृद्योपक्षया
तु मनुष्याधिकारत्वादिति गताधिकरणेनैव तावता मनुष्याणामेव ब्रह्मविद्याधिकारः । किं तर्हि देवानामप्यस्ति । अथैत-
त्सामर्थ्याद्विद्वत्तासंभवात् । मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासत इति श्रुतेश्च । कर्मण्यप्यधिकारिणो देवाः । यज्ञेन यज्ञमयंजत
देवा इति इंद्रादिभिर्यज्ञशब्दवाच्यविष्णुयष्ट्वश्रुतेः । न च रुद्रादीनामिव वैदिकानुष्ठाननिषेधोऽस्ति देवानां । असावादित्यो
देवमयु स य एतदेवममृतं वेद बहुनामेवैको भूत्वाऽग्निरैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादौ मधुविद्याया वस्वादिपदं फलत्वेन

श्रूयते । तत्र लब्धवस्वादिपदानामनधिकार इति न वाच्यं । मोक्षे सुखातिशयार्थं तत्राप्यधिकारसंभवात् । यावत्सेवापरे तत्त्वे
 तावत्सुखविशेषतेति स्कांदवचनात् । न च सर्वज्ञत्वेनावगतपरमात्मतत्त्वानां देवानां स म आत्मेति विद्यादित्यादिविधिवैयर्थ्यं ।
 सामंस्त्येन भगवत्तत्वावबोधे प्रमाणाभावात् । अवगतभगवद्देशेऽपि कदाचिद्विस्मरणसंभवात् । सहैव संतं न विजानंति देवा इति
 श्रुतेः । अतो देवानामप्यनवगतभगवद्देशाभिप्रायेणात्मानमेव लोक्पुपासीतेत्याद्युपासनाविधिसंभवः । तदेतदाह ॥ तत्फल्लाये-
 त्यादिना । एतेन सध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः । भावं तु बादरायणोऽस्ति हीति सूत्रतात्पर्यं विवृतं भवति ।
 यस्माद्विष्णोरेव परिपूर्णज्ञानं ब्रह्माणमारभ्यान्यदेवानां तु क्रमेण अंशितं ज्ञानमतो युक्तं तेषां भगवच्छ्रवणमननादिकं । अतः
 पुरुषेषु ज्ञानतारतम्याद्वैदव्यासजैमिनिमतयोस्तारतम्यव्यवस्थायोगोऽविरोधश्च ॥ ॥ ॥ ॥
 ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सद्ध्याग्ररत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टारकवि-
 रचितायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १-३ ॥ ॥ ॥
 ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ तत्तु समन्वयादिति सकलवेदगतवाक्यपदवर्णसमन्वयः प्रतिज्ञातो ब्रह्मणि । तत्र
 जगत्कर्तृत्वादिकल्याणगुणविषयवाक्यानामन्यपरत्वं प्रतिषिध्य विष्णुपरत्वं प्रतिपादितमतीतपादैः । पदवर्णादीनां भगवद्विष-
 यत्वायोग्यानामस्मिन्पादे विष्णुपरत्वं प्रदर्श्यते । तत्र तावहुःखिबद्धादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वं प्रदर्शयति ॥ दुःखीत्यादिना । यथा
 भृत्यादीनां राजाधीनत्वात्तेषु पराजितेषु राजा पराजित इत्युच्यते । एवं जीवानां विष्ण्वधीनत्वात्तेषु दुःखितेषु बद्धेषु च

विष्णुर्दुःखी बद्ध इत्युच्यते । एतदेव विवृणोति ॥ स्वातंत्र्यमिति । दुःखित्वादिधर्मापादकत्वं दुःखित्वादिधर्माधिकरणत्वं च दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । तत्र दुःखित्वादिधर्मापादकत्वेन दुःख्यादिशब्दवाच्यत्वं विष्णोर्युज्यते । तदुक्तं वैष्णवश्रुतौ । स बद्धः स दुःखी स बंधयति स दुःखयतीति स जीवः स प्रकृतिः स जीवयतीति स प्रकरोतीति सोऽवरः सोऽनित्यः सोऽवरयतीति सोऽनित्ययतीति । यथा जगदीशापेक्षयाऽल्पस्वामित्वेनापि राजा जयीत्युच्यते भृत्येषु जयत्वमपि स च जयिशब्दो राज्ञेयव मुख्यो बहुशः प्रयुक्तत्वात् । भृत्ये तु न बहुशः प्रयुज्यते । एवं बद्धादिशब्दाश्च विष्णावेव मुख्याः सुतरां परमस्वामिनि । ननु यथा भृत्यजयेन राजा जयीत्युच्यते एवं भृत्यमरणादिना राजा बद्धो मृत इत्यादि किमिति न प्रयुज्यत इत्यत आह ॥ भृत्येति । किंच प्रयोगे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगः । न हि सिंहगुणयोगात्सिंहशब्दे देवदत्ते प्रयुक्त इत्येतावता वृत्तेऽपि प्रयुज्यतामित्यापादनं संभवति । राज्ञीव विष्णावपि बद्धादिशब्दप्रयोगाभावः किं न स्यादित्यत आह ॥ गुणा इत्यादिना । न हि बद्धादिशब्दप्रयोगादपि बंधादिशंका स्याद्विष्णौ निर्दुःखो निरनिष्टो निरवद्य इत्यादिश्रुतेः । यथा बन्धाशीशब्दो लोके निदितविषयोऽपि सर्वाचरि विष्णौ गुणवाचकः । एवं बंधादिनियामके तस्मिन्नेव बद्धादिशब्दो मंगलात्मकः । कार्यकारणबद्धौ ताविभ्येते विश्वेतेजसावित्यादौ श्रुतः । इदानीं कर्मतदंगवाचकत्वेन प्रसिद्धानां वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेत्यादिवाक्यगतपदानां विष्णौ प्रवृत्तिं दर्शयति ॥ जातमित्यादिना । प्रकारः प्राण आत्मेति श्रुतेः प्रकारनामा हरिः । आसमंतद्युक्तेन इतः प्राप्तः । यजेतक्रियापदस्यापि कारकपदत्वं दृष्टं पचतेऽधी-

तमित्यादौ । विशिष्टत्वाद्विष्णुर्विश्वस्मिन् ज्ञानशक्तिवैश्वर्यतेजोलक्षणपदकवाचि वौषडिति । स्वीयमाहरतीति स्वाहा हारिः ।
ज्योतिःसमूहस्य स्वामिन् ज्योतिष्टोमेन । इत्थं सहस्रनामवत्प्रतिपदं विष्णुवाचकत्वमवगंतव्यं । एवमेनेककर्मतदंगवाचक-
त्वेन प्रसिद्धपदैश्चापुनरुक्तगुणवाचैकरुच्यमानत्वादनंतगुणत्वं विष्णोः श्रुतिसिद्धं । उक्तबलाज्ज्योतिष्टोमादिशब्दा मुकुदस्य
गुणानेव ज्ञापयंति । न तु पुनः प्रसिद्धयागादिरूपजडानित्यवस्तुस्वरूपत्वं । न हि शाखिशब्दाभिधेयत्वमात्रेण पनसस्यापि
पिचुमंदत्वं भवति । इदानीं प्रतिपदं सम्यक् समन्वयमवगंतुमसमर्थानल्पाधिकारिणो वेदगतवाक्यसमन्वयमाह ॥ अंगीकृ-
तेऽपीति ॥ वाक्यसमन्वय इति । कर्मादेरंतःकरणशुद्धिद्वारा परमात्मज्ञानं साधयितुं शक्यं । विविदिषति यज्ञेन दानेन
तपसाऽनाशकेनेत्यादिश्रुतेः । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानव इति स्मृतेश्च । ननु सर्ववेदानां प्रतिपदं हरौ समन्वयो
निराधिकारित्वेनासंभावित इत्यत आह ॥ कश्छंदासामिति । कश्छंदासां योगमावेद धीर इति श्रुतेरयमर्थः । छंदसां वेदानां
प्रतिपदं भगवति योगवृत्तिं आ संताड्ब्रह्मा वेद ततोऽन्यः को वेद तद्वदंतु न कोऽपीति । अत एवान्येषामीपदधिकारोऽस्ति
प्रतिपदसमन्वये । ननु सकलपदपदार्थतत्संबंधं ब्रह्मैव जानातीति चेत् । एकस्य प्रतिभानं तु कृतकान्न विशिष्यत इत्यत आह
॥ तस्यापीति । ब्रह्माऽपि पूर्वमहाकल्पसिद्धमेव शब्दार्थसंबंधं सुप्तप्रातिबुद्धन्यायेन भगवदत्तया दृष्ट्या जगदादौ पश्यति । यो
ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इति श्रुतेः । तेने ब्रह्म हृदाय आदि कवय इति स्मृतेश्च । ब्रह्मदृष्टवेदा-
नामेकदेशेषु क्वचिद्विद्वद्ब्रह्मदेवादिदिव्यदर्शनसंवादश्च प्रतीयते । तद्वैततत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिपु

यथा मनुष्यादिज्ञानातिशयितज्ञानमृष्यादिषु प्रतीयते तथा ब्रह्मणोऽपि युक्तमेव । अत एव युक्तं तस्य पूर्वमहाकल्यासिद्धसकल-
 पदपदार्थसंबंधज्ञानं जातिस्मृतिवत् । शब्दास्तावन्नित्या न प्रत्युच्चारणमुत्पद्यते । एष एवायं गोशब्द इत्यभिज्ञाविरोधात् ।
 उच्चारणविशेषाच्छब्दविशेषाभिव्यक्तिः । अर्थाश्च कूटस्थतया नित्याः । केचिज्जगत्सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेऽपि प्रवाहरूपेण नित्यं ।
 वसंतादिऋतुलिङ्गवत् । तथा हि श्रुतिः । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां । सूर्याचंद्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयदित्यादिका ।
 अतःशब्दार्थसंबंधो नित्यो भवितुमर्हति । तथा च स्मृतिः । अनादिनिधना नित्या वायुत्पष्टा स्वयंभुवा । ऋषीणां नामधेयानि
 याश्च वेदेषु दृष्टयः । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर इति । जैमिनिरप्याह । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति ।
 केनचित्संकेतितत्वे शब्दानां तथाविधा प्रसिद्धिः स्यात् । षडित्यादिशब्दवत् । अतः शब्दानामर्थविबोधशक्तिः स्वाभाविकी ।
 यथेन्द्रियाणां । अतो युक्तमुक्तं नित्यं योगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिध्यत इति । इदानीं स्त्रीवाचिनामभाववाचिनां च
 शब्दानां त्वं पुमानित्यादौ श्रूयमाणानां पुरुषे भावरूपे घटमानानामपि प्रवृत्तिं दर्शयति ॥ स्त्रीशब्दा इति । सततरमणत्वादे-
 हादेव चतुर्मुखादिप्रसूतिकागणत्वाभिचित्तास्त्री । भावयितुमयोग्यत्वाद्धटादिवज्जक्तत्वाभावाद्वाऽभावो हरिरित्याद्यहनीयं
 ॥ आनुमानिकमप्येकेषामित्यारभ्यापरिसामोक्षबधिकरणेषु यथाक्रमेण विषयान्पूर्वपक्षेषु हेतूनि सद्धांतं हेतूश्च सिंहावलोकन-
 न्यायेन संक्षिप्य दर्शयति ॥ विरोधीत्यादिना । नन्वन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां हरौ साक्षादेव समन्वयप्रतिपादयितुमार-
 ब्धोऽयं पादः । तत्किमर्थमत्र केषांचिद्वाक्यानां कर्मप्रतिपादनद्वारा भगवति समन्वयोऽभ्यनुज्ञायते । अन्यार्थतु जैमिनि-

रित्यादिस्मृत्यसंदर्भेणल्यत आह ॥ अन्वय इति । स्वशिष्याणां जैमिन्यादीनामिति शेषः । जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिरि-
 त्यादिना योगवृत्त्या सर्वशब्दा हरौ वर्तत इत्युक्तं प्राक् । तन्नयुज्यते । ज्योत्यादिशब्दानां ब्रह्मव्यतिरेकेणार्थांतरानभ्युपगमे
 ब्रह्मणि सर्वसमघटेनोदकमाहरेत्यादिव्यवहारसिद्ध्यर्थमर्थान्तरेष्वपि शब्दानां प्रवृत्तिरंगीकृता । अतस्तदनुसारेण तद्यदस्येदं विश्वं
 मित्रमासीद्यदिदं किंच तस्माद्विश्वमित्र इत्यादिषु नियुक्तिः कोपदेशात् । कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यादित्यादि-
 लिंगात् । विश्वमित्राकाशादिशब्दानां विष्णौ वाचकत्वशक्तिरेवावसीयते । यत्र शब्दस्यार्थांतरपरत्वं विरुद्धं तत्र ब्रह्मपरत्वमेव ।
 यत्राविरुद्धं तत्रार्थांतराप्यमुख्यतयोच्यते । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादौ सर्वशब्देन रूढमप्यन्यदुच्यते । ब्रह्म तु सर्वं
 इति योगवृत्त्योच्यते । सरसीति (सीदतीति) सत्य इत्यादिनिरुक्त्या सत्य इत्यादिशब्दाभिधेयत्वं ब्रह्मणोऽवगतव्यं । अतोऽ
 र्थांतरानुसारेण शब्दमात्रस्य ब्रह्मपरत्वाभिधानं तूक्तमेव । सकृदुच्चारितशब्दस्याप्यनेकार्थवाचित्वं दृष्टं । अद्यतेऽति च भूतानि
 तस्मादन्नं तदुच्यत इत्यादौ । ननु ब्रह्मणस्तद्व्यतिरिक्तानां च शब्दाभिधेयत्वमेकप्रकारं किं न स्यात् । शकटादीनामित्र वाहश-
 ब्दाभिधेयत्वं । अत आह ॥ इतो हीति । यथाऽयो दहतीत्ययसो दाहकत्वमग्निदाहकत्वमुपजीव्य प्रयुज्यते । एवं घटत्वादिकं
 भगवतो गुणमुपजीव्यैव कलशादयोऽपीषद्वटकत्वादिना घटादय इति रूढ्या जाताः । मुख्यपूर्वकत्वादुपचारस्य । न हि
 सिंहमजानतस्तदुपगोमादेवदत्ते सिंहशब्दव्यवहारो भवति । तथा पात्रे । परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृष्येतेष्वपि । व्यग्रहि-
 यंते सततं लोकेनेदानुसारत इति । यद्यपि हरेरपि शब्दार्थत्वमन्यशब्दार्थत्वापेक्षं । यथा सर्वं जानातीति सर्वज्ञ इत्यन्यशब्दा-

र्थमपेक्ष्य सर्वज्ञत्वं भगवत उच्यते । तथाऽप्यन्यद्द्रुतशब्दवाच्यमपेक्षैव
 स्वशब्दवाच्यत्वं व्यवह्रियतामिति हरीच्छयैवैतदि-
 त्यदोषः । न हि वाचकोपेक्षया वाच्यमिति व्यवह्रियत इत्येतावता वाच्यममुख्यं भवति । तस्माद्विष्णौ परममुख्यवृत्तिरेव ।
 शब्दस्यार्थांतरे तु मुख्यमात्रवृत्तिर्लक्षणावृत्तिर्गोणीवृत्तिरिति तिस्रो वृत्तयो भवन्ति । ननु परमेश्वरापेक्षया गोऽर्थो मुख्यस्तत्र
 शब्दानां व्युत्पत्तिः कथं युज्यते । न ह्यशिशब्दस्य माणवके व्युत्पत्तिरिति चेत् । मैवं । अग्निर्माणवक इति
 व्यवहारोदज्ञाताशिशब्दमुख्यार्थस्य माणवकेऽप्यशिशब्दव्युत्पत्तिसंभवात् । सर्पपतैलादावप्यमुख्यार्थतैलशब्दस्य वृत्तिसंभ-
 वाच्च । एवमज्ञातेऽपि भगवति परममुख्यार्थे शब्दानां घटादिषु व्युत्पात्तिर्युज्यते । लोके परममुख्यवृत्तेर्लक्षणासाह-
 ॥ प्रवृत्तीति । स्तंभकत्वघटकत्वादीनां वृत्तिहेतूनामाधिक्यं यत्र यस्मिन्नर्थे स्तंभघटादिशब्दा मुख्या भवन्ति ।
 तत्रैव तेषां प्रयोगाधिक्येऽतिशयेन परममुख्यता । सर्वस्तंभकत्वसर्वघटकत्वादीनां वृत्तिहेतूनां हरावैव मुख्यत्वात्
 तस्मिन्नेव वेदेतिहासपुराणादिषु प्रयुक्तत्वात्स्तंभादिशब्दानां तैः परमयोगरूढ्या विष्णुरेवोच्यते । न चावयववृत्त्यखंडवृत्त्योरे-
 कस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे विरुद्धत्वाद्योगरूढिर्नामवृत्तिर्नास्तीति वाच्यं । तस्याः पंकजादिशब्देषु दृष्टत्वात् । न हि पंकजशब्दस्य
 योगमिति वाच्यं । असत्यादिव्यावृत्तशब्देन वाच्यत्वप्रसंगात् । लक्ष्यत्वविशेषेण निर्विशेषत्वभंगाच्च । असत्यपदव्यावृत्तस्यापि
 लक्ष्यकत्वे तेन किं लक्ष्यमित्युक्ते ब्रह्मेति वक्तव्यं । ब्रह्मपदस्याप्यवाचकत्वे तेनापि किं लक्ष्यमित्युक्तेऽन्यत्पदं वक्तव्यं । तेना-
 प्येवमित्यनवस्थाप्रसंगः । ननु यदापादितमसत्यं न भवतीति सत्यमित्युक्ते सत्यव्यावृत्तिवैशिष्ट्यमायातं ब्रह्मण इति तदिष्टमेव ।

अतद्व्यावृत्तिधर्मकत्वेनांगीकारादित्याशङ्क्याह ॥ यद्यभावेति । अयमर्थः । सत्यादिपदवत्सर्वज्ञादिपदमपि ब्रह्मणि श्रूयत एव ।
 अत्रासत्यं न भवतीति सत्यमित्यसत्यव्यावृत्तिं वदताऽसर्वज्ञं न भवतीति सर्वज्ञमित्यसर्वज्ञताव्यावृत्तिरपि ब्रह्मण्यंगीकार्यैव ।
 अविशेषात् । ततश्च सर्वज्ञत्वं तस्मिन्निष्येत् । नञ्द्रयोर्भावार्थत्वात् । यद्यसर्वज्ञत्वनिषेधेऽपि सर्वज्ञत्वसिद्ध्या ब्रह्मणो सर्वज्ञत्वं न
 व्यावर्त्यते । तर्ह्यानन्दनिषेधेऽप्यानन्दो न व्यावर्त्येत । तथाऽसत्याज्ञानादिनिषेधेऽप्यसत्याज्ञानत्वादिकं च न व्यावर्त्येत । अविशे-
 षात् । तथाऽसत्यसुखत्वासत्यत्वाज्ञानादिकं ब्रह्मणि स्यात् । यदि सत्यादिपदैरसत्यादिविरोधित्वेनोक्तत्वान्नासत्यादिकं ब्रह्मणस्त-
 हीश्वरपदेनानीश्वरनिषेधत्वेनोक्तत्वान्नानैश्वर्यं दुर्निवारमित्युक्तमेव । अत एव निर्विशेषत्वखंडनेन गत्यंतराभावादखंडवादिनाऽ
 निच्छताऽपि ब्रह्मणि विशेषः स्वीकार्यः । तथा गुणगुणिनोरभेदवादिना भेदाभेदवादिना च स बहुमानं स्वीकार्यः । तेन विनाऽ
 निर्वाहादित्याह ॥ अखंडेति । अतो विशेषबलादेव गुणानां ब्रह्मणश्चात्यंताभेदेऽपि गुणगुणिभावं ॥ उभयव्यपदेशात्त्वाहिंकु-
 डलवत् । प्रकाशाश्रयवत्त्वाद्वा तेजस्त्वात् । पूर्ववद्वेति सूत्रत्रयेण निदर्शनत्रयं प्रदर्श्य भगवान्मूत्रकारः प्रतिपादितवा-
 नित्याह ॥ निदर्शनेनेति । ननु ब्रह्मपदाभिहितस्य पदांतरपर्यालोचनया गुणान्त्रयो भवेत् । ननु ब्रह्मपदेनैव गुणान्वितमभि-
 धीयते । ब्रह्मपदाभिधेयज्ञानमेव मुक्तिसाधनमुक्तं । ब्रह्मविदामोति परमिति । ननु ब्रह्मगुणज्ञानं मुक्त्यनुपयोगित्वादेव ब्रह्मणो गुणत्वं
 श्रुतितात्पर्यतः सिध्यतीत्याशङ्क्य प्रतिषेधति ॥ तच्चेति । सामान्यतः सर्वगुणानामपि ब्रह्मपदेनैवोक्तेन तेन गुणानन्वितं
 ब्रह्मोच्यते । तथाहि । ब्रह्म किमित्याकांक्षायां सत्यं ज्ञानमित्यादिविशेष उच्यते । तस्य च ब्रह्मपदेन सामान्यतोऽ-

प्रतिपत्तौ किमित्याकांक्षैव न स्यात् । धर्मिवाचकेन ब्रह्मपदेन सामान्यत उक्तानां सत्यज्ञानादिधर्माणां विशेषतोऽवगत्यर्थं हि सत्यज्ञानादिपदं प्रयुज्यते । धर्मिवाचकपदं धर्मानपि सामान्यतो विधातुं शक्नोत्येव । धर्म्यभिन्नत्वाच्चेपा । अतः प्रथमो-
च्चारितपदं सामान्यतोऽर्थान्तरान्वितं स्वार्थमभिदधाति । प्रथमनिर्दिष्टानामर्थान्तराणां विशेषतो विधायकानि पदान्तराणीत्य-
न्विताभिधानमेव युक्तं । यतः केनचिदर्थेनान्वित एव स्वार्थं शब्दोऽप्युत्पन्नोऽस्तस्माद्विधमेव प्रतिपादयति । अनेनैतदन्वित
मिति पदान्तरवशाज्जायते । अन्विताभिधानानभ्युपगमे दूषणमाह ॥ यदीति । अतोऽन्विताभिधानसामर्थ्यादेव वेदैरानंदाद्य-
खिलगुणात्मक एव उत्तरेणान्वयः । विषय इति शब्देनाक्रियमाणं विष्णोः पूर्णबलं वशब्देनाक्रियमाणमुच्यमानं जगत्प्रणेतृत्वं
देशतः कालतो गुणतश्चातत्त्वं । वाशब्दोक्तमृचां संहितामनु तदर्थत्वेन वेदमक्षरद्वयसंयोगरूपतया संहिततयैतदेव सर्वत्रोच्यते
इति स संपूर्णबलं सर्वप्रणेतृत्वशक्त्यादियुक्तं च विष्णुं वेद । वीत्युपसर्गस्य विशेषकत्वेन इकारस्य च ताज्जल्यार्थस्य
धर्मवाचित्वेनोपसर्जनत्वाच्च पृथक् तथोर्व्याख्यानमत्र कृतं । णशब्दस्यात्रोक्तात्मत्वेन विहितत्वात् । उग्रं वच इति सर्ववाच-
मुपलक्षणं । अतः सर्ववेदेतिहासादिगतवर्णमात्रवाच्यो विष्णुः । उक्तार्थमुपसहरति ॥ तस्मादिति । किंच ता वा एताः
सर्वा क्रचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो
दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्चानमाहुः । यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्ह्यग्निमत्रमाहुर्मनु
सत्यमाहुः । यो देवानां देवतमस्तपोजास्तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वाः स प्रथमं संकृतिर्विश्वकर्मा स प्रथमो मित्रो वरुणोऽग्निः स

प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् । तस्मा इंद्राय सुतमा जुहोमि । यो देवानां नामधा एक एवेत्यादिश्रुतिः समुद्रमेधादिघोषा अपि
 भगवद्विषयाः किमु सकलेवेदगतवाक्यपदाक्षराणीत्याह ॥ घोषा इति । एतदेवोक्तं ॥ ॐ ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा
 ह्यधीयत एक इति । निःशेषवेदसमन्वयं भुवता सूत्रकारेणेत्याह ॥ तदेवेति । एवं तावदव्यक्तात्पुरुषः पर इत्यादिवाक्य-
 गतानामव्यक्तादिरुब्दानां प्रधानादिष्वमुख्यवृत्तिर्मगीकृत्यैव विष्णौ परममुख्यवृत्तिरभिहिता । अधुना आनुमानिकमप्येक-
 षामित्यादिसूत्राणां परेण यदन्यथाव्याख्यानं कृतममुख्यतयाऽपि न प्रधानं श्रुत्याभिधेयमिति तदूचयति ॥ न शब्देति ।
 अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बन्हीः प्रजा जनयतीं सरूपां । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ।
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवा इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येषु श्रूयमाणत्वाच्च प्रधानं श्रुत्याद्यसिद्धं । यद्यत्र तेजोऽवब्रा-
 त्मकजगदुपादानं जडमनुमानादिसिद्धं भूतसूक्ष्मशब्दाभिधेयं च स्तूच्यत इत्युच्यते । तदस्तु तस्यैव प्रधानत्वात् । न हि नाम्नि
 विप्रतिपत्तिर्युक्ता । ननु प्रधानस्यापि श्रुत्यर्थत्वे कथं सर्वश्रुत्यर्थो विष्णुरेवेति पक्ष इत्यत आह ॥ अस्माकमिति । सकृदुच्चा-
 रितशब्दस्य परममुख्यार्थपरत्वं प्रमाणेनोपपादयति ॥ अर्थद्वयमिति । योगानां शब्दयोगवृत्तीनां परमां सिद्धिं परमेश्वरे हि
 शब्दयोगवृत्तयो मुख्यतः सिध्यंत्यत्रेति कारणं स्वीकारस्येति शेषः । अतः सर्वश्रुतीनां महायोगवृत्त्या विष्णवभिधायित्वे
 कवचिद्रूढ्या प्रधानस्यापि प्रतीयमानत्वादजादिशब्दैर्वाधकप्रमाणाभावादजामेकमित्यादिका श्रुतिः प्रधानमपि प्रतिपादयतीति
 युक्तं । न च वाच्यमेकस्मिन्नेव शब्देऽनेकार्थविधानं न युज्यते वाक्यभेदप्रसंगादिति । अप्राप्तत्वादुणभूतप्रधानविशिष्टब्रह्म-

विधानं युक्तमेव । यथा यदाग्रेयोष्टाकपाल इत्यादिकर्मविधौ कर्मणो गुणानां कपालादीनां वा आप्तत्वेन सर्वगुणविशिष्टं कर्म विधीयते । अपि च यतः सूत्रकारेणैव प्रधानं सप्रपञ्चं प्रतिपादितं भागवते । अतस्तदभावप्रतिपादनं सूत्रार्थत्वेन व्यामोहमात्र-
विजृम्भितमित्याशयवानाह ॥ यत्तदिति । सदसदात्मकस्थूलसूक्ष्मरूपमविशेषं स्वयमन्यस्य विकारो न भवतीति । पञ्चभिर्भूतैः
पञ्चभिस्तन्मात्रैश्चतुर्भिर्मनोबुद्ध्यहंकारिचैतदशभिर्गिर्द्रियैर्विकारभूतैर्ब्रह्म बृंहितमित्यर्थः । ननु ब्रह्मैव जगदुपादानं । प्रकृतिश्च
प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रादित्यत आह ॥ न चेति । विकारित्वमेवोपादानत्वं । न तु ब्रह्मणो निर्विकारत्वान्नापि
तद्गर्मस्य शक्त्यादेस्तस्यापि निर्विकारत्वश्रवणात् । सदैकरूपविज्ञानबल इति विकारो द्विविधः । एकः पूर्ववस्थासंकोचनाव-
स्थांतरविशेषोऽन्याधीनः । यथा सुवर्णस्य कुंडलाद्याकारः । परोऽत्यन्तापूर्वावस्थाप्रच्युत्यावस्थांतरभावः । यथा क्षीरस्य
दध्याकारः । अयं द्विविधोऽपि विकारो ब्रह्मणो न बोधवीति । अनन्याधीनत्वात् । अप्रच्युतसर्वज्ञाद्यवस्थात्वात् । तदेतदाह
॥ पराधीनोति । अतः पुत्रोत्पत्तौ पितुरिव जगदुत्पत्तावपादानत्वमेव ब्रह्मणः । चेतनत्वात् । उर्णनाभेरपि यच्छालादिकं
तदेवोर्णाकारेण परिणमते न तूर्णनाभिः । इदमेवोक्तं ॥ इच्छामात्रादिति । भाह्वेयश्रुत्या स्वदेहादिति ब्रह्मतर्केण च यथा
चेतनस्याचेतनस्याचेतनविकारत्वं । अदृष्टत्वात् । किंच यदि जगद्ब्रह्मणो विकारस्ताहिं नित्यसर्वज्ञत्वादिलक्षणाच्चस्माद्विलक्षण-
तया नोपलक्ष्येत । न हि विकृतदशायां क्षीरस्येदं क्षीरमिदं दधीति पृथगुपलभः । यदि जगद्ब्रह्मणोरस्तित्वादिसाधर्म्येण
विकारविकारिभावः स्याल्लोके खर्वस्वर्णयोरपि । अपि च जगदाकारेण परिणतस्य ब्रह्मणो जगन्नाशादिना नाशित्वाद्यापत्तेर्नि-

त्यत्वादिश्रुतिव्याक्रोपः स्यात् । ननु न क्षीरवद्वह्म साकल्येन परिणमते किंतु भागेन । अतो नोक्तदोष इत्याशंक्याह ॥ भागेनेति । परिणम्यमानापरिणम्यमानयोर्भागयोरभेदस्य विरुद्धत्वाद्भेद एव युक्तः । तत्रापरिणामभाग एवेश्वरः परिणामि-
 भागः प्रधानमिति न नो हानिः । ननु सर्वभागसमूहो ब्रह्म न त्वेको भाग इत्याशंक्य परिहरति ॥ भिन्नानामिति । वृक्षसमूहस्य
 वृक्षोपादानत्ववत् । भागसमूहत्वे ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं न स्यात् । न हि सर्वपदार्थसमूहः पदार्थोपादानं । ननु गोमयवृश्चिकादि-
 वद्विकारिविकारभावेऽपि जगद्ब्रह्मणो वैलक्षण्यं युज्यतामित्यत आह ॥ शृंगादिति । यो गोमयभागे वृश्चिकरूपेण परि-
 णतस्तस्य न वृश्चिकाद्वलक्षण्यं दृश्यते । वृश्चिकरूपेणापरिणतगोमयभागस्य वृश्चिकं प्रत्युपादानत्वमेव युक्तं । तस्मान्निर्ग-
 तत्वाद्वृश्चिकस्य । एवं विश्वोत्पन्नावप्युपादानत्वमेव ब्रह्मणो युक्तं । ननु स तपोऽतप्यत स तपस्तत्त्वेदं सर्वमसृजत । यदिदं
 किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुग्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादिश्रुतौ सच्चदादिशब्दवाच्यपंचभूतादिवाक्येन
 विकारः प्रतीयत इत्याशंक्य परिहरति ॥ सच्च त्यच्चेति ॥ न हि कुत्रचिदुपादानकारणं किंचित्कार्यं दृष्टेदं सर्वमसृजत्
 यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तत्प्रविश्य पश्चात्स्थयं भवतीति युज्यते । अन्यस्यान्यत्वविरोधात् । स तपोऽतप्यतेत्यद्यालोचनपूर्वक-
 स्रष्टृत्वश्रवणाभोपादानत्वं ब्रह्मणः । न हि कुत्रचिदुपादानस्य बुद्धिपूर्वकर्तृत्वं दृश्यते । तर्हि सच्च त्यच्चाभवत् निरुक्तं
 चानिरुक्तं च निलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं तत्सत्यमभवदित्येषां पदानां कोऽर्थ इत्यपेक्षित इत्याह
 ॥ सत्त्वात्तत्तेरिति । पुरुषापेक्षया उपदेष्टृपेक्षया । एवं सति प्रकृतिश्चेति सूत्रार्थः क इत्यपेक्षिते आह ॥ तस्मादिति ।

अत एव सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति सञ्चेत्यादिवाक्योपक्रमे श्रूयमाणः परमात्मनो बहुभावोऽपि विकारित्वं विनैव धटत इत्याह ॥ बहुस्यामिति । अनेकप्रादुर्भावस्यैस्तत्तत्पदार्थेषु प्रविश्य क्रीडितुं हि विष्णुर्जगत्सृष्टवानित्यर्थः । तस्मान्न जगदाकारेण हरिः परिणमत इति सिद्धं । एवं तावद्ब्रह्मपरिणामवादं निराकृत्याधुना ब्रह्मविवर्तवादमुपन्यस्य दूषयति ॥ यञ्चेत्यादिना । आंत्या ब्रह्मणि जगदध्यासश्चेत्कस्येयं आंतिब्रह्मणो वा तदन्यस्य वा । नाद्यः । सर्वज्ञत्वश्रुतिविरोधात् । न ह्यज्ञाननिमित्ता आंतिः सर्वज्ञस्य संभवति । न द्वितीयः । अद्वैतभंगप्रसंगात् । अध्यासद्रष्टुर्नध्यस्तत्वात् । प्रतीतित्वात्प्रपंचवत्सोऽप्यध्यस्त इति चेत् । मैवं । तत एव ब्रह्मणोऽप्यध्यस्तत्वापातात् । न हि सर्वथाऽप्रतीतित्वाध्यासाधिष्ठानत्वं क्वचिद्दृष्टं । किंच न केवलमध्यासद्रष्टृत्वानध्यस्तः किंतु तद्देहोद्वियादिकं सकारणमप्यनध्यस्तमेव स्यात् । तदभावे चाक्षुषादिभ्रमानुपपत्तेः । अपि चाज्ञानाधीनो हि सर्वभेदभ्रमः । अज्ञानमपि तन्मते परमार्थत्वादुपमाधीनमित्यन्योन्याश्रयप्रसंगः स्यात् । किंच यदि सर्वमध्यस्तं तर्हि सर्वमध्यस्तमित्युक्तेरपि सर्वमध्यपतितत्वेनाध्यस्तत्वाच्च स्वार्थबोधकत्वं युज्यते । ननु गगनकुसुमवदंत्यंतासत्त्वं न प्रपंचस्य । किंतु बाध्यस्यापि व्यावहारिकसत्यत्वमस्येवातो बाध्यबाधकभावो युक्त इत्यत आह ॥ व्यावहारिकतेति । ज्ञानबाध्यत्वे प्रपंचस्यार्थक्रियाकारित्वं न स्यात् । तथाविधस्य मरीचिकाजलादेः पानादिसाधनत्वादर्शनात् । न च ज्ञानबाध्यस्याप्यर्थक्रियाकारित्वं स्वप्नसृष्टौ दृष्टमिति वक्तव्यं । तस्याः पूर्वदृष्टवस्तुवासनान्त्मकतया सत्यत्वात् । संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमित्युपक्रम्याथेवांताः पुष्करिण्यः स्रवत्यः सृजते स हि कर्तेत्यादिवचनेनेश्वर-

कर्तृत्वश्रवणाद्गगनादिवत्स्वप्नस्य सत्यत्वमवगम्यते । यत्तु तत्रासंभावितं जाग्रच्चादिकं प्रतीयते तदेवास्तु शुक्तिरजतादिवद्भ्रान्तं ।
ननु सर्पादावपि यद्भयकंपादिकं जायते तत्कथं । असत्यवस्तुतोऽर्थक्रियाकारित्वं नास्तीत्यत आह ॥ सप्येति । रजतभ्रमस्यापि
विषयतया न रजतं कारणं किंतु सत्यरजतसादृश्ययुक्तशुक्तिरेवैन्द्रियसंप्रयुक्ता यदिदं रजतमिति दृष्टं सा शुक्तिरेवेत्युत्तरकाले
प्रतीतेः । ननु यथाऽसतोऽर्थक्रियाकारित्वं न दृष्टमेवं सतोऽपि न दृश्यते न च घटादौ दृष्टमिति वाच्यं । तत्सत्यत्वस्य विवा-
दाध्यस्तत्त्वादित्यत आह ॥ ब्रह्मेति । परत उपाधितः । न ग्रंथमिथ्यात्वेऽनुमानादिकं साधनं प्रयोक्तुं शक्यं सर्वमि-
थ्यात्ववादिना । तस्य वाद्यसिद्धत्वेनासाधकत्वात् । अन्यतरासिद्धस्य साधकत्वे शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादेरपि प्रयोग-
दर्शनात् । तदेतदाह ॥ अमुख्येति । उभयवादिसंप्रतिपन्नं प्रमाणं स्वमतेऽस्तीत्याह ॥ साधकत्वमिति । नन्यहं किमपि
प्रमाणग्रमेयादिकं नांगीकरोमि । तत्कथमुभयं संप्रतिपन्नप्रमाणशब्दवद्भिरुच्यत इत्याशंक्य परिहरति ॥ यदीति । यदि सर्वा-
नंगीकारवादी सर्वानंगीकारमंगीकुर्याच्चिह्नं सर्वानंगीकारं जह्यात् । सर्वानंगीकारस्यापि सर्वमध्यपतितत्वात् । अतः सर्वानंगी-
कारवादिनः सर्वानंगीकारान्मूकत्वापत्त्या प्रतिवादित्वाभावः स्यादित्यर्थः । एवं युक्त्या ग्रंथस्य मिथ्यात्ववादिनं परिभूय सत्यत्व-
मर्थक्रियाकारित्वं साधितं श्रुतिमिश्र साधयति ॥ विश्वमिति । विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्च न ग्रमिनंति व्रतं वा । यच्चिकेत स-
त्यमिचन्न मोधं वसु स्याहंयुत जेतोत दाता । प्रधान्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य कारणानि वोचं । कविर्गनीपी परिभूः स्वयंभूर्यो-
थातथ्यतोऽर्थान्वयदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्य इत्येतासां श्रुतीनामयमर्थः । हे मघवानौ इंद्रबृहस्पती युवयोरेव यदिदं सत्यमेव नानिर्व-

चनीयं । वां युवयोर्यदृष्ट्यादिना विश्वपालनादिव्रतमापश्च देवताश्च न अपि प्रमिनन्ति जानन्ति तच्च सत्यं । अनेनैन्द्रादिनामिनो विष्णोः सत्यभूतविश्वस्वामित्वमुक्तं भवति । स्पृहणीयस्य वसुनो द्रव्यस्य बल्यादित्यस्य जेता इन्द्रादिभ्यश्च दाता विष्णुः । यश्चतद्विश्वं चिकेत चकार तत्सत्यमेव न मोघं न मिथ्या । वोऽस्य विष्णोर्मिहिनः सत्यस्य महाति सत्यानि पारमार्थिकानि सुष्ठ्यादिकर्माणि प्रवोचं प्रब्रवीमि । स्वयंभूः परमेश्वरः पदार्थान्याथातथ्यतः पारमार्थ्येन कदाचिदप्यनन्यथाभूतान्वयदद्यादकरोदिति । किंच साक्ष्यनुभवविरुद्धं विश्वमिथ्यात्वमित्याह ॥ सत्यत्त्वमिति । इन्द्रियेष्विव कादाचित्कः काचादिदोषः साक्षिणि न संभवत्येव । अतः केवलसाक्षिवद्यस्य मिथ्यात्वं न वक्तुं शक्यते । केवलसाक्षिवेद्यं हि सर्वस्य सार्वकालिकाबाध्यत्वं । तथाहि । कालस्तावत्केवलं साक्षिवेद्यः । सर्वैन्द्रियकृत्युपरमदशायां सुषुप्तावपि प्रतीयमानत्वान्नानुमेयत्वं तस्य । अन्यथैतावंतं कालं सुखमहमस्वाप्समित्युत्तरकालीनस्मृतिर्न स्यात् । न ह्यननुभूतं स्मर्यते । न चानुमानमेव मानं काले । लिङ्गाभावात् । न च यौगपद्मविरहिग्रत्ययो लिङ्गं । तस्यैव कालविषयत्वात् । प्रत्यक्षविषयस्याप्रत्यक्षत्वे घटस्याप्यप्रत्यक्षत्वप्रसंगात् । एतदस्तीति प्रत्यक्षप्रतीतौ कालस्य सत्त्वविशेषणत्वेन प्रतीयमानत्वात् । अतीतानागतकालयोरप्रत्यक्षत्वे साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्रहणाभावेनानुमानोच्छेदप्रसंगः । यतो भूतभविष्यद्वर्तमानधूमनामग्नविनाभावं प्रत्यक्षेण निश्चितवतो हि धूमज्ञानादग्निज्ञानं जायते नान्यथा । अतो युक्तं भूतभविष्यद्वर्तमानकालेऽबाध्यत्वग्रहणं प्रत्यक्षेण प्रपंचस्य । न च बाध्यं रज्जुसर्पस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वं किमिति न गृह्यत इति । परीक्षया निर्दोषत्वेनावधृतप्रतीतिविषयस्यैव साक्षी त्रैकालिकाबाध्यत्वं निश्चिनोतीति नियमात् । परीक्षा-

सम्यक्तत्वं च परीक्षामन्तरैरेव साक्षी गृह्णाति । न चैवं सति वस्तुतत्त्वमपि परीक्षां विनैव गृह्णीयादिति वक्तुं शक्यते । न हि दीपेन करणेन विना दीपो ज्ञायते चेद्धटोऽपि तथैव ज्ञायतामिति वक्तुं शक्यते । त्रैकालिकाबाध्यत्वस्य विश्वधर्मस्य साक्षिनिश्चितत्वानभ्युपगमे बाधकमाह ॥ अन्यथेति । अकस्मादिति बाधकं विनेत्यर्थः । इतः पूर्वविश्वप्रवाहस्यानिवृत्तत्वादुत्तरकालेऽप्यनिवृत्तिरित्यंगीकारेऽनादेः संसारस्य तत एवानिवृत्तिः स्यात् । तरति शोकमात्मविदिति श्रुत्या संसारबंधो निवर्तितुं योग्यः । बंधत्वाच्छृंखलाबंधवदित्यनुमानाच्च संसारनिवृत्तिः सिध्यति चेच्छ्रुत्यानुमानप्रामाण्यं कुतः सिद्धं । यदि प्रमाणांतरसिद्धं तत्प्रामाण्यमपि प्रमाणांतरादित्यनवस्था स्यात् । अतः स्वयंप्रकाशात्साक्षित एवैतच्छ्रुत्यनुमानप्रामाण्यमंगीकर्तव्यं । एवं सति प्रामाण्यं यथा साक्षी वर्तमानप्रकारेणैव स्थापितवान् अनन्यथाभूतत्वेन कालांतरैष्यति स्थापयति । एवमेवासौ प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धविश्वसत्यत्वं कदाऽप्यनन्यथाभूतत्वेन स्थापयतीत्यंगीकारे को दोषः । प्रत्यक्षस्य वर्तमानप्राहित्वं तत्तेदताविशिष्टवस्तुविषयप्रत्यभिज्ञायामतीतिज्ञानस्य यथार्थत्वावेदकबाधकप्रत्यये च दृष्टं । अतः प्रपंचत्रैकालिकाबाध्यत्वग्राहकेण साक्षिप्रत्यक्षेण विरोधाद्भविष्यद्बाधकविषयमनुमानादिकमुदेतुमेव न शक्नोति । अपि च यदि साक्षी विश्वस्य सर्वकालीनमनन्यथाभावं न गृह्णाति तर्ह्यद्वैतविषयानुमानादिकं भविष्यत्काले प्रमाणं द्वैतविषयं वा न भविष्यतीत्यत्र किं प्रमाणमिति प्रश्नो दुष्परिहरः स्यात् । न च स्वप्नदृष्टप्रपंचवदेकजीवाज्ञानपरिकल्पितं विश्वमिति वक्तुं युक्तं । बहुवर्थाकिनिर्मितप्रासादादिवदेनकमरीच्यादिभिर्बुद्धिपूर्वं सृष्टमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । ननु स्वप्नदृष्टानेकपुरुषवत्त्वव्यतिरिक्त-

पुरुषाणां स्वाज्ञानकल्पितत्वात्कथं तत्सृष्टं विश्वमिति चेत् । मैवं । स्वयमेव पुरुषांतराज्ञानकल्पितः किं न स्यादित्यपि
 वक्तुं शक्यत्वात् । स्वप्ने तुत्थानानंतरमन्येषामेवाभावात्स्वयमकल्पितमिति निश्चेतुं शक्यते । अत्र तु बहूनां परस्परं
 परस्परतामयमस्याज्ञानकल्पित इत्येकाज्ञानकल्पितत्वं कथमपि निश्चयो न घटते । यथा ह्युत्थितस्य स्वप्नपुरुषोपदेष्टृत्वं न घटते ।
 अतः स्वाज्ञानपरिकल्पितः पर इति वचनं स्वानुभववचनमेव ख्याययति । अपिच यस्तु स्वव्यतिरिक्तं सर्वमज्ञानक-
 ल्पितमित्यभ्युपगच्छति तस्य परं प्रति सर्वमज्ञानकल्पितमिति प्रतिपादनं न युज्यते । यथा ह्युत्थितस्य स्वप्नपुरुषोपदे-
 ष्टृत्वं न घटते । यथा दिङ्मोहस्याप्ताव्यादिनाऽवधृतग्राचीदित्तस्य प्रतीच्यां ग्राचीदित्त्वान्वेषणं न युज्यते । अथ
 यद्यसौ स्वाज्ञानपरिकल्पितमिति प्रतिपादयन्नेव न मया प्रतिपादनं कृतमिति ब्रूयात्तर्हि तस्य कशादिना ताडनमेवोत्तरं
 भवेत् । हिरण्यादिकमपहृत्य न मयाऽपहृतमिति ब्रुवतश्चोरस्येव । तदेतदाह ॥ एकेति । अधुना प्रपंचस्य मिथ्यात्वपरत्वे-
 नोद्भावितां श्रुतिमुदाहृत्य सत्यत्वपरतया व्याचष्टे ॥ प्रपंचो यदि विद्येतेति श्रुत्यर्थः । प्रपंचो यदि
 विद्येत उत्पद्येतेत्यर्थः । न तु विद्यमानो भवेदिति । तथा सति यदिद्येत तन्निवर्तत इति व्याप्त्यभावाविवर्तेतेति प्रसंजन-
 मयुक्तं स्यात् । अतो विविधभेदात्मको विकल्पो यदि केनचित्कल्पितः स्यात्तर्हि निवर्तेत विनश्येत् । यन्मोक्षव्यतिरिक्तत्वे
 सत्युत्पद्यमानं वस्तु तद्विनाशीति व्याप्तेः । न च विनश्यति तस्मादनादिरैवायं प्रपंच इत्येतदर्थः सिद्धः । विषये पर्यवसायित्वा-
 तर्कस्य । ननु घटादिरूपप्रपंचस्योत्पत्तिविनाशौ स्त एव । तत्कथमनादिनित्यत्वं तस्येत्यत आह ॥ प्रपंचो भेदपंचक इति ।

भेदपंचकस्य नित्यत्वे श्रुतिं दर्शयति ॥ जीवेति । विनाशिनोऽपि घटादेर्धर्मरूपो भेदः परवाद्यभ्युपगतघटत्वादित्जातिवन्नित्योऽवगंतव्यः । वस्त्वंतर्गापच्यभावात् कालत्रयेऽपि । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्यस्यार्थमाह ॥ द्वैतं न विद्यत इति ॥ तस्मादज्ञानिनां मतामिति । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थत इत्यस्यार्थमाह ॥ मितं ज्ञातमित्यादि । अधुना प्रपंचस्य ब्रह्ममिथ्यापरिणामरूपत्वे परोद्भावितां श्रुतिं ब्रह्मणो जगत्प्राधान्यादिपरतया व्याचष्टे ॥ वाचारब्धमिति । उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं लोहमणिरीत्येव सत्यं । यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं लोहमणिरीत्येव सत्यं । यथा सोम्यैकेन नखनिष्ठुतनेन सर्वं कार्णायसं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं कार्णायसमित्येव सत्यं । एवं सोम्य आदेशो भवतीति छंदोगश्रुतावादिशतीत्याज्ञापयतीत्यादेशशब्दोक्तेनादेष्टा विष्णुना ज्ञातेनान्यत्सर्वमज्ञातमपि विष्णुसदृशत्वेन विष्णवपेक्षयाऽह्यकालीनत्वेन विष्णुप्रधानत्वेन ज्ञातं भवतीत्यत्र यथा सोम्यैकेनेत्यादिदृष्टांतचतुष्टयमभिधीयते । तथाहि । वाचा वार्गिद्विरेण मृदाद्यर्थेषु संकेतरूपेणारभ्यमाणं नामज्ञातं विकारो विपुतं सत्यं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादि संस्कृतमेव । सत्यशब्दस्य सदातनत्वयोगान्नित्ये प्रयोगः । उपरि दहरविद्यायामपि दृश्यते । ब्रह्मणि देहवधादिना हन्यमाने पदेन जरावाप्नोति प्रध्वंसेते वा किं ततो विशिष्यत इति स ब्रूयान्नास्य जरयेतं जीर्यति न वषे नास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपरमिति । एतदुक्तं भवति । यथा वेदादिषु प्रयुज्यमानत्वेन प्रधानभूतनित्यनामधेयानां परिज्ञानेन

तत्तद्देशीयसांकेतिकनामजातमपरिज्ञातमपि परिज्ञातमेव व्यपदेष्टुं शक्यते । ग्रामप्रधानपुरुषज्ञानेन ग्रामः सर्वो ज्ञातो भवतीति व्यवहारदर्शनात् । तथा नित्यप्रधानभूतेश्वरपरिज्ञानादप्रधानं विश्वं ज्ञातं भवतीति युज्यते । न हि विष्णवपेक्षयाऽल्पकालीनं विष्णुपसर्जनं विश्वमिति ज्ञानं विष्णुर्न तथाऽन्यलोहमयं विज्ञातं भवति । एवं भगवतो ज्ञानात्सत्त्वादिसादृश्यात्तत्प्रधानतया चान्यद्विश्वं ज्ञायते । भगवति तत्सदृशं तत्प्रधानकं विश्वमिति ज्ञातुं शक्यते । विष्णुप्रधानत्वेन विश्वस्य ज्ञानं हि फलवत् । स्वतंत्रत्वज्ञानं तु मिथ्याज्ञानत्वेन रज्जुसर्पज्ञानवदनर्थकारणं । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं विकारविकारिभावेनोपपादयतीयं श्रुतिरित्यंगीकारे मृदादिलोहेन कृष्णायसेनेति वचनं स्यात् । एकपिण्डमणिनखनिष्ठतनशब्दानां वैयर्थ्यात् । न चोपादानस्य ज्ञानाच्चद्विकारः सम्यक् ज्ञायते । तथा सति दृष्टमृदः पृंसो घटशरावादिजिज्ञासाभावप्रसंगात् । वाचारंभणशब्देन विकारस्य मिथ्यात्वमुच्यत इत्यंगीकारे वाचारंभणं विकारो मृत्तिकेत्येव सत्येति वचनं स्यात् । नामधेयेति शब्दादेवैयर्थ्यात् । वाचारंभणशब्दस्य मिथ्यात्वे प्रसिध्यभावान्न मिथ्यात्वमर्थः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं तस्मिन्यक्षे न युज्यते । ब्रह्मव्यतिरेकेण सर्वस्यैवाभावात् । न हि शुक्तिकाशकलं पश्यता तत्र रजतं ज्ञायत इति युज्यते । अतः सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयं । तदक्षतेत्यादिवाक्यशेषे बुद्धिपूर्वकत्वेन जगत्कर्तृत्वश्रवणाद्विष्णोर्निमित्तकारणत्वेनैव प्राधान्यात्तज्ज्ञानाद्विश्वं ज्ञातमिव भवतीति युक्तं । उक्तं ह्युपसंहरति ॥ तस्मादिति । अतो निखिलकल्याणगुणात्मके विष्णौ सकलवेदसमन्वय इति सिद्धं ॥

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सन्न्यायरत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १—४ ॥ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अयं ग्रंथः संबो रामचंद्र भिसे इत्यनेन “ कर्नाटक प्रिंटिंग वर्क्स, धारवाड ” मुद्रणालये मुद्रितः ।

सवणूरकुलोत्पन्नराघवेंद्रसुनुना गोविंदेन धारवाडग्रामे प्रकाशितश्च ॥

॥ इति श्रीमद्गुह्याख्यानदिप्पणी सङ्ग्राह्यरत्नावली समाप्ता ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

॥ अथ श्रीमद्गुण्यार्यानटिप्पणी सङ्ग्यायतनावली प्रारभ्यते ॥

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ जगत्कारणे विष्णौ मुख्यया वृत्त्या निखिलवेदानां समन्वयोऽभिहितः प्रथमेऽ-
 ध्याये । द्वितीयेऽविरोधश्चिन्त्यते । समन्वयहेतुत्वेनाविरोधस्य प्रथमाद्वितीयाध्याययोर्हेतुमद्भावसङ्गतिरवगन्तव्या । न
 ह्यनुपन्यस्तसमन्वये विरोधः स्फुरति । विरोधश्चतुर्विधश्चतुर्षु पादेषु परिच्छिद्यते । तत्र परोद्भाविततर्काविरोधः प्रथमपादे
 साध्यते । प्रथमाधिकरणे तु प्रधानमल्लकनिवर्हणन्यायेन शैवादिस्मृत्या विरोधः परिच्छिद्यते । तस्या युक्तिसमन्वयश्रुतिन्यायो-
 पेक्षुल्यात्मकत्वाद्विरोधस्य चतुर्थोदयात् । बलवद्भुक्त्यादिभिस्तत्परिहारोऽपि चतुर्विधः । एवं सर्वाधिकरणेषु सर्वपादेषु
 सर्वाध्यायेष्वपि समन्वयाविरोधसाधनफलानामुद्भावयितुं शक्यत्वाच्चतुर्विध्यं चासुदेवादितुर्भूतानां प्रतिपाद्यत्वेन चातुर्विध्य-
 मेकवर्णमारभ्य कृत्स्नशस्त्रपर्यन्तं शब्दमात्रस्य यथायोग्यमवगन्तव्यम् । तदेतदाह ॥ उक्तं इति । वर्णमागमात् ।
 आगमादिवर्णमित्यर्थः । अधुनैतत्पादाधिकरणेषु क्रमेण पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीरकीकृत्याह ॥ आप्ततति । तत्र तावदाप्तत्व-
 युक्ति पूर्वपक्षेऽव्युत्पाद्यतामेव बलीयस्त्वेन सिद्धान्ते व्युत्पादयति ॥ आप्तैरित्यादिना । जगत्कारणे विष्णौ प्रागुक्तश्रुति-
 समन्वयो न युज्यते । रुद्रादीनां जगत्कारणत्वप्रतिपादकपाशुपतादिस्मृतिविरोधात् । न च पिपीलिकालिपिवह्निद्विपूर्वकत्वेना-
 प्रणीता श्रुतिः सर्वज्ञानां रुद्रादीनामाप्तानां प्रत्यक्षमूलां पाशुपतादिस्मृतिं बाधितुं शक्नोति । आप्तवाक्यस्याप्तवाक्यबाधकत्वा-
 दर्शनात् । न च वाच्यं श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुत्या स्मृतेरेव बाधो युक्तः श्रुतिसापेक्षत्वात्स्मृतैरिति । रुद्रादिप्रत्यक्षमूलस्मृतैः
 श्रुतिसापेक्षत्वाभावेन बाधायोगात् । न चात्र श्रुतिस्मृत्योर्विकल्पेन व्यवस्था शङ्क्या । त्रीहियवश्रुत्योरिव वस्तुनि

विकल्पासम्भवात् । न ह्यग्निरुष्णो वाऽनुष्णो वेति भवति । विष्णवादिभिरतिशयेन सर्वज्ञैर्जगद्धितोपेष्टृभिः प्रणीतपञ्चत्रा-
दिस्मृतिभिर्हरेरेव जगत्कारणत्वप्रतिपादिकाभिर्बाधितत्वाच्च पाशुपतादिस्मृतिः श्रुतिबाधिका । न च पाशुपतपञ्चत्रात्रस्मृत्यो-
स्तुल्यबलवद्भवेन बाध्यबाधकभावो नास्तीति वाच्यम् । श्रुतिमूलत्वेन बलवत्त्वात्पञ्चत्रास्मृतेः । न च रुद्रादिप्रत्यक्षं मूलं
पाशुपतादिस्मृतेः । तत्र प्रमाणाभावात् । न चाननैव न्यायेनाप्रामाण्यं पञ्चत्रादिस्मृतेः । वेदमूलत्वेन वेदस्यैव प्रामाण्यो-
पपत्तेः । न हि कारीरियागानुष्ठानेऽपि दृष्टिः कस्यचित्कदाचिन्न भवतीत्येतावता कारीर्या यजेत दृष्टिकाम इति वेदवाक्य-
स्याप्रामाण्यम् । अपौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यकारणाभावात् । दृष्टिस्तु कर्मकर्तृवैगुण्यात्प्रतिबन्धकर्मणो वा न भवतीति कल्प्यते ।
न च वाच्यं पाशुपताद्युक्तफलाभावेऽप्यधिकारवैगुण्यं कल्प्यत इति । अनाप्तोक्तत्वकल्पनेनापि फलाभावस्योपपत्तेः । न
चाधिकारसाद्गुण्यफलसद्भावयोः सहभावनिश्चयः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । वैदिकाधिकारस्य विशुद्धमातापितृजन्यत्वादिलक्षणस्य
प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । तद्वैगुण्येन च कर्मणः फलव्यभिचारोऽपि ज्ञातुं न शक्यते । पाशुपताद्यागभोक्ताधिकारस्य
तु शूद्रादिभिरपि लक्ष्यत्वेनापि सुलभत्वाच्चैर्गुण्यासम्भवेन कर्मणः फलव्यभिचारो न स्यात् । अतः पाशुपताद्यागमस्य
विप्रलम्भादिमूलत्वमेव न युक्त्याऽऽभासमूलत्वमवगन्तुं शक्यम् । तदुक्तानुष्ठानस्य फलव्यभिचारात् । अतो जगत्कारणवि-
ष्णुप्रतिपादकश्रुतिसन्देहाधिता रुद्रादिस्मृतिः ॥ १ ॥ न च तद्वदप्रामाण्यं शङ्कितुं शक्यं वेदस्येत्याह ॥ नित्यत्वादिति ।
वेदनित्यत्वं च श्रुतिसिद्धमित्याह ॥ विरूपेति । तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिमिति

श्रुतेरयमर्थः । भो विरूप नित्यया वाचा वेदेन तस्मा अभिधेवेऽभितो द्योतमानाय वृणो मनोरथवर्षिणे नूनं निश्चितं सुसुति
 चोदयस्व ग्रेय । गमयेति यावत् । नित्यया नित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदमिति श्रुतिर्नात्र नित्याऽनित्या वात्र स्मृतयो
 याश्चान्या वाच इति पैङ्गिश्रुतिः । श्रुतिः पिपीलिकानिभेति यदुक्तं तत्राह ॥ पिपीलिकेति । यथा रात्राबुल्लूकेनैकेन
 कृतन्यग्रोधशाखोपशाखानिविष्टबहुतरकाकविनाशवनमयैकेन बहुतरपाण्डवसैन्यं हन्तुं शक्यमिति श्वत्थाम्नो निश्चयो भारतोक्तः
 समर्थश्च जात एवमाप्ताप्रणीतादपि घुणादिलिखिताच्छब्दाद्यथार्थप्रतिपात्तिरुक्ता । यस्तु तत्रानन्वितः प्रमाणविरुद्धश्चाक्षरसमूहो
 दृश्यते सोऽप्रमाणं भवतु । एवं वेदतन्मूलस्मृत्योरप्यविरुद्धार्थे प्रामाण्यमागमेन च विरोधुं प्रत्यक्षमागमान्तरं वा शक्नोति नान्य-
 दित्याह ॥ विरोधोऽपीति । युक्तिरिष्यते निर्णयहेतुत्वेनेति शेषः । सावकाशानिरवकाशत्वादित्यायेन हि विरुद्धवाक्ययो-
 र्निर्णयो धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधे वेदस्यान्यार्थत्वमेपेक्षत इत्याह ॥ उपजीव्यविरोध इति । प्रत्यक्षादिसिद्धवस्त्वन्यथाभि-
 धायकश्रुतेरन्यार्थत्वं वर्णनीयम् । आगमसिद्धभगवदवतारादेरन्यथात्वग्राहकप्रत्यक्षादिकमयथार्थमवगन्तव्यम् । श्रुतेः श्रुत्य-
 न्तराविरुद्धतया युक्त एवार्थः स्वर्कार्थो नायुक्तः । तद्यथाऽन्धो मणिमविन्ददित्यादिश्रुतेः प्रातीतिकार्थोऽयुक्तः परित्याज्यः ।
 प्राकृतचक्षुरादिरहितस्य चिन्मयचक्षुरादिस्तर्हि तस्य हरेर्मणिदर्शनादिरूपो युक्तोऽर्थः स्वर्कार्थः । युक्तिस्तु प्रत्यक्षागमयोरन्यतर-
 गृहीतव्याप्तिका बलीयसी । युक्तिमूलयुक्तेः सावकाशत्वात्साऽपि परम्परया प्रत्यक्षागमयोरन्यतरमूला । एवं त्रीण्येव प्रमाणाणि ।
 एषां लक्षणमाह ॥ याथार्थ्यमिति । ननु गमनादिकर्मणाऽपि ग्रामादिविषयस्य यथार्थत्वादतिव्यापकमेतल्लक्षणमित्याह ॥ अर्थ-

त्वामेति । अयं ज्ञायत इति व्युत्पत्त्याऽर्थशब्देनात्र ज्ञेयं विवक्षितम् । अतश्च यथार्थत्वं नाम ज्ञेयप्रतियोगित्वम् । न तद्गमनादिषु गतम् । ग्रामस्य हि गम्यप्रतियोगित्वम् । न तु ज्ञेयप्रतियोगित्वम् । अथार्थादप्रमाणादपि व्यावृत्तं यथार्थत्वं प्रमाणस्यैव लक्षणं भवितुमर्हति । नैतल्लक्षणं शब्दादिष्वव्यापकम् । तेषामपि ज्ञानद्वारा यथार्थत्वात् । तदेतदभिप्रेत्याह ॥ ज्ञानार्थ इति । ज्ञानस्य मुख्यतो ज्ञेयविषयत्वम् । तच्च ज्ञानमन्तर्भाव्यशब्दानां भवति । अत एव तेषामनुप्रमाणत्वम् । व्याख्याद्यनुसन्धानसापेक्षत्वेन विलम्बार्थत्वेनार्थप्रतिपत्तिकारणत्वाच्छब्दानन्तरत्वं च हेतावगन्तव्यम् । सम्यग्ज्ञानसाधनस्यैव प्रमाणत्वे ज्ञानस्याप्रमाण्यं स्यात् । न यथार्थत्वस्य प्रमाणलक्षणादेव । अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादेर्मनान्तरसिद्धानुवादस्य स घट इत्याद्यनुभूतस्मृतेरपि प्रामाण्यं न विहितमित्याह ॥ प्रामाण्यमिति । नन्वनाधिगतार्थगन्तृत्वाभावात्कथं स्मृत्यादेः प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह ॥ न परिच्छेदंति । यद्यज्ञातपरिच्छेदकं प्रमाणं तर्हि घटोऽयमिति गृहीतस्य पुनर्घटोऽयमिति ग्रहणमप्रमाणं स्यात् । इदानीं तु सर्वविशिष्टघटविषयतयोत्तरज्ञानस्य न गृहीतग्राहित्वमिति चेत् । तुल्यं स्मृत्यादावपि । तद्वर्तीतत्वाकारविशिष्ट-घटविषयिणी स्मृतिर्गृहीतग्राहिणीति वक्तुं शक्यते । किञ्च कालस्याप्रत्यक्षत्वं वदद्भिर्वर्तमानस्त्वविशिष्टवस्तुत्वं प्रत्यक्षस्य चिन्त्यम् । एवं प्रमाणस्य लक्षणमभिधायामुना तद्विशेषरूपप्रत्यक्षलक्षणं तावदाह ॥ निर्दोषेति । अक्षोभ्रवमित्यनेनानुमानादिकं व्यावर्तयति । निर्दोषमित्यनेन काममलादिदोषयुक्तमक्षं व्यावर्तयति । यदन्यत्रोभयं प्रकृतियुक्ताक्षजं कदाचित्सदोषं कदाचिन्निर्दोषम् । तच्च षड्विधम् । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोभेदात् । अधुनाऽनुमानस्वरूपं निर्धारयति

॥ अनुमेति । साध्येन साधनस्याविनाभावो व्याप्तिः । सैवाभिधातव्या परप्रतिपत्त्यर्थं न लिङ्गम् । तस्य दृश्यमानत्वेनाभिधानवैयर्थ्यात् । न हि पक्षेऽनुपलभ्यमानं लिङ्गं तत्र लिङ्गिनं ज्ञापयति । न हि व्याप्तिवचनस्यैव लिङ्गवचनस्यापि स्मारकत्वेनोपयोगः । व्याप्तिवचनादेव साधकत्वं लिङ्गस्यावगम्यते । न हि धूमवानसावग्निमानित्युक्ते धूमवतः पक्षस्याग्निमत्त्वं न ज्ञायते । ननु विप्रतिपत्तिनिवृत्तिः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनाभिधानमन्तरेण व्याप्त्यैव कथमित्यत आह ॥ न पञ्चेति । दृष्टान्तादिष्वपि विप्रतिपत्तौ हेत्वन्तरेण तत्साधनस्यावश्यंभावित्वात्पञ्चावयवनियममङ्गः । पर्वतस्याग्निमत्त्वे किं मानमिति पुष्टे धूमवत्त्वमिति लिङ्गाभिधानादेव क्वचिदनुमित्युत्पत्तेश्च । उपनयनिगमनयोः प्रतिज्ञाहेतुपौनरुक्त्याच्च । एवं युक्तितत्त्वरूपमभिधायानुना तद्वृषणं निरूपयति ॥ विरोध इति । न्यूनाधिक्यादिकं वचनद्वारा युक्तेर्दूषणम् । विरोधासङ्गती त्वाहत्यदूषणम् । असङ्गतिलक्षणमाह ॥ प्रतिज्ञायामिति । यथा पर्वतोऽग्निमान् वृक्षः शाखीति । अधुना विरोधं विभज्य दर्शयति ॥ विरोधोऽपीति । प्रतिज्ञार्थविरुद्धता यथाऽग्निरनुषा इति । लिङ्गग्राहित्यं यथा नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्यादि । अव्याप्तिर्यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वाच्छब्दत्वात्प्रमेयत्वादिति । न्यूनं यथा पर्वतो धूमत्वादिति । अधिकं यथा वृक्षादिमान्पर्वतोऽग्निमानिति । एतद्वयं वचनस्यैव दूषणं न त्वर्थस्य, अधुनेपाधेर्विरोधान्तर्भूतिं निरूपयति ॥ साध्योनि । परस्परं व्याप्तिशून्यौ यौ तयोर्मध्ये साध्यव्यापकानुपाधैर्वैलोम्यम् । साधनस्य विरोध इति यावत् । साध्यं व्यापकं यस्येति साध्यव्यापकः साध्यस्य व्यापक इति वा । उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः । यथा न श्यामो मेत्रेयी

तनयत्वात्सम्मतवदित्यस्य आकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वं प्रयोजनीयमिति । तदुक्तम् । एकसाध्याविनाभावे भित्तिः सम्बन्ध-
शून्ययोः । साध्याभावविनाभावी स उपाधिर्यदत्यय इति । समविरोधश्चायमुपाधिः । प्रतिज्ञानार्थस्यावधार्याभिप्रेतो व्यापका-
नुपलब्धिलिङ्गकानुमानत्वे प्रतिपक्षरूपत्वात्प्रतिपक्षो ह्यनुमानस्य समविरोधः । यथा वायुबहिर्निद्रयग्राहः प्रत्यक्षस्यैवादि-
त्यस्य प्रतिसाधनं वायुबहिर्निद्रयप्रत्यक्षो न भवति । अरूपवद्द्रव्यत्वात्सम्मतवदिति । प्रकृतानुमानस्य दुर्बलानुमानविरोधोऽ-
किञ्चित्कर इत्याह ॥ दुर्बलेनेति । यथा पर्यतोऽपिमान्धूमवत्त्वान्महानसवादित्यस्य पर्यतोऽपिमान्न भवति । पक्षसपक्षयो-
रन्यतरत्वाद्वदवदिति विरोधः । स्ववाक्यविरोधोऽपि प्रतिज्ञाविरोधेऽन्तर्भूतः । तद्यथा यावज्जीवमहं मौनीति । शब्दो
नित्यः कृतकत्वादित्युक्तैऽस्त्वेवमिति संवादः । तूष्णीमात्रोऽनुक्तिः । विरोधाप्रसङ्गतितन्यूनाधिक्यप्रसंवादानुक्तयः पणिग्रहस्था-
नानि । एवं कथेषुपयुक्तमनुमानतदुपगममिदयाधुना कथां त्रिभागलक्षणाभ्यां निरूपयति ॥ वाद इति । वादिनोस्तत्त्व-
निर्णयार्थैव कथावादः । लाभार्थं समासभाषत्यनेकाङ्गो जल्पः । तत्र वादे शिष्यादिरपि गुरोर्वादिभिः सहाधिकृतस्तत्त्व-
निर्णयार्थी । जल्पवितण्डाधिकारस्तु सम्भावितमनविद्यगोरेव । यद्येव समं वित्तं यद्येव समं श्रुतम् । तयोर्विवाहो
वादश्च नोत्तमाधमयोः क्वचिदिति वचनात् । वादिप्रतिवादिनोर्विद्यगोचरनीचनितिश्च यौ तु जयपराजयशब्दवाच्यौ वादेनैव
परीक्षितुं शक्यौ । न जल्पादिना । तच्च हि तच्चानिर्णयानुपपन्नतपुनरुक्त्यादिमात्रेण पराजय आपद्यते । मुख्यतस्तु
प्रमाणतर्कैस्तत्त्वं निर्णेतुमसमर्थस्य पराजयः समर्थस्य हि जयः । अतो विद्वदमानयोर्विद्यापरीक्षार्थः । विप्रतिपक्षे वस्तुनि

सम्यैः प्रथमतो वादकथा देया । तथैव जयपर/जयावगतौ सत्यामलं जल्पवितण्डाभ्याम् । बहुविद्यत्वेन प्रख्यातस्याल्पविद्येन सह वादोऽपि न देयो विद्यापरीक्षणाय । ननु विजिगीषुभिरपि यदा वाद एव कार्यस्तदा कीदृशः कार्य इत्यपेक्षित आह ॥ सतेति । प्राश्निकोऽनुवादकः । ननु जयलाभादेर्वादतः सिद्धौ किं जल्पादिनेत्यत आह ॥ तत्त्वेति । जल्पादेरवसरः कदेत्यपेक्षित आह ॥ विनेति । विद्यायाः पुराणन्यायमीमांसारूप्याया वादिनोरिति शेषः । यदि शक्यं परीक्षणं सम्यैरिति शेषः । एतादृशस्य सता वादिपूर्वस्यैवमुक्तलक्षणे वादे वादिनाऽर्थः कथं साधनीय इत्यपेक्षायामाह ॥ प्रानिज्ञेति । यथा कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति श्रुत्या शाकल्येन विजिगीषुकथायां पृष्ठो याज्ञवल्क्यस्त्रिंशदिति प्रतिज्ञामेव चकार । ओमिति होवाचेति शाकल्यश्चाभ्युपगतवान् । तथा वादिना प्रतिज्ञातार्थं प्रतिवादी चेदङ्गीकरोति तदा न हेतुरभिधेयः । नाङ्गीकरोति चेदभिधेयः । अधुना समादीनां लक्षणमाह ॥ समासभापतिश्चेति । यदा कथञ्चिद्वादिना चोक्तं सूक्ष्मग्रमेयं सम्यगिति वाऽसम्यगिति वा ज्ञातुं प्राश्निका न शक्नुवन्ति तदा सम्या एव निर्णायकाः स्युः । यदि तेऽपि तथा देशान्तराः सन् सर्वे सिद्धान्तवेदिनो निर्णायकाः स्युः । अधुना वादजल्पौ वितण्डां च परस्परं विवेचयति ॥ उभाभ्यामित्यादिना । वादजल्पौ सतामेव परस्परं योग्यौ । तत्र वादिना स्वपक्षस्थापनं कर्तव्यम् । प्रतिपक्षदूषणं च । प्रतिवादिनाऽपि स्वपक्षदूषणेद्वारणं साधनं च परपक्षदूषणं च कर्तव्यम् । वादिनाऽपि स्वपक्षदूषणोद्धारणं कर्तव्यम् । नैतादृशी वितण्डा । तस्याः स्वपक्षसाधनरहितपरपक्षदूषणमात्ररूपत्वात् । एषा तु वैतण्डिका नाम सद्भिः सह योग्या । तत्र हासद्राष्ट्रवत्तदूषणस्य सद्भादिभिर्दूष्यमाणत्वात् ।

अवेदिकैश्च स्वसिद्धान्तमनुसृत्यानुमानमेवोपन्यस्यते । वैदिकैस्तु वैदिकान्प्रत्यागम एव प्रयोक्तव्यः स्वसिद्धान्तस्थापनाय । तत्र प्रतिवादिभिर्वाद्युपन्यस्तागमस्य प्रत्यक्षविरोधमागमान्तरविरोधं चोद्भाव्यान्यार्थत्वं दर्शनीयम् । बाहुक्तार्थे उपक्रमादि-
तात्पर्यलिङ्गैर्विरोधश्च दर्शयितव्यः । स्वार्थस्य तदानुकूल्यं श्रुतिलिङ्गादिनिर्णायकप्रमाणानुकूल्यं च दर्शनीयम् । एवं
श्रुत्याधिकृता वादरीतिः । तत्र श्रुतिसहायत्वेन प्रयुज्यमानानुमानस्य पञ्चावयवादिनियमानुक्तौ न न्यूनतादिदूषणमुद्भाव-
नीयम् । तन्निमित्ते प्रमाणाभावादित्याह ॥ त्रिपञ्चेति । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तास्त्रीनवयवाननुमानस्य केचिद्वदन्ति । व्याप्तिः
पक्षधर्मता चेति द्वावयवौ केचित् । तदेवं प्रष्टव्यम् । अनुमा व्यवयवेत्यादिनियमे किं ग्रामाणामिति । न चात्र प्रत्यक्षादिमा-
नान्तरं वक्तुं शक्यते । न चानुमानव्यवयवत्वे व्यवयवमनुमानं मानमिति वक्तुं शक्यम् । तस्य प्रतिवादासिद्धत्वेनासा-
धकत्वात् । यदि तत्रोभयसिद्धत्वेन व्याप्तिरेव प्रमाणमुच्यते तर्हि सैवानुमानमस्तु । किमन्येनावयवेन । एवं सामान्यविशेष-
लक्षणाभ्यां प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयं परीक्ष्याधुनाऽनुभूतिः प्रमाणमिति परोक्तं प्रमाणलक्षणं विघटयति ॥ अनुभूतिरिति । न
चानुभूतिरेव प्रमाणम् । तथा सति स्मृत्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च स्मृतिरप्रमाणम् । बाधकाभावात् । इतोऽपि स्मृतिः
प्रमाणीमित्याह ॥ पृच्छेति । न च स्मृतिलक्षणकार्येण वस्तुविषयानुभवः पूर्वोऽनुमीयत इति वाच्यम् । व्याप्त्याद्यनुसन्धानाभा-
वात् । अन्यथा घटज्ञानेन कार्येण कारणतया घटोऽप्यनुमेयः स्यात् । तथा च प्रत्यक्षज्ञानाभावप्रसङ्गः । मानसप्रत्यक्षमेव
स्मरणमप्यर्थपत्त्यादिकमनुमानान्तर्गतम् । तत्रार्थस्तु कश्चित्प्रत्यक्षोऽपि । उक्तार्थमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ २ ॥ एवं

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दादित्यधिकरणं व्युत्पाद्यायुना अभिमनिय्यपदेशस्तु विशेषानुगति-
भ्यामित्याधिकरणार्थं व्युत्पादयति ॥ तथाऽपीत्यादिना । मृदब्रवीदापोऽब्रुवन् ता आप ऐक्षन्तेत्यादिवैकदेशस्य
यन्मृदादिकं तन्न ब्रवीतीति प्रत्यक्षसिद्धव्याप्तिविरुद्धत्वेनाग्रामाण्यात् । कृत्स्नवेदस्य श्मालिपुलकन्यायेनाग्रामाण्यं स्यादिति
चेत् । मैवम् । तत्र मृदादिशब्दस्य मृदादिदेवताविषयत्वाङ्गीकारेण श्रुत्यनुमानविरोधपरिहारात् । मृदादिशब्दस्याविद्वद्रूढ्या
मृत्तिकावाचित्वेऽपि विद्वद्रूढ्या मृत्तिकादिदेवतावाचित्वं युक्तमेव । अत एव मृदादिषु व्याप्यतद्गुणेषु वयत्तत्वादिसामर्थ्य
देवतादिवाचित्वं युक्तमेव । अत एव मृदादिषु व्याप्यताऽवगम्यते । न चैवंविधाया देवताया अनुपलम्भेन नावः । योगिप्र-
त्यक्षेणोपलम्भात् । अतीन्द्रियास्वपि देवतासु मृदादिशब्दव्युत्पत्तिः पादहस्तत्वादितत्तदुपाधिना घटते । यथा सास्नादिना
गवादिशब्दस्य गवादिषु शास्त्रीयत्वाद्गुणादिष्वेव बलवत्यन्नादिशब्दानां न तदुत्कादिषु मुख्यतः । एवं श्रुत्युक्तो विरोधो
यत्र तत्र व्यवस्थैवमेव कार्या । ननु श्रुत्युक्त्योर्विरोधेऽवसतः कारणत्वं निराकृत्य श्रुतिसङ्कोचः क्रमादुच्यतेत्याहुर्वेत्तव्यः किं
न स्यादिति चेत् । मैवम् । श्रुतिमुख्यार्थसम्भवे वृथादृष्टयुक्तिबाधस्यायुक्तत्वात् ॥ ३ ॥ एवं युक्तिनिरोधं परिहृत्यदानीं
मुक्तसमन्वयस्य विरोधान्तरमुद्भव्य परिहरति ॥ अल्पेत्यादिना ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमाजन्तत्वात् । देवानां पूर्वं
युगेऽसतः सद्जायत । तदमदेव सन्मनोऽकुर्वतेति श्रुतिसहितबहुयुक्तिविरोधाद्ब्रह्म न जगत्कारणं किन्त्वसतः कारणज्जगदु-
त्पत्तिरिति चेत् । मैवम् । अतिबहुतरयुक्तिविरोधेन पूर्वपक्षयुक्तीनां बाधितत्वात् । सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिवहुयुति-

विरोधनासत्कारणत्ववचनस्य नासज्जगत्कारणत्वमित्यर्थः । किन्तु न विद्यते सदुत्तमं यस्मात्तदसद्वत्तैव जगत्कारणमित्यर्थः । न चायं किञ्चिच्छ्रुतिसहितबहुयुक्तिविरोधपरिहारश्चतुर्थे पादे सङ्गत इति वाच्यम् । तत्र श्रुतिबहुल्युक्तिविरोधस्य परिहृत्य-
माणत्वात् । अतोऽसदिति सूत्रपक्षयुक्तिसमुपनयनेन पूर्वपक्षयुक्तिमुपन्यस्य तद्वाधकत्वेन सिद्धान्तयुक्तीर्देशयति ॥ असत्कार्य-
मिति । विमतं कारणं प्रलये कालेऽसङ्ग्रेवत् । भावत्वाद्यदित्यं तत्तथा यथा कार्यमित्यतोऽसत्कारणज्जगदुत्पात्तिरिति
चेत् । मैवम् । अभावैकस्वरूपस्य पदार्थस्य कर्तृत्वप्रतिज्ञायाः स्वव्याहृतत्वात् । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वम् । न ह्यसतो
बुद्ध्यादि सम्भवति । ननु निषेधत्वादित्येतावताऽलं किमर्थं सूत्रे प्रतिषेधमात्रत्वादिति पदं प्रतिक्षिप्तमित्याशङ्क्याह ॥ प्रतिषेधेति ।
प्रतिषेधत्वं नामाभावत्वम् । तच्चेदमिदं न भवतीति सतोऽपि वस्तुनोऽन्याभाववद्धर्मकत्वेन प्रतीयमानत्वादस्यैव धर्मधर्म्यैक्या-
भ्युपगमात् । अतः प्रतिषेधत्वहेतुनाऽसतोऽपि जगत्कारणत्वनिराकरणं मा भूदिति प्रतिषेधमात्रत्वादित्युक्तम् । न च
स्वरूपेणासतोऽपि प्रमेयत्वपदार्थत्वादिवज्जगत्कारणत्वमपि भवत्विति वाच्यम् । सर्वधर्मरहितत्वस्यासतोऽसद्वादिनाऽभ्युपगमात् ।
सिद्धान्तिनाऽद्यापि प्रमेयत्वादिकमभ्युपगतमतस्तथाऽपि जडत्वेन बुद्ध्यादिराहित्यान्न कर्तृत्वमुपपद्यते । न चाभावस्य
प्रमेयत्वादिभावरूपधर्मवत्त्वं नास्तीति वाच्यम् । अभावः प्रमेयमिति विशिष्टप्रतीतेः । इदमेव हि धर्मित्वं यद्धर्मान्तरेण
विशेष्यमाणत्वम् । यथा शुक्लो घट इति । ननु यदि भावस्याभावरूपो धर्मोऽस्य भावरूपो धर्मस्तर्हि भावाभाव-
व्यवस्था न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ प्रथमेति । प्रथमाक्षसन्निपातानन्तरं नास्तीति प्रतीयमानोऽभावः । भावत्वेन

प्रतीतस्याप्यन्यनिषेधधर्मत्वेनाभावत्वेन प्रतीतस्यापि प्रमेयत्वादिधर्मवत्त्वेन च प्रतीतिस्त्वनन्तरं जायते । यदुक्तमनुमानमसतो
 जगत्कारणत्वे तस्य प्रतिपक्षानुमानमाह ॥ सर्वेति । जगन्नाशः केनचित्पुरुषेण कृतो नाशत्वात् बहुपुरुषनाशवत् । यो
 जगन्नाशे पुरुषः स तत्कर्तृश्चर इति सिद्धयति । न च कुत्रचिदुगो निःशेषपुरुषनाशो न कस्यापि पुरुषस्यावशेषो नास्तीत्य-
 शेषनृनाशः केनचिद्दृष्ट इति वक्तुं शक्यते । नाशद्रष्टुरनाशोदेव । अतो नाशत्वहेतोर्न विपक्षे गतिः । इतोऽपि
 कारणादशेषजगन्नाशो न युज्यते । तदेवोपपादयति ॥ अनादित्वमिति । न च विचित्रजगत्स्थितिर्विचित्रादृष्टमन्तरेण घटते ।
 अदृष्टवैचित्र्यं च न पूर्वविचित्रादृष्टमन्तरेण सम्भवति । न हि सम्भवः । अतोऽदृष्टपरम्परश्रयस्यानोर्देर्जीवस्य प्रलयेऽप्यवस्था-
 नमङ्गीकर्तव्यम् । यदि जगदुत्पत्तिकारणस्यादृष्टस्य प्रत्यक्षेणादर्शनादभावः प्रलयेऽप्यप्रामाणिकत्वाच्च स्यात् । स यदित्युक्त्या-
 गमेन सिद्धिस्तर्हि तथैवादृष्टमप्यभ्युपगम्यतामविशेषात् । अपि च जगदुत्पत्तिनाशौ केनचित्कृतौ उत्पत्तिनाशत्वात्सम्मत-
 वदित्यनुमानाज्जगदीश्वरादेव प्रणीयते नासतः । ननु जगत्कर्तृयनुमानप्रमाणं कथमुच्यते । प्रत्यनुमानादिपगहृतत्वादित्यत
 आह ॥ आगमेति । न च वाच्यं जगत्सकृत् मानत्वादसकृत्त्वानुमानवदिति । स्वव्याहृतत्वात् । अस्याप्यनुमानत्वात् ।
 अत्र यत्परैरुक्तम् । न विलक्षणत्वादित्यादिना कृतमशिष्टसम्मतं साङ्ख्यनिराकरणम् । एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि
 व्याख्याता इति सूत्रेण वैशेषिकादिषु शिष्टापरिगृहीतेष्वतिदिश्यत इति तदुपयति ॥ न चेति । न हि निर्गीश्वरात्साङ्ख्यद्वैत-
 कादिष्वतिशयेन शिष्टापरिगृहीतत्वं युक्तमतः सदैवा हि लोके सज्जनसम्मता भवन्ति न तु निर्वाः ॥ ५ ॥ नन्वेवं सत्येतेनेति

सूत्रस्य कोऽर्थ इत्यपेक्षित इत्याह ॥ अत इत्यादिना । पूर्वं विश्वस्यासत्त्वत्कारणत्ववादे निराकृते सत्युर्वरितार्ककृत्वाचे-
तनकृत्कृत्वजीविकृत्कृत्ववादाः । अकस्माद्धीदमाविरासीत् । प्रधानादिदमुत्पन्नम् । जीवाद्भवन्ति भूतानीत्यादिश्रुतिप्राप्ता एतेन
गताधिकरणन्यायेन व्याख्याताः प्रत्याख्याता इत्यर्थः । ननु गताधिकरणेऽसतो जगदुत्पत्तिर्निराकृतैवात्र पुनः किमित्याशङ्क्य
निराक्रियत इत्याशङ्कित इत्याह ॥ तन्मन इति । इदं वा अग्रे नैव किञ्चन आसीत्तदसदेव सम्मनोऽकुरुत स्यादित्यादिनाऽसतो मनो-
पूर्वकजगत्सृष्टिः प्राप्ता निरस्ताऽसतो बुद्ध्यसम्भवहेतुना पूर्वत्र । अत्र त्वकस्माद्धीदमिति मनोरहितादसतो विश्वजननमाशङ्क्य
निषिध्यत इत्यपुनरुक्तम् । अत एवेदमतिदेशाधिकरणम् । वाक्यान्तरादिना पूर्वपक्षे सति पूर्वोक्त्यागमबाहुल्यन्यायेन
परिहारात् । युक्तिबाहुल्यं दर्शयति ॥ क्वचिदिति । जगज्जीवाकृतं प्रधानाकृतं महदकृतं च वस्तुत्वाज्जीविवत् ।
प्रधानवदसद्वदित्याद्यनुमानमूहनीयम् । श्रुत्यनुसारित्वादस्य नातिप्रसङ्गादिदूषणमुद्रहन्ति । प्रमाणाविरुद्धस्यानुमानस्यातिप्र-
सङ्गादिदूषणोद्भावनेऽनुमानमात्रमङ्गप्रसङ्गश्च । अकस्माद्धीदमित्यादिश्रुतिस्तु विष्णुविषयत्वेनोपपन्नं । पूर्वार्थाये निखिलश्रुतीनां
विष्णुपरत्वेऽभिहितेऽपि तत्रैव वाक्यानवयादिनाऽर्थान्तरस्याप्यमुख्यस्याङ्गीकृतत्वाच्छ्रुतिभिर्जगतो जीवादिकृत्कृत्वमाशङ्क्य
परिहृतमित्यदोषः । अत्र कश्चिदाह । ननु जगत्कर्तृत्वादिकं वास्तवं न सम्भवतीश्वरस्यासर्वज्ञेनासर्वकर्त्रो मुक्तो जीवैक्री-
भावश्रवणात् । कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीति श्रुतात्रित्यत आह ॥ नान्यदिति । क्षीर-
नीरयोरिव भगवता युक्तानामेकीभावव्यपदेशः संश्लेषविषयः । न हि पूर्वमविद्यमान एकीभावात् पदार्थयोः पश्चाद्भवति ।

क्षीरस्यापि नीरेण सम्मिश्रीभाव एव । परिमाणाधिक्यदर्शनात् भेद एव युक्तः । एतदेवोक्तम् ॥ भोक्त्रापत्तेरवि-
 भागश्चेत्स्याल्लोकवदिति । अस्य सूत्रस्य परेण यदन्यथाव्याख्यानं कृतं तदनूद्य दूषयति ॥ भोक्त्रेति । यदि भोक्तृभो-
 ग्ययोर्ब्रह्माभेदस्तर्हि भोक्तृभोग्यविभागो न स्यात् । भोग्यस्य जडस्य भोक्तृत्वापत्तेरित्यर्थः पूर्वपक्षो यदि सूत्राभिमतस्तर्हि
 भोक्तृत्वापत्तेरिति सूत्रपाठः स्यात् । न तु भोक्त्रापत्तेरिति ॥ ५ ॥ अधुना तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यस्या-
 धिकारणस्य परोक्तार्थं विघटयति ॥ कथमिति । न च ब्रह्मानन्यत्वमत्र प्रतिपादयितुं शक्यते । जगतो
 ब्रह्मविकारत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अतो जगदुत्पत्तौ ब्रह्मणोऽन्यत्स्वतन्त्रं कारणं नास्तीति निषिध्यते ॥ नइनन्यत्वमिति ।
 तथा हि श्रुतिः । किं सिद्धासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वत्कथासीदिति । आरभ्यतेऽनेनैत्यारम्भणं कारणं न किमपि
 साधनं कथमभ्यासीदित्यर्थः । यदेतत्प्राधानादिसाधनजातमभ्युपगतं तस्य सत्तादिकमपि पराधीनमिति तत्र प्रमाणमाह
 ॥ द्रव्यमिति । द्रव्यं प्रधानादि तस्य परिणामादिति भावः । अतः कुलालादेरिव स्वेनापादितशक्त्यादिमत्साधनापेक्षितासा-
 धनमीश्वरस्य श्रुतिविरुद्धं न कर्तृत्वाविशेषात्कुलालादेरिव दण्डादिसापेक्षत्ववत्साधनमीश्वरस्यानोदरापादयितुं शक्यते । न
 च नासदासीन्नोऽसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यदिति श्रुत्या प्रलयदशायां प्रकृत्यादिमाधनजातस्यासत्त्वमो-
 च्यत इति वाच्यम् । तस्यां ह्यसदादिशब्दवाक्याव्यवृत्तादिवस्तुनोऽव्यक्तत्वपरतन्त्रत्वविकृतरूपनाशादिविषयत्वात् । लोकेऽपि
 कार्याक्षमे परतन्त्रे वस्तुन्यसन्नेवेति प्रयोगात्तदानीं सदसतोर्धुगपान्निषेधस्य व्याहृतत्वात्सदसच्छब्दयोरत्राव्यक्तव्यक्तपरत्वमेव

शुक्लम् । तम आसीत्तमसा गूढहमग्रे प्रकृतं सलीलं सर्वमा इदमिति वाक्यशेषे जडप्रकृत्यादिसद्भावावगमाच्च । गूढमाच्छादितमि-
त्यर्थः । पृथिव्यादिकार्यविलयश्च प्रकृतिविशेष एव युक्तो यथा घटादिलयः । अपि च । यदि नासदासीदित्यादिना ब्रह्मव्यतिरिक्त-
वस्तुस्वरूपमेव निषिद्धं तर्हानीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्च नासति वाक्यशेषे भगवदन्यानुवादेन परत्वनिषेधोऽन-
र्थकः स्यात् । अन्यन्नासेत्येतावदेव स्यात् । एतदेवोक्तम् ॥ तद्वशास्येति । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य हरेः प्रकृतिमुपादानीकृत्य
कालकर्मादिकं निमिचीकृत्यैव जगदुत्पादनं स्वेच्छानियमकृतमित्याह ॥ शक्तोऽपीति । यस्मादत्यन्तभिन्नं कार्यमुत्पद्यते
तन्निमित्तकारणम् । यस्माद्भिन्नाभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तदुपादानकारणम् । कारणरूपेण सत्कार्यरूपेण प्रागासिद्धं घटादिकं
जायते । न ह्यन्ततो भिन्नस्य कार्यस्योत्पत्तिर्घटते । न चाभिव्यक्तिरिति वाच्यम् । तस्यामपि पूर्वविद्यमानायां पश्चादभि-
व्यक्तिः साऽपि तथैत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । यद्यभिव्यक्तिः पूर्वमसती जायते तर्हि तथैव घटादिकार्यं जायत इत्यभ्युपगम्यता-
मविशेषात् । एवं कार्यस्य नाशोऽनभिव्यक्तिश्चेत्तस्या अपि पूर्वं विद्यमानायाः पश्चादभिव्यक्तिः सापि तथैत्यनवस्थाप्रसङ्गः ।
यद्यविद्यमानैवानभिव्यक्तिर्मुद्रादिना घटस्य जायत इत्युच्यते तर्ह्यसत्कार्यप्रसङ्गः । यदि कारणात्कार्यमत्यन्तं भिन्नं तर्हि
मृद्घट इत्यभेदप्रतीतिर्न स्यात् । यदि पूर्वमत्यन्तमसन्नेव घटो जायत इति प्रयोगस्तर्हि न स्यादत्यन्तासतो जनिक्रिया
कर्तृत्वाभावात् । तस्मात्सदसत्कार्यवाद एव श्रेयान् । तदेतदाह ॥ नित्यभेद इति । उक्तमेवार्थं श्रुत्या द्रढयति
॥ शक्तोऽपीति ॥ ६ ॥ अतो महदादि कार्यस्योपादानकारणेन प्रधानेन भेदाभेदौ । स्वतन्त्रकारणाद्भवतो भेद इति

सिद्धम् । ननु जीवानामेव कर्मद्वारा कर्तृत्वोपपत्तौ किं भगवतेत्यत आह ॥ अनंशस्येति । ईश्वरानिरपेक्षेण जीवेन कर्मण
एवानिष्पत्तेः सुतरां तद्वारा जगतो निष्पत्तिः । तथा हि । यदि कर्म कुर्वन्तं जीवं कारयन्हरेर्महदल्पकार्योपेक्षया जीवस्य
स्वरूपभूतां शक्तिं विभज्य नोद्यमेत्तर्ह्यल्पकार्यमपि स्वशक्त्या कुर्यात् । शक्त्यैकदेशेन करोति चेज्जीवः सांशः स्यात् ।
तथा सत्यथ यः स जीवः स नित्यो निरवयव इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् । औपाधिकांशभेदस्तु निरवयवस्य न सम्भवत्येव ।
तत्रांशेनोपाधिना सम्बन्धायोगात् । कात्स्न्येन सम्बद्धयमान उपाधिर्नांशभेदकः । न चाविद्यकत्वेनांशभेदो दुर्घटो
जीवस्येति कल्पनीयम् । अप्रमाणकत्वात् । यद्धि युक्त्या विरुद्धयेत तदीशकृतमेव हीति गत्यन्तरवचनाच्च । एतदेवोक्तम् ।
कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेति सूत्रेण । ननु सर्वथानजीवो निरवयवस्तत्कथं तस्य निरवयवत्वशब्द इत्यत आह
॥ अंशिन इति ॥ ७ ॥ यदेतच्चिद्रूपांशबाहुल्यं सौमर्यादिषु स्वगतभेदरहितं दृश्यते तदपीशायत्तत्त्वम् । यदि तत्र स्वगत-
भेदव्याघातकत्वेनांशबाहुल्यं हरिर्नियमेत्तर्हि पटांशभूततन्तूनामिव परस्परं भेदः स्याज्जीवांशानाम् । न नूतविरोधो
भगवत्यपि किं न स्यादित्यत आह ॥ तस्येति । विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराण इत्याद्यागममिद्वान्चिन्त्यशक्तिके हरो न
किञ्चिदसम्भावितमित्यभिप्रेत्य सूत्रकृदप्याह ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति । नन्वाचिन्त्यशक्तित्वादेवाग्रच्युतस्वरू-
पस्य ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामोऽपि स्यादिति चेत् । मैवम् । श्रुतिसिद्धसर्वोत्तमत्वविरोधात् । न हि सर्वात्मकस्य
सर्वोत्तमत्वं सम्भवति । हरेः सर्वोत्कृष्टत्वे यो विरोधः स ह्यस्मिन्नध्यये निरसनीयः । जगत्स्रष्टृत्वेन हरेरुत्तमत्वसिद्धयर्थे

ये जगत्सृष्ट्यादिषु वाक्यानां परस्परविरोधाश्चातः प्रतिपाद्यन्ते । आध्यायान्तरेष्वपि विरोधा एव निरस्यन्ते तत्र तत्र
 ग्राह्यास्तदेतदाह ॥ विरोध इति ॥ ८ ॥ ननु सर्वोपेताच तदर्शनादित्यत्र सर्वानुपपत्तिपरिहाराय सर्वशक्तिमत्त्वमभिहितं
 हरेः । अनेनैव तस्य लौकिककर्तृत्ववच्चक्षुरादिकरणरहितस्यापि जगदुत्पादनादनुपपत्तिरपि परिहृता । अतो विकरणत्वान्नोति
 चेत्तदुक्तमिति सूत्रं पुनरुक्तमिति चेन्मैवम् । अणुपादो जवनो गृहीता पश्यत्यवधुः स शुणोत्यरुणः इत्यादिप्रमाण-
 विरोधश्च स्यात् । अतः प्राकृतपाण्यादिभी रहितस्य चिद्रूपपाण्यादिमतो हरेरत्र विवक्षितत्वात्साधनोपादानदर्शनादिकं
 युक्तमेव । अन्यथाऽपाणिपादजवनादिपदानां परस्परविरोधः स्यात् । अतः सामान्येन परिहृतो विरोधो विशेषेण परिच्छिद्यत
 इत्यदोषः । पुनरुक्तपरिहाराश्च सर्वत्र प्रमेयैक्य प्रमाणमेदात् । प्रमाणैक्ये प्रमेयविशेषव्युत्पादनादवगन्तव्यः । तदेतदाह
 ॥ मानेति । ननु प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि क्वचित्करोतीति तत्कथं पूर्णकामस्य विष्णोः प्रयोजनमनुद्दिश्य जगत्सृष्टौ
 प्रवृत्तिरित्यत आह ॥ संदेति । यथाऽग्निः स्वभावादेव काष्ठं दहत्येवं हरिरपि स्रष्टृत्वस्वभावादेव जगत्सृजति । ननु प्रयो-
 जनमनुद्दिश्य बुद्धिमत्प्रवृत्तिर्नास्तीति वाच्यम् । व्याख्यानादौ बुद्धिमतोऽपि प्रयोजनरहितसखलनादिव्यापारदर्शनात् ।
 आनन्दोद्रेकादेव मत्तस्य नृत्तगानादिदर्शनाच्च । उक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ देवस्येति । भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति
 चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का सृष्टेति पूर्णकामस्य हरेः स्वप्रयोजनेच्छैव निषिध्यते । परप्रयोजनेच्छया जगत्स्रष्टृ-
 त्वात्सूत्रकृदप्येतदेवाह ॥ न प्रयोजनवत्त्वेनेति । ननु का सृष्टा न काऽपीतीच्छामात्रनिषेधः किं न स्यादित्यत आह ॥ इच्छेति ।

यदि तेनेच्छामात्रं निषिद्धं तर्हीच्छामात्रं ग्रभोः सृष्टिरिति सूष्टौ विनिश्चिता इत्यधस्तनवाक्ये हरीच्छायत्तत्वं जगत्सृष्टृत्वं वदतां
 सुनिश्चयवत्त्वेन प्रशंसनमयुक्तं स्यात् । सोऽकामयत । कामस्तदग्रे समवर्तताधीरित्यादिविरोधश्च स्यात् । हरिरिच्छावाञ्छितन-
 त्वाद्यज्ञदत्तवदिति युक्तिविरोधश्च स्यात् । महातात्पर्ययुक्तिविरोधश्च स्यात् । कथमिति चेत् । उच्यते । श्रुतिभिर्हि मोक्षं तत्सा-
 धनं च बोधनीयम् । मोक्षसाधनं च हरिप्रसाद एव प्रसिद्धः । एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो उन्निनीयत
 इति श्रुतावूर्ध्वगतेर्हरीच्छाधीनत्वश्रवणात् । इतोऽपि संसारमोक्षस्य हरीच्छानिमित्तकत्वं लोकदृष्ट्यनुसारात् । लोके निगडमोक्षस्य
 राजप्रसादनिमित्तकत्वदर्शनात् । यदि हरीच्छा न स्यात्तर्ह्यतिबहुकालमुपासितोऽपि न मोक्षं दातुमिच्छतीति तदुपास्त्यादि-
 विधायकवेदस्याफलत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । ननु यथार्थं प्रमाणं न फलवदर्थबोधकं तत् । कथं फलवदर्थबोधकत्वाभावे वेदस्या-
 प्रामाण्यमापाद्यत इत्याशङ्क्याह ॥ यथार्थमिति । सत्यं यथार्थबोधकत्वं मानत्वमिति तदेव न निर्धार्यते वाक्यस्य
 यावदिष्टसाधनबोधकत्वं नावगतम् । इष्टसाधन एव शब्दव्युत्पत्तेः । तत्रापि यदतिशयितेष्टसाधनं बोधयति वाक्यं तदतिशयेन प्रमाणं
 भवितुमर्हति । सम्पूर्णं प्रयोजनं यस्मिन्वाक्ये तत्सम्पूर्णप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अधुना वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा-
 दित्यधिकरणतात्पर्यमाह ॥ वैषम्यमिति । अधर्मकर्तारं प्रतीष्टदातृत्वं वैषम्यम् । धर्मकर्तारं प्रत्यानिष्टदातृत्वं नैर्घृण्यं
 वेदाप्रामाण्यकारि हरेर्नङ्गीकार्यम् । तद्विपरीतं तु वैषम्यादिनामकमेव न भवतीत्यङ्गीकार्यमेव । न हि दृग्ज्यान् दृग्ज्यञ्च-
 दृग्ज्याननुगृहन् राजा निर्घृणोऽपि विषम इत्युच्यते लोके विवेकिभिः ॥ १० ॥ अधुना सर्वशङ्कोद्वारात्मकं सर्वधर्मो-

पपत्तेरिति सूत्रं व्याचष्टे ॥ यदधीनाइति । गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपीत्यादिवाक्यैः स्वतन्त्रान्वो-
पत्त्या च हरेर्निर्देशेषु गुणवचनं सिद्धम् ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमदनुव्याख्यानटीकायां
संख्यायत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थमहारकविरचितायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २—१ ॥ ॐ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ जगत्कारणे विष्णुवृत्तश्रुतिसमन्वयस्य परोद्भावितस्मृतियुक्तश्रुत्युपसर्जनयुक्तिबहुयुक्तिभेदेन चतु-
र्विधविरोधं पूर्वस्मिन्यादे क्रमेण निरस्यास्मिन्यादे परसमन्वयेषु दूषणान्युद्भाव्यन्ते । विषयदूषणस्य स्वपक्षदाह्यकारणत्वात् ।
यद्यपि न निर्मलमतेस्तथाऽपि मन्दमतोराशङ्का स्यादेव तद्वाद्याग्रहाद्वर्तमानमतविप्रतिपत्त्या । मन्दाशङ्काप्रकारानाह
॥ अनादीति । यदि परमतान्यप्रमाणमूलानि तर्हि कथमनादितोऽनुत्सन्नानि वर्तन्ते । न ह्युन्मत्तवाक्यमपि मतत्वेनाभ्युपगतं
लोकेषु वर्तते । अतो मतान्तरप्रातिपादिततत्त्वानामपि जगत्कारणवच्चशङ्का मन्दस्य जातेति तत्परिहाराय भगवान्मूत्रकारः
प्रत्येकं परमतानां आन्तिमूलत्वमागमप्रामाण्यवादिनः प्रत्यागमैस्तान्निराकृतांश्च प्रबलतर्कैश्च दर्शितवान् । आन्तिमूलानि दर्श-
नानि बलवत्तर्कागमपराहतानि किमिति नोच्छिद्यन्त इत्याशङ्कित आह ॥ दौर्लभ्यादिना । नन्वेवं दुराग्रहग्रहीतलोके सुयुक्तिभिः
स्वपक्षस्थापनं परपक्षनिराकरणं चारण्यरोदनवद्वर्थमित्यत आह ॥ तथाऽपीति । तमोहन्युरित्यर्थः । ये तु निःसंशयेन स्वपाद-
पक्षाश्रयास्तेषां प्रतिपक्षनिराकरणयुक्तिशोणेन विद्यासिनैश्चित्यसिद्धयर्थं परसमयनिराकरणं वेदव्यासश्चक्रोरित्यर्थः । तत्रतावन्नि-

रीश्वरसाङ्ख्यमतं निराकर्तुमुपन्यस्यति ॥ चेतनेत्यादिना । अत्रेत्थ साङ्ख्यप्रक्रिया । अचेतनं चेतनं चेति तत्त्वद्वयम् । तच्च पञ्चविंशति भेदभिन्नम् । तथा हि कापिलसूत्रम् । मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति । तच्च चेतनमणिगतं परस्परमत्यन्तभिन्नं च । अचेतनं सर्वप्रकृत्यात्मकं तथाऽभिन्नं प्रलयपर्यन्तं परस्परं भिन्नं च । इश्वरानधिष्ठितमेव चेतनं कार्यकारि । प्रकृतेरेव कर्तृत्वं सर्वेऽभ्युपगच्छन्ति साङ्ख्याः । तत्र पुरुषस्य भोक्तृत्वं केचिन्मन्यन्ते । केचिन्न भोक्तृत्ववादिनः । आत्मैचेतन्येन स्वयंप्रकाशेन सुखदुःखानुभवं वदन्ति । न त्वात्मनः संयोगेनात्मसमेतज्ञानेनास्वयंप्रकाशेन । अन्ये तु प्रकृतिपुरुषयोर्भेदाग्रहनिबन्धनः सुखदुःखादिमानहमिति व्यवहारो न त्वात्मनः सुखादिजन्मास्ति । तच्चतःसुखदुःखादित्वादिकं त्वन्तःकरणधर्म इति मन्यन्ते । प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञाने सति विवेकाज्ञाननिबन्धनो दुःखादिवन्धनिवृत्तिः पुरुषस्येति भोक्तृत्वं मन्यमानानां मतम् । तदन्येषां प्रकृतिपुरुषयोर्भेदग्रहणमेव भुवितरिति मतम् । अधुनोपन्यस्तमतं दूषयितुमुपक्रमते ॥ ईशस्येति । ईश्वरनिरेषप्रधानप्रवृत्त्यङ्गीकारात् । पुरुषस्य भोक्तृत्वाभोक्तृत्वपक्षौ साङ्ख्यैकदेशौ युक्तितपराहतावित्यर्थः । युक्तितपराहतिं दर्शयति ॥ चेतनेनेति । अत्रार्थप्रयोगः । महदहङ्कारादिकार्यं चेतनाधीनोत्पत्तिकं कार्यत्वाद्ब्रह्मवदिति । न चेश्वरनिरेषप्रधानं प्रवर्तत इत्यादि साङ्ख्याभ्युपगते किञ्चित्प्रमाणम् । अस्ति चेश्वराधिहितत्वे प्रधानस्य श्रुतिः प्रमाणम् । योनिमधितिष्टत्येक इति । अयोनं वियोनिमिति प्रकृतिरहितां प्रकृतिमित्यर्थः । कूर्मपुराणे चैतदुक्तम् । प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास भगवान्पृथग्रथं जगतो विशुरिति ।

न च प्रधानस्येशानधिष्ठितस्य जगदुत्पादकत्वमाप्तेन कपिलेनोक्तत्वात्सिद्धयतीति वाच्यम् । प्रमाणाविरुद्धार्थं वक्तुराप्तत्वाभावात् । योऽसौ सिद्धानां कपिलो मुनिरित्याद्यागमसिद्धौ विष्णववताररूपः कपिल आत्मतमोऽन्योऽसौ निरीश्वरसाङ्ख्यप्रणेतुः कपिलात् । कपिलो वासुदेवाख्यस्तन्त्रं साङ्ख्यं जगाद ह । ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो भृग्वादिभ्यस्तथैव च । तथैवासुरे सर्ववेदार्थपरिवृंहितम् । सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्योजगाद ह । साङ्ख्यमासुरेऽन्यस्मै कुतर्कपरिवृंहितमिति पात्रवचनात् । अपि च । ग्रामाण्यवदग्रामाण्यमपि स्वत एवाङ्गीकरोति साङ्ख्यो विज्ञानानाम् । अतस्तेन स्वदर्शनेोक्तमस्तीतिवन्नास्तित्ययुक्तं स्यात् । ततश्च मायावाद्यभ्युपगतविश्वसदसद्वैलक्षण्यादिनत्परस्परव्याहृतमिति न किञ्चित्सिद्ध्यति । तदेतदाह ॥ न चेति । इतोऽपि कारणात्केवलप्रधानाधीनोत्पत्तिकं जगन्न भवतीत्याह ॥ इदमिति । अत्रायं प्रयोगः । महदादिकर्मेश्वरनिरपेक्षप्रधानाधीनोत्पत्तिकं न भवति वस्तुत्वात्प्रधानवदिति । अनेनैवानुमानेन पराहतत्वादम्बुवच्चेतननिरपेक्षप्रवृत्तिमत्त्वानुमानं प्रधानस्य न घटते । केन मूलानुमा भवेदित्यभिमतार्थस्य प्रतिपत्तौ कारणभूतानुमा केन भवेत् । न केनापि भवेदित्यर्थः । एतदेव विवृणोति ॥ स्वतन्त्रेति । सा त्वप्रमाहृतमित्यर्थः । न हि जगद्रचनाकर्तृत्वमचेतनस्य युज्यते । इच्छावद्भर्मत्वाद्वचनायाः । न ह्यचेतनस्येच्छावत्त्वमिच्छाम्यहमित्यात्मधर्मत्वेन व्यवहारोदिच्छायाः । न चात्मनोऽचेतनेनैच्छावता मनसा भेदाग्रहादयं व्यवहारः किं न स्यादित्यत आह ॥ यदीति । मम मन इति मनसो भेदेन गृह्यमाणत्वात् । न तेन भेदग्रहणमात्मन उपपद्यते । अन्यथाऽनुमा घटोऽहमिति

घटेन भेदाग्रहणं स्यादात्मनः । अपि च । यदि भेदाग्रहादेभेदव्यवहारस्तर्ह्येभेदाग्रहोद्भेदव्यवहारोऽपि स्यात् । ततश्चेच्छाम्यह-
 मिति व्यवहारभङ्गः स्यात् । न च कुत्रचिद्भेदाग्रहादेभेदव्यवहारो दृष्टः । पुरोवर्तिरजतयोः संसर्गज्ञानादेवेदं रजतमिति
 व्यवहारः शुक्तिकायाम् । सत्यरजते तथाऽनुभवात् । अन्यथा सत्यरजतेऽप्यसंसर्गाग्रहादिदमंशेन रजतस्येदं रजतमिति
 व्यवहारो न स्यात् । ननु कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भौरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुत्या कामादीनां
 मनोधर्मत्वोक्तेः कथमात्मधर्म इत्यत आह ॥ उभयेति । कामो हि द्विविधो विद्यते । अतो जीवस्वरूपकामस्यापि
 सद्भावान्मनः काम इत्येतदप्यस्तीति न मनोधर्मत्वोक्तिविरोधः । कामस्य द्वैविध्यमाह ॥ प्रियाप्रियेति । परिणामेऽनिष्ट-
 कारिणः प्रियस्येच्छा मनोधर्मो हितेच्छा जीवस्य धर्मः । स यदि पितृलोककामो भवतीति तस्य मुक्तिदशायामपि कामश्रवणात् ।
 तस्मादिच्छाम्यहमिति व्यवहारो मुख्यत एव । अधुनोपापादितमर्थमुपसंहारद्वारा रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति सूत्रारूढं
 करोति ॥ रचनेति । अतो धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वात्कुम्भवदित्यनुमानानुमितसर्वज्ञेन कपिलेन प्रोक्तत्वे हेतुनाऽव-
 गतं प्रधानं जगत्कर्तुं न भवति विचित्ररचनानुपपत्तिपराहत्तत्वात् । न हि विचित्रा प्रासादादिरचना दृष्टाऽचेतनत्वात् ।
 अपिच । उक्तानुमानेन काणादोऽपि सर्वज्ञः स्यात् । तथा सति तेन प्रतिषिद्धत्वात्प्रधानाभात्रोऽध्यापोद्यत । ननु चेतनानधि-
 ष्ठितमपि प्रधानं कार्यकारि स्यात् । यथा क्षीरं दध्याकारेण परिणमते स्वयमेव । यथा नदीजलं स्वयमेव वहति । नतु चेतना-
 धिष्ठितमित्याशङ्क्याह ॥ पर्येति न्ववति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रकाशने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते । एतेन ह वाच पर्यो मण्डं

भवतीति श्रुत्या नद्यादिजडतदभिमानिचेतनानां च नद्यादिशब्दवाच्यानामीश्वरेण प्रशस्यत्वोक्तेः पयोऽभ्युनोरपि स्वतः प्रवृत्त्य-
भावेन दृष्टान्तत्वासिद्धिः । ननु मनसः कर्तृत्वं कथम् । तस्यापि पुरुषवदिच्छावत्त्वानङ्गीकारात् । मनसः पृथक्कृत्यात्मकम् ।
अतश्च प्रकृतेः कर्तृत्वमायातमित्यत आह ॥ द्वैविध्येऽपीने । कामः स्वाभिनः कर्तृत्वं न तु कामरूपपरिकरस्वामिनः संवृत्त-
कमनादिस्वामित्वं पुरुषस्यैवानुभवसिद्धत्वात् । चेतनार्थत्वाच्च । चेतनस्येच्छावत्त्वं नोमेच्छास्वामित्वमेव कर्तृत्वप्रयोजकं विव-
क्षितमतो मनसः कर्तृत्वमित्यर्थः । ननु परिणामेऽहितकारिदमिति जानतोऽप्यवशात्तेवच्छा जायते तत्कथमिच्छा-
स्वामित्वं पुरुषस्यातद्व्यत्वादिच्छाया इत्यत आह ॥ किञ्चिदिति । यद्यद्वशीकृतं तत्तदस्य नृपस्य देशस्वामित्वं
लोके व्यवाहियते । तद्वदीषद्वशीकृतेच्छस्यापि पुरुषस्येच्छास्वामित्वं युज्यते । सर्वात्मना वशीकृतेच्छादेरीश्वरस्येच्छास्वामित्वमत
एव कर्तृत्वं किमु वक्तव्यमित्यर्थः । तस्माद्वेद्वाक्यमुक्तप्रकारेणार्थान्नराभिधायकं न त्विच्छानिर्णयकं चेतनस्येत्यतोऽपिच्छावत्त्वं
पुरुषस्य न निषेधकं चेतनस्येत्याह ॥ मोक्षेति । न च कालान्तरभाविपुरुषमोक्षमुद्दिश्य प्रकृतिः प्रवर्तते इति युक्तम् । स्वार्थ-
रहितप्रवृत्त्यसम्भवात् । न हि देवदत्तकृतमुक्तफलं यज्ञदत्तो भुङ्क्ते । कृतहान्यकृताभ्युपगमप्रसङ्गात् । किञ्च । प्रकृतिनिवृत्तौ हि
पुरुषस्य निवृत्तिः । एवं सति स्वनिवृत्त्यर्थं प्रकृतिः प्रयतत इत्यतिविरुद्धम् । इतोऽपि कर्तृत्वभोक्तृत्वे पुरुषस्यैव युक्ते । योऽहं कर्ता
सोऽहं भोक्तेत्यनुभवात् । कृतभोक्तुरन्यत्वे प्रमाणाभावाच्च । तदेतदाह ॥ कर्तृत्वमिति । उपसंहरति ॥ सर्वमानेति । आत्मनः
सर्वं प्रमाणसिद्धकर्तृत्वानङ्गीकारे साम्यान्मायावादितौल्यं याति साङ्ख्यः । अत एव सर्वं प्रमाणविरुद्धानुष्ठानलक्षणदुर्दशं ।

गृहीतवान् । अत एव भोक्तापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदित्यादौ पूर्वनिराकृतं न मायिना रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति
 चकारात्समुच्चित्य निराकृतः सूत्रकारेण । अतो नेशनिरेपक्ष प्रधानं जगत्कारणम् ॥ १ ॥ अत्र यत्पतञ्जलिः प्राह । ईशोपकृतान्न-
 धानाजगदुत्पत्तिरिति तन्निराकर्तुमनुवदति ॥ साङ्ख्य इति । साङ्ख्यद्वयप्रधानं महदाद्युत्पत्तौ कारणं पर्जन्य-
 वदीश्वरः कारणमीक्षापर्जन्यकर्तृत्ववज्जीवसान्निधिमित्रतः कारणं त्वीक्षापर्जन्यकर्तृत्वमपि देहस्यैव तत्सङ्गादुपचर्यते जीव-
 इत्यर्थः । अत्रैतन्मतनिरासं कथयत्सूत्रम् ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवदिति । तद्वाच्ये ॥ अन्यत्रेति । न न तृणाद्युत्पत्तौ
 पृथिवीसहायमिव पर्जन्यः प्रधानसहायमात्रमीश्वरः करोति । यतः प्रधानपुरुषतदुक्ततीनां प्रतीतयः प्रवृत्तयः सत्ता चेत्प्राचीनाः ।
 तत्र नित्यवस्तु नित्यरूपेणानित्यं चानित्यरूपेण स्वरूपभूतया नित्यशक्त्येश्वर एव सर्वदा नियमयति । न कृते त्वत्क्रियते
 किञ्च नारे महामर्कमधवन् चित्रमर्चेति श्रुतेः । यतस्त्वद्वृत्ते किमपि न क्रियते आरे दूरेऽप्यतो महान्तमर्कमतिशयित्वाब्दं भो मधवन्
 मखेश चित्रं चमत्करणीयं त्वां त्वमेवाच । त्वामर्चितुमपि त्वदनुग्रहमन्तरेणान्यस्यान्नामर्थ्यादित्यर्थः । तदेव श्रुत्य-
 न्तरेण द्रढयति । स्वभावेऽपि नित्यस्यापि पुरुषाधीनत्वं द्रष्टम् । प्रत्यवायपरिहारे यतो नित्यकर्मविशेषे कृते तदङ्गणानिमित्त-
 प्रत्यवायप्रतियोगिकः कदाचिन्नश्यति । अकृते प्रत्ययोत्पत्त्या नश्यत्येव । उपसंहरति ॥ तादिति । वन्द्यो निरीश्वरः
 साङ्ख्यस्तन्मतवत्पतञ्जलिमतमप्यनुपादेयमित्यर्थः ॥ २ ॥ अत्र चेतनाचेतनविभागमङ्गीकुर्वतोऽचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव
 प्रवर्तते । ननु स्वतन्त्रमित्येतदसहमानस्य देहात्मवादिनश्चावार्कस्य मतमनूद्य निराकरोति ॥ चानार्वाकैरित्यादिना । न

लोकायत्तिकशास्त्रमुपादेयं तत्र प्रयोजनवदर्थस्य बोध्यस्याभावात् । न हि प्रत्यक्षादतिरिक्तोऽर्थः शास्त्रावबोधो वक्तुं शक्यः । प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना लोकायतिकेन । तस्माच्छास्त्रस्य परव्यामोहनमेव प्रयोजनमापद्यते । तस्मात्स्वाभ्युपगमादेव स्वार्थपरार्थशून्यत्वाच्चावर्वाकदर्शनमुन्मत्तवाक्यवत्प्रलापमात्रम् । एतेदेवोक्तं सूत्रकारेण ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थभावादिति । ननु देहव्यतिरिक्तात्मनि सति तस्यात्मपरलोकप्रयोजनं वक्तुं शक्यते । स कुतः सिद्ध इत्याशङ्कित आह ॥ देहादिति । अपिच । यदिदेहस्यैव चैतन्यं सुप्तावपि स्यात् । बालस्य ग्रथमस्तनयानप्रवृत्तिश्च न स्यात् । स्तनयानेष्टसाधनत्वस्य पूर्ववदेहेनादृष्टत्वात् । ननु यदा प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं तदा दृष्टप्रयोजनं कुतः सिद्धेदित्याशङ्क्याह ॥ प्रत्यक्षमस्येति । न चानुमानादीनाप्रमानत्वं प्रत्यक्षतः सिद्धमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षामानत्वमनुमानसिद्धमिति वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च । यदि प्रत्यक्षमानं साक्षिप्रत्यक्षेण सिद्धमित्युच्यते तर्हि तेनैवानुमानादिप्रामाण्यं सिद्धमित्यभ्युपगम्यगतां विशेषाभावात् । अतो निष्प्रयोजनत्वादितोपदुष्टत्वादुपेक्षणीयं चार्वाकमतमित्युपसंहरति ॥ स्वमतमेनेति । न परैणैवापादितं नैरर्थक्यं तत्पक्षस्य किन्तु स्वेनैवाङ्गीकृतमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु यदुक्तमीशानधिष्ठितस्य प्रधानस्य जगदुत्पत्तौ प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तन्न युज्यते । अयस्कान्तसन्निधानादिवायसः पुरुषसन्निधानात्प्रधानस्यान्धपङ्गुगुन्यायेनाशङ्क्य परिहरति ॥ सन्निधानादिति । चेतनसम्बन्धमात्रादचेतनस्य प्रवृत्तौ ॥ सिद्धशायां देहादेः प्रवृत्तिप्रसङ्गो रचनानुपत्तेरित्यादिनोक्तदोषप्रसङ्गश्चायस्कान्तगतेनेशप्रणादेवायसोऽपि प्रवृत्तिरिति । न बुद्धिशून्यस्य स्वतः प्रवृत्तिरिच्छाऽपि सम्प्रतिपन्ना ॥ ४ ॥ किञ्च । यदिशरीरस्य कार्येषु प्रवृत्तमानस्य पुरुषः सन्निधिमात्रेणोपकरोति

तदा शरीरस्य ग्राधान्यं पुरुषस्योपसर्जनत्वं प्रसज्यते । ततश्च शरीरमङ्गं पुरुषोद्भाति व्यवहारलोपेन सर्वापलापदोषः स्यात् ।
किञ्च । यतोऽखिलं भवति तस्येशस्यापलापिरीश्वरसाङ्ख्यः । तदेतदाह ॥ अङ्गित्वमिति । एतदेवोक्तं सूत्रकारेण ॥ पुरु-
षाश्मवदिति चेत्तत्रापीति । अधुनाऽङ्गभूतं शरीरमादाय पुरुष एवाङ्गी कार्येष्वीश्वरनिरपेक्षः समग्रस्वातन्त्र्यशक्तिरहितोऽ-
पि प्रवर्तत इति पक्षमनूद्य दूषयति ॥ अङ्गित्वं यदिति । शरीरेणैव सहायेषु पुरुषस्य कार्यकारित्वे शरीराद्यङ्गीकर्तव्यम् । ननु
किमीश्वरेण शरीरेण वा तद्विरपेक्ष्य स्वातन्त्र्यं जीवस्य किं न स्यादित्याशङ्कयाह ॥ न चेति । न हि मुख्यस्वतन्त्रस्य हिताकरणमाहि-
तकरणं च प्रतिषेधेन करणप्रतिहतस्वानुभवसिद्धं युज्यते । एतदेवोक्तम् ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगादिति
सूत्रेण । अधुना ये पूर्वोक्तदोषास्तदीश्वरत्वं तदधीनत्वं च विश्वस्यानङ्गीकुर्वतां भवन्त्याह ॥ संसारिण इति । रचनानुपपत्ते-
रित्यारभ्योक्ततार्पयमाह ॥ तस्मादिति । अतो गत्यन्तराभावात्सर्वेशो हरिरङ्गीकर्तव्य एव सर्ववादिभिरित्यर्थः ॥ ५ ॥
अत्र सर्वेश्वरमभ्युपगम्याणुकादिप्रकरणे जगदारम्भं वदतां कणादादीनां मतं तावदुपन्यस्यति ॥ नित्यज्ञानेति ।
नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छावन्तं सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभक्तमभ्युपगच्छन्तो वैशेषिकादय इत्यमाहुः । पार्थि-
वाप्यतैजसवाचीयाश्चतुर्विधाः परमाणव ईशेच्छाजीवाद्यष्टप्रतिताः क्रियावन्तो भवन्ति । सृष्टिकाले तत्र सजातीययोः
परमाण्वोः संयोगादव्यणुकं जायते । तद्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकं व्यणुकचतुष्टयेन चतुरणुकं च । ततश्चानियतसङ्ख्यावयवैः
खण्डावयवी अन्त्यावयवी च जायते । विजातीयावयवोपप्लब्धः । तत्र यत्समवेनं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् । परमा-

ण्वादीशेच्छादिकं निमित्तकारणमेवोत्पत्तिमतो नित्या एव सामान्यविशेषसमवायाः । अन्यमितिपदं विशेषपदार्थ-
 स्पष्टीकरणार्थम् । कर्माण्यनित्यान्येव । द्रव्यं त्वाकाशादिकं नित्यं तद्रतैकत्वादिगुणश्च पटादिद्रव्यमनित्यं तद्रतरूपादि-
 गुणाश्च द्रव्यासमवायिकारणमवयवसंयोग एव गुणकर्मणोरसमवायिकारणं गुणः क्वचित्कर्म च । तत्र कार्यद्रव्यगतत्वादेः
 कारणद्रव्यगतत्वादिकं कारणकार्थसमवायप्रत्यासन्नसमवायिकारणम् । आत्मगतसुखदुःखादेरात्मनः संयोग एकार्थसमवाय-
 प्रत्यासन्नोऽसमवायिकारणम् । कर्मणश्च पतनादेर्गुरुत्वादिगुणः संयोगविभागश्च । कर्मचलनवदवयवारब्धद्रव्यगतकर्मणश्च ।
 एवं यद्यपि कारणगुणप्रक्रमेण कार्ये गुणारम्भ इति मतं तथाऽपि पारिमाण्डुल्यं परमाणुपरिमाणं व्यणुके ह्रस्वत्वासमवायिकारणं
 न भवति । व्यणुकपरिमाणं चाणुत्वम् । व्यणुक्रादेरणुत्वमस्तु । तत्तत्स्थूलोपेक्षया परमाणुव्यणुकयोर्महत्त्वे व्यणुकवत्प्रत्यक्षत्वं
 स्यादिति चेत् । सत्यम् । स्याद्योगिप्रत्यक्षादेव न केनचिद्दृष्टस्य सर्वदृश्यत्वनिश्चयः । न हि व्यणुकमपि सर्वः पश्यति ।
 मन्ददृष्ट्यगोचरत्वात् । नन्वणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् महत्परिमाणतारतम्यवादित्यनुमानविरुद्धं
 परमाणुमहत्त्वमिति चोदयति ॥ यथेति । महत्परिमाणतारतम्यस्यापि विश्रान्त्यभावाच्च दृष्टान्तत्वमिति परिहरति ॥ न मह-
 त्वस्येति । इदमस्मान्महदिति महत्त्वतारतम्यवादिसमादण्डित्यणुतारतम्यमध्यमन्तमेव दृश्यते । न हि महत्परिमाणतः पञ्चगुण-
 क्षिपद्गुणो वेतीयचया परिच्छिन्न ईश्वरस्तद्वत्त्यणुकस्य षष्ठाभागाः परमाणुरित्युक्तम् । यदि महत्त्वत्वादनन्तांश्चाधिक ईश इत्यु-
 च्यते तद्वत्त्यणुकादनन्तांशीनत्वं परमाणोः स्यात् । नात्राणुत्वविश्रान्तिः । यथा देशकालयोर्न देशतः कालतः परिच्छेदोऽनुभूयते ।

तयोर्द्वयोरपरिच्छेद एव साक्षिसिद्धः । एवं परमाणोर्भागमानतोऽपरिच्छेदः साक्षिसिद्ध इत्यभ्युपगन्तव्यम् । महत्त्वपरिमाणस्याप्यवसानमसिद्धं चेत्यपर्यवसानं केन सिद्धम् । न चानुमानात्तस्य दूषितत्वात् । महतो महीयानित्याद्यागमेन विरुद्धत्वाच्च । अत्र महत्त्वं पर्यवसितमित्युच्यते तन्महतोऽपि महत्प्रतीयते । एवमणुपरिमाणतारतम्य पर्यवसितम् । यथा सङ्ख्या व्युत्पादिगणनेन कृतदर्धतदर्धादिभेदेन न पर्यवस्यति । एवं परिमाणमप्यणुत्वमहत्त्वतारतम्याभ्यामपि न पर्यवस्यति । निरवधिकगुणत्वमहत्त्वमुत्पत्त्याणोरणीयान्महतो महीयानात्मैति श्रुतेर्हेरिरित्याह ॥ अणीयानिति । अनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्या निःसीमाणुत्वमहत्त्वसिद्धिर्ब्रह्मण इत्याह ॥ आनन्त्येति । ननु परिमाणतोऽल्पत्वे भगवतो ज्ञानानन्दादिगुणतः कालतत्त्वानन्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्यथाह ॥ नैवेति । श्रुते पञ्चाशद्व्यायेनानन्तकालीनस्य ब्रह्मणोऽल्पकालीनत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्यथाह ॥ नैवेति । श्रुते पञ्चाशद्व्यायानुमितवहुलतरगुणस्य षड्गुणवत्त्वमप्यस्तु न तु स्वतन्मात्रानन्तस्य महतो गुणत्वमेवाभ्युपगतं सूत्रकारेणापि ॥ अत्रैकोऽकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेति । महतोऽपि ब्रह्मणोऽल्पत्वं व्योमवदुक्तमित्याह ॥ महान इति । एकस्याणुत्वमहत्त्वविरोधमाशङ्क्यथाह ॥ यदिति । यत्परममहत्तदल्पाल्पदेशव्यपि तिष्ठत्येव । तत्र स्वयमनल्योभूतस्याल्पदेशान्तःसंस्थानं न युज्यते । न हि घटान्तर्मठस्तिष्ठति । अल्पदेशोपाधिकमल्पत्वं न सम्भवत्येव । अत एवाणुतारतम्यादेरपर्यवसानम् । चक्षुरादिनिरपेक्षेणापि स्वयंप्रकाशसाक्षिणा सिद्धमित्युक्तम् । तस्य स्वयंप्रकाशत्वं साधयति ॥ गदीति । प्रत्यक्षादिज्ञानेषु तत्प्रामाण्ये च स्वयंप्रकाशं साक्षिणमन्तरेण न मानान्तं सम्भवति । अनवस्थापराहतत्वात् । अतः परमात्रादिरपि

साक्षिणैवावयवित्वसिद्धेर्युक्तमणुतारतम्यदेरपर्यवसानम् । न हि निरवयवस्य परमाणोर्देशदिकसंयोगा एकदेशवर्तिनो घटन्ते । परमाणुत्वं चापेक्षिकम् । न तु परिनिष्ठितमेकत्र । अतो यतः परमाणुर्नास्ति स परमाणुरिति न । किन्तु यदवयवानां परस्परविभागो न क्रियते कदाऽपि परमाणुरिति युक्तम् । अणुपरिमाणतारतम्यापर्यवसानेऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषो मेरुसर्पणयोरपि परिमाणभेदानुपपत्तिरिति न वाच्यम् । केचिद्वह्नन्तावयवारब्धाः केचिदवह्नानन्तावयवारब्धा इति परिमाणभेदोपपत्तेरनन्तेष्वपि बहुत्वं च युक्तम् । यथाऽनन्तेभ्योऽप्यतीतब्रह्मणोऽतिबह्नन्तत्वमतीतमनूनाम् । ब्रह्मणो दिवसे हि चतुर्दश मनवो भवन्तीति पुराणप्रसिद्धिः । यथा निरवयवत्वं परमाणोरप्रामाणिकम् । तथा तद्व्यसंयोगादेव द्रव्योत्पात्तिरप्यप्रामाणिकीत्याह ॥ तत्संयोगादिति । अवयवानां द्वयसंयोगादपि लोष्टादिकार्यदर्शनादाद्यकार्यमपि तथैव युक्तमित्यर्थः । पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वद्रव्याणां तारतम्येनाणुत्वमहत्त्वसम्भवात् । अणुत्र्यणुकपरिमाणयोर्विजातीयत्वेनाकार्यकारणभावोऽपि तथा युक्त इत्याह ॥ कारणस्थिति । परमाणुगतद्वित्वसङ्ख्यैव अणुके त्र्यणुकगतत्रित्वसङ्ख्यैव त्र्यणुके परिमाणमारभते । अणुकादिकस्य च सजातीयपरमाण्वादेरेव समवायिकारणत्वमित्यादिकमप्यप्रामाणिकमित्याह ॥ न चेति । न चाङ्कुरादिकार्याणामप्याद्यषष्ठभागानामसमवायित्वं पार्थिवभागानां समवायित्वमिति वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । अतो अणुकादिकार्यमिति सजातीयावयवानां समवायिकारणत्वम् । तत्सङ्ख्याया अणुकादिपरिमाणं प्रत्यक्षमवायिकारणत्वमित्यादिकल्पना न साक्ष्यादिसिद्धसृष्टिप्रकारं निवारयितुं शक्नोतीत्यर्थः । ननु त्र्यणुकावयवतदवयवादेरतीन्द्रित्वान्न साक्षिसिद्धत्वं

किन्त्वनुमानगम्यत्वमित्यत आह ॥ यदीति । न तावत्परमाणोः पक्षीकारेण परमाणुरनुमातुं शक्यते । तत्र हेतोराश्रयासिद्धि-
 प्रसङ्गात् । यत्र पदमपि वस्तुं न शक्यते न तद्देशं कश्चिच्छभेते । त्र्यणुकावयवाः सावयवाः सुमहद्व्यारम्भकत्वाच्चतुरणुकवदिति
 परमाणोरनुमाने तस्यापि महद्व्यारम्भकत्वेहेतुनाऽवयवानुमानं स्यात् । तथा देशकालानन्त्यमपि साक्षिसिद्धम् । न च
 तत्राप्यनुमानमुदेति । शशः शृङ्गीत्याद्यनुमानप्रतिबन्दीपराहतत्वात् । तथा हि । अयं प्रत्यक्षपरिदृश्यमानो देशः स्वतः स्थूलेन
 सूक्ष्मेण च देशेन सम्बद्धो देशत्वाद्धस्तवितस्त्यादिपरिच्छिन्नदेशवत् । अयं परिदृष्टः कालान्तरवान्कालत्वादतीतवदित्यनुमाने
 सम्मतानि सर्वशृङ्गाणि शृङ्गान्तरसमानकालीनानि शृङ्गत्वाद्गोशृङ्गवदित्यप्यनुमानं स्यात् । ततश्च देशान्तरादिवच्छशशृङ्गसिद्धिः ।
 सजातीयानामसदृशमेवास्मत्पक्षे सदृशं च किं केन न भवति । अतः सामान्यतो दृष्टानुमानेनात्यन्तातीन्द्रियवस्तुसिद्धौ शशशृङ्-
 गसिद्धिरपि दुर्वारैव । अतः शिष्योपाध्यायवत्सहदर्शनमात्रेण साध्यसाधनयोर्न व्याप्तिः सिध्यति । यथा प्रत्यक्षयोगगुमात्रस्य
 प्रत्यक्षयोग्यवन्निहमात्रेण यथा धर्मत्वस्य निषिद्धत्वेन यथा देशकालव्यवहितधूममात्रस्य देशादिव्यवहितवन्निहमात्रेण प्रत्यक्षधू-
 माग्निसम्बन्धेन ह्यप्रत्यक्षधूमाग्निसम्बन्धो निश्चीयते । अन्यथा सप्तमरसादिन्यनिष्टान्यपत्तेयुः । सामान्यतो दृष्टानुमायाः कामवा-
 चित्वात् । इतोऽपि वैशेषिकादिसमयोऽनुपपन्न इत्याह ॥ कार्येति । अवयवावयवविगुणगुणिक्रियातद्गान्जातिव्यञ्जितविशेष-
 विशेषिभेदेन पञ्चसु स्थलेषु समवायोऽभ्युपगतोऽनुपपन्नः । तद्यथा तन्तुपटयो रूपपटयोश्चलनपटयोः पटत्वपटयोः परमाणुतदन्य-
 व्यावर्तकयोश्चात्यन्तभिन्नयोः समवायसम्बन्धोऽपेक्षितस्तथा तस्यैव समवायिभ्यां भिन्नत्वगाम्यात्समवायान्तरेण भाव्यम् ।

न हि स्वयमसम्बद्धोऽन्यसंयोजकः कश्चिद्द्रष्टा । समवायान्तरस्याप्येवमित्यनवस्था दुर्वारा । एतेदेवोक्तम् ॥ समवायाभ्युपग-
माच्च साम्यादनवास्थितेरिति सूत्रेण । ननु समवायस्य सम्बन्धरूपत्वात्स्वनिर्वाहकत्वाच्च न समवायान्तरापेक्षेत्याशङ्क्याह
॥ स स्वेति । यदि सम्बन्धरूपत्वात्समवायान्तरानपेक्षत्वं समवायस्य संयोगस्यापि तर्हि तथात्वं स्यात् । न च समवायस्य
स्वनिर्वाहकत्वेन सम्बन्धान्तरनिरपेक्षत्वम् । द्रव्यस्यापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । तथा च द्रव्यात्मत्वाभ्युपगमाद्द्रव्यातिरिक्तस-
मवायादिपदार्थान्तरासिद्धिः स्यादित्यर्थः । अपि च । यथाऽवयवावयविनिष्ठत्वगुणनिष्ठत्वास्ति त्वाभिधेयत्वादिधर्मजातं
समवायस्य स्वरूपातिरेकेण धर्मान्तरं नाभ्युपगम्यते । तथैव गुणक्रियासमवायादिकस्य द्रव्यात्मकत्वमभ्युपगम्यतामविशेषात् ।
॥ विशेष इति । निगमयति ॥ द्रव्यमिति । अतो गुणक्रियाद्यमन्तविशेषात्मतया द्रव्यमेव नीलं पीतं चलतीत्यादिव्यवहारा-
लम्बनं धर्मधर्मिव्यवहारतद्गुणानन्यव्यवहारोऽपि विशेषायतो न तु भेदायतः । विशेषोऽपि न निर्विशेषः किन्तु तेनैव विशेष-
वान् । यथा पराभ्युपगतः समवायरूपेणैव वस्तु समवायीत्यर्थः । किञ्च । द्रव्यव्यतिरिक्तगुणादिपदार्थकल्पने कल्पनागो-
रवं स्यादित्याह ॥ कल्पनेति । किञ्चादौ षड्भावपदार्थानभावसहितान्कल्पयित्वा पश्चात्समवायोदेरनतिरिक्तविशेषकल्पना-
द्वरं द्रव्यस्यैव तथाविधविशेषकल्पनं कल्पकलाघवादित्याह ॥ इतोऽपि विशेषोऽभ्युपगन्तव्य इत्याह ॥ येनेनेति ॥
भवामावविभागेनेति । विधिमुखनिपथमुखभेदेनेत्यर्थः । नन्ववयवावयव्यादीनां परस्परभेदरहितत्वं कथं येन भेदरहितेषु
तेष्वप्यवयवशब्दनियामको विशेषः सिद्धयेदित्यत आह ॥ अभेदेनेति । मृद्वटः शुक्लो घटश्चलति घटोऽयं घटः पटो न भवती-

त्याद्यभेदानुभवस्य युक्तं विशेषेणैव घटनमित्यर्थः । ननु सासान्यादेरपि न समविशेषोऽस्ति । कथं तत्प्रतिबन्धा द्रव्यरमभा
 तथाविधविशेषापादनेन षट्पदार्थप्रक्रियाभङ्ग इत्यत आह ॥ सामान्येति । तत्सामान्यादेर्वहुत्वं तत्तद्रव्यनिष्ठत्वमनयोवेन न
 तत्तदवयवनिष्ठत्वं रूपादेः व्याप्यवृत्तित्वं संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वमभ्युपगतम् । तद्यदि द्रव्यादिभ्योऽन्यत्तर्हि षट्पदार्थनियमभङ्गः
 स्यात् । यदि पदार्थान्तरं गुणादिवहुत्वादिलक्षणमङ्गीक्रियते तर्हि तत्रापि श्रुतिसादृश्यादिकं तस्मिन्व्यभिचयेयत्वादिकमनवस्थान-
 कारोऽयं पक्षो भवेत् । अपि च । सामान्यमिदमित्यभ्युपगतप्रत्ययवेद्यं सामान्येऽपि सामान्यं चतुर्विंशतिगुणा इति गुणेऽपि सदृश्या-
 रूपगुणोऽनुभूयमान आपद्यत एव । अनङ्गीकृतो यद्येतदप्यनवस्थाकारकमङ्गीक्रियते तर्ह्यनवस्थादूषणोच्छेदप्रसङ्गः । ननु भव-
 त्पक्षेऽपीयमनवस्थादूषणं स्यात् । गुणादीनां धर्मवन्चाङ्गीकारे नो चेदेको गुण उत्तर्जनीयत इत्यादिव्यवहारो न स्यादित्यादा-
 इक्याह ॥ अस्मत्पक्ष इति । गुणादीनां तद्धर्माणां चानन्यत्वात्मानवस्था तत्र धर्मधर्मभावस्तु विशेषबलात्सिद्ध्यति । धर्माणां
 विनाशोत्तरकालं धर्मिणाऽत्यन्तभेदश्च भवेत् । पूर्वं तु भेदोभेदात्यन्ताभेदे विनाशासम्भवात् । भेदोभेदोर्भेदान्तराभावेऽपि
 विशेषबलाद्व्यवहारसिद्धिः । न च तावेकत्र विरुद्धावेनुभवसिद्धत्वात् । भगवतस्तु प्रपञ्चादत्यन्तभेदः स्वगुणादिभिरत्यन्ताभे-
 दस्तेषां यावद्द्रव्यभावित्वात् । उच्छेदिनो धर्मास्तस्य सद्भावदशायां धर्मिणा भिन्नाभिन्नाः । स्वामयद्भावदशायामत्यन्ताभिन्ना
 यथा चामघटरूपादयः । नन्वंशाभावे परमाणोरन्येन संयोगो न स्यादिति यदुक्तं तत्र युज्यते । अत एव संयोगेऽयस्याप्य-
 शंतिः संयोग इत्यनवस्थाप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह ॥ अंशान्शिनोरिति । अनेन हस्तपुस्तकसंयोगाच्छरीरपुस्तकसंयोगः संयोग-

जसंयोगोऽन्यो जायत इत्यतश्च निरस्तंभवति । अंशशिरोरभेदेन हस्तसंयोगस्यैव शरीरसंयोगत्वात् । अंशतत्संयोगानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ यदीति । यथकदेशतोऽसंयुक्तैरेकावयवरारब्धस्यापि द्रव्यस्य स्थूलत्वं व्याहृतम् । एवं परमाणोः सकाशाद्बहु-
कस्यामहत्त्वमित्येतदपि व्याहृतमित्याह ॥ परमाणोरिति । तथा ऋणुकपरिमाणानपेक्षया त्र्यणुकपरिमाणमुत्पद्यते परमाणुपरि-
माणानपेक्षया च ऋणुकपरिमाणमुत्पद्यते तदपि व्याहृतमित्याह ॥ अणूनामिति । तथाऽंशशिरोरत्यन्तभेदवादी न युक्त
इत्यत आह ॥ अंशिन इति । अंशैर्विविनाभावादंशिनोऽभेद एकेनांशेन विनाऽशान्तरात्मकतयाऽभावात् । भेदाभेदावनुम-
नसिद्धावित्यर्थः । तथा संयोगविभागयोर्भेदवेदकनिष्ठत्वं विहाय द्विनिष्ठत्वाभिमानमप्युक्तमिदमेनेन संयुक्तमिदमस्माद्विमक्त-
मित्येकस्यैवान्यप्रतियोगिसंयोगविभागधर्मित्वेनानुभवादित्याह ॥ संयोग इति । भेदस्यैकधर्मत्वं स्पष्टयति ॥ भिन्ना इति ।
भिन्ना इत्युक्ते यथा पदार्थबहुत्वं प्रतीयते एवं भेदबहुत्वं प्रतीयते । अस्मिन्नेव भेदसमूहे एषां भेदोऽनयोर्भेद इत्येकवचनं
प्रयुज्यते । न चैतावता स चैको भेद इदमस्माद्विभक्तिमिदमस्माद्विभक्तिमित्यन्योन्यप्रतियोगिभावापेक्षया द्वयोर्धर्मिणोर्भेदद्वयप्रतिभासात् ।
अतस्तस्मिन्नेकवचनं विप्राणां भोजनं वरमित्यादिवत्समूहाभिप्रायम् । अतः संयोगस्यानेकवृत्तित्वे भेदस्य तद्व्यतिरेकेणाभ्युपग-
तपृथक्त्वस्याप्यनेकवृत्तित्वं स्यादित्यर्थः । संयोगादिवत्सामान्यमप्यनेकवृत्तीत्याह ॥ नरत्वादिकामिति । सामान्यं नाम
सादृश्यमेकम् । तच्चैकधर्मिकम् । धर्म्यन्तरनिरूप्यामिदमेनेन सदृशमित्यनुभवात् । अतो गोत्वादिकं प्रतिव्यक्ति भिन्नमेव ।
एकगोपिण्डेन सह गोत्वे नष्टे पिण्डान्तरेऽपि गोत्वस्योपलम्भात् । नष्टगोपिण्डस्थगोत्वधर्मानांशे तदुपाधेरप्यविनाशप्रसङ्गः

न चैकमेव गोत्वं गोष्वित्यत्र ग्रमाणमस्ति । अतोऽनेकत्वमन्तेरण नानेकनिष्ठधर्मः सम्भवतीत्यर्थः । श्रुत्या चायमर्थः सिद्ध इत्याह ॥ भिन्ना इति । अनिवृत्तिं विनाशस्तु धर्मा उभयरूपका इति । अत्यन्तोच्छेदिनो धर्माः सन्ति धर्माणि तेन । भिन्नाभिन्ना इत्यर्थः । नन्वानन्यव्याभिचाराभ्यां व्यक्तिषु शब्दसम्बन्धग्रहणानुपपत्तेरवश्यं सामान्यमेकमभ्युपगन्तव्यमेव । तत्कथमनेकवृत्तिधर्मो निषिध्यत इत्यत आह । व्युत्पत्तिरिति ॥ खुरपुच्छसास्नादिमत्पिण्डेषु सादृश्यात् । सर्वेऽपि गोशब्दव्यवहारः सादृश्यविषयशक्त्यैवोपपद्यत इत्यर्थः । अनुगतगोत्वजात्यैव गोषु शब्दव्यवहार इत्यङ्गीकारे दूषणमाह ॥ जातित इति । जातित एव शब्दव्यवहाराङ्गीकारे गोत्वघटत्वपटत्वादिजातिषु जातिशब्दव्यवहारोऽनुपपन्नः स्यात् । यदि तत्र जातित्वसामान्यमङ्गीक्रियते तर्हि तस्मिन्नपि जातित्वे (सामान्ये जातिषु च) सामान्यशब्दव्यवहारार्थं जात्यन्तरमङ्गीकरणीयम् । तत्राप्येवं तत्राप्येवमित्यनवस्था स्यात् । यद्यनुवृत्तप्रत्ययेद्यत्वादिलक्षणोपाधिवशाज्जातिषु जातिशब्दप्रवृत्तिरभ्युपगम्यते । तर्हि सास्नाद्युपाधिवशाद्विशब्दप्रवृत्तिः स्यादविशेषात् । एवं घटपटादिव्यक्तिषु व्यक्तितासामान्याभावाद्भ्यव्यक्तित्वशब्दव्युत्पत्तिरनुपपन्नैव । यदि व्यक्तितासामान्यमङ्गीक्रियते तर्हि तस्मिन्नपि जातित्वसामान्याश्रयत्वेन व्यक्तिभूते तदितरव्यक्तिषु च व्यक्तितामेकमङ्गीकरणीयम् । तस्मिन्नप्येवं तस्मिन्नप्येवमित्यनवस्था स्यात् । इतोऽपि जात्यङ्गीकारोऽनुपपन्न इत्याह ॥ कथमिति । जातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे पदार्थानां स्वरूपेषु स्वरूपशब्दप्रवृत्तिर्न स्यात् । न हि स्वरूपत्वसामान्यं केनचिदङ्गीकृतम् । यदि स्वरूपशब्दस्यापि व्यक्तिषु सम्बन्धग्रहणानुपपत्त्याऽनुगतवाचित्वमुच्यते तर्ह्यत्यन्तव्यावृत्तवाचकं किमिति पृष्टेऽन्यत्पदं वाच्यम् । तदप्येवमनुगतवाचकं स्यादि-

त्यनवस्थावृत्त्यनियामकं वाच्यम् । तदर्थेवं तदर्थेवमित्यतवस्था स्यात् । यावद्वावृत्ताकारवाचकं पदं नेच्यते तावदियमनवस्था
दुष्परिहारैव । न चावाच्यो व्यावृत्ताकारो व्यावृत्ताकारपदेन वाच्यत्वात् । तस्माद्व्याप्तिरिक्तजातः कल्पनादिगौरवदोषोप-
हतत्वाद्व्याप्तकसादृश्यमेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युपगन्तव्यमित्यर्थः । अपि च । न तावदौपाधिकव्यवहारालम्बनमुपाधि-
मन्वतिरिक्तम् । विशिष्टव्यवहारालम्बनं च विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धयतिरिक्तं वक्तुं शक्यते । पट्पदार्थनियमभङ्गात् । नापि-
विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानामन्यतमस्य विशिष्टव्यवहारालम्बनत्वं वक्तुं शक्यमिति सोदाहरणमाह ॥ औपाधि क्रेत्यादिना ।
पर्वतोऽग्निमानिति विशिष्टमवगम्यते । वस्तुतस्तदेव धूमवत्त्वे हेतुः साधयति । यत्र न तावदग्निसंयोगो विशिष्टशब्दा-
भिधेयः । तत्साधने सिद्धसाध्यतादोषप्रसङ्गात् । अग्निसंयोगस्य महानतादौ सिद्धत्वात् । यदि पर्वतस्याग्निसंयोगेन सह
समवायसंबन्ध उच्यते । तर्हि स एव धूमवत्त्वेन साध्यः स्यात् । तथा च सिद्धसाध्यतादोषस्तदवस्थ एव समवायस्य तन्तुपटादौ
सिद्धत्वात् । न हि ततोऽन्यत्समवायोऽस्तीत्यङ्गीक्रियते । यदि पर्वताग्निसंयोगाद्युपाधिवत्तत्र तत्र समवायो भिद्यते तर्हि
नैकत्वं समवायस्य सिध्यति । औपाधिकोऽपि भेदः सन्नेव हि समवायस्य सदसद्विलक्षणध्वेन्मायात्रादप्रवेशः स्यात् । अतो
नौपाधिकस्तदौपाधिकस्यापि सत्यत्वमविशिष्टौपाधिकशब्दसामर्थ्यादेव । तथा ह्यौपाधिकसमवायेभेद इति किमुपाधिजन्य
उपाधिव्यङ्ग्यो वा । पक्षद्वयेऽपि पर्वताग्निसंयोगादीनां समवायाश्रयाणामुपाधीनामनेकत्वेन समवायानन्त्यं दुर्वारमेव । तथा
समवायिभ्यामुपाधिभ्यां संयोगन्यायेन द्वौ समवायौ अभिप्रेक्ष्यताम् । ताभ्यां समवायापेक्षिभ्यां चान्यां ताभ्यामित्येवमित्यन-

वस्था दुष्परिहारा । समवायभेदोऽस्ति चेदसावुपाधितो वाऽस्त्वनुपाधितो वा न तत्र विशेषः कश्चित् । यदि पर्वताग्निसंयोगो-
 पाधिवशादविद्यमान एव समवायभेदः प्रतीयमानो धूमवत्त्वेहेतुना साध्यत इत्युच्यते । तर्हीदमनुमानं न प्रमाणं स्यात् ।
 अथार्थवेदकत्वात् । इदानीं प्रागसतः सत्तासमवायो जनिरिति यज्जनिलक्षणं तदौपाधिकविशिष्टवदुर्निरूपमित्याह ॥ एवमेवेति ।
 समवायविशेषस्य जनित्वे समवायानेकत्वप्रसङ्गः । उपाधिकल्पितसमवायस्य जनित्वे जनेरभावः स्यादित्यर्थः । स्वपक्षे त्वेक-
 स्मिन्नपि विशेषाङ्गीकाराद्विशेष्यपर्वतस्याग्निमत्त्ववैशिष्ट्यं सम्भवति । तथा पूर्वमतः पदार्थस्य सद्भावलक्षणोत्पात्तिर्युज्यत
 इत्याह ॥ अस्मत्पक्ष इति । विशेषबलेन पूर्वमतः सत्त्वमुपपादयति ॥ अभावस्येति । यथाऽभावस्य गगनकुसुमादेः
 प्रमेयत्वादिभावरूपधर्मो दृष्टः । यथा च भावानामेवेदमिदं न भवतीत्यन्यापोहलक्षणधर्मो दृष्टः । एवं पूर्वमतसन्नपि पश्चात्सम्भवी
 भवितुमर्हति । अन्यथा घटः पूर्वमतसन्निति सामानाधिकरण्येन व्यवहारो न स्यात् । एवं सर्वपदार्था भावाभावरूपाः स्वरू-
 पेण सत्त्वादन्यरूपेणासत्त्वात् । नन्वेवं सति भावाभावव्यवस्था न स्यादित्यत आह ॥ तथाऽपीति । परामर्शोत्तरकालप्रभा-
 वस्य भावधर्मत्वं प्रतीयते प्रथमप्रातिपक्ष्या भावाभावव्यवस्थेत्यर्थः । अभावस्य भावरूपधर्माङ्गीकारादेव नष्टघटस्यापि
 पटाङ्गदोऽस्त्येवेत्यादिव्यवहारो युज्यत इत्यत आह ॥ तस्मादिति । अभावश्च त्रिविधः । प्रागभावप्रध्वंसाभावात्यन्ताभाव-
 भेदेन । अन्योन्याभावस्तु भेदपृथक्त्वशब्दव्यवहार्यवस्तुस्वरूपात्र व्यतिरिच्यते । तत्र भेदकल्पने दूषणमाह ॥ अन्योन्येति ।
 अत्र भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे यन्मायिभिर्दूषणमभिहितं तदनूद्य दूषयति ॥ भेदस्येति । अयमर्थः । यदि भेदः स्वरूपं वस्तुनस्तर्हि

घटस्य विदारणं स्यात् । भिदविदारण इति धातोः । तथा भिन्नघटभागानामपि भेदस्वरूपत्वाद्विदारणं स्यात् । एवं तत्रापि तत्रा-
पीत्यन्ततः सर्वावयवानां विदारणेन शून्यताफलिरिति नार्यं दोषः । अन्यप्रतियोगिकभेदस्य स्वरूपत्वात् । घटस्यान्येनैव विभागो
भवेन्न स्वेन । विदारणेऽपि घटतदवयवानां ततोऽप्यल्पतदवयवानामपि विदारणमेव स्यात् । न तु शून्यता । न हि शून्यस्य
शून्यान्तरसंयोगे किञ्चिद्विदारभ्यते । अपिच । भेदस्वरूपत्वे वस्तुनो विदारणापादनमसङ्गतमेव । अन्यत्वलक्षणभेदस्य वस्तु-
स्वरूपत्वात् । न च विदारणमेवान्यत्वम् । तथा सत्यविभक्तोष्ठयोरनन्यत्वप्रङ्गात् । अतः प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था
हि धातव इत्यभिप्रेयुक्तवचनाद्भिदेर्धातोर्विदारणवदन्यत्वमप्यर्थो भवत्येव । अत इदं मायिमतमनुवादाहिमेव न भवतीति न
पृथगनृद्य दूषितमस्मिन्पादे सूत्रकृता । यदुक्तं ज्ञानेच्छाप्रयत्नाद्यष्टगुणक ईश्वर इति तदयुक्तम् । अपरिमेयगुणत्वादित्याह
॥ न च । मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे । यदासीत्त एवाद्यः स्वयंभूः समभूदज इत्यादिभगवद्वाक्याद्भगवत्स्थात् ।
अनन्तगुणेत्यादिश्रुतेश्च भगवतो नित्यानन्तामृतस्रावि गुणानन्त्यं सिद्धमित्याह ॥ अपीति । अनन्ते गुणतो भगवत् एकैक-
गुणापेक्षयाऽप्यनन्तत्वमभिधीयते । तद्विबुधोति ॥ यदीति । ननु सृष्टिविषयत्वस्थितिनिषेधत्वादिविशेषो न स्वतो ज्ञानेच्छादेः
किन्तु विषयोपाधिकः किं न स्यादित्यत आह ॥ औपाधिकेति । औपाधिकविशेषोऽप्यस्ति चेदनन्तविशेषत्वं दुर्निवारमीश्वर-
ज्ञानस्य नास्ति चेद्विद्वद्विषयत्वं स्यादित्यर्थः । अपि च । स्वप्रकाशलक्षणविशेषस्त्ववयवमभ्युपगन्तव्यो ज्ञानस्य । अन्यथा
सर्वज्ञत्वमीशस्य न स्यादित्याह ॥ स्वप्रकाशत्वमिति । यैर्ज्ञानस्य निराकृतं तेषां पक्ष इति शेषः । न हि स्वज्ञानमेवाजानतः

सर्वज्ञत्वं भवति । ज्ञानस्यापि सर्वमध्यपतितत्वात् । न च तद्विषये ज्ञानान्तरमस्तीति वाच्यम् । ज्ञानद्वयेन सर्वं जानामीति
 ज्ञानस्यापि ज्ञानद्वयमध्यपतितत्वेन स्वप्रकाशत्वापरिहारात् । विषयतया स्वेन विशेष्यत्वं ज्ञानस्य । यदि स्वेत-
 रसवैविषयज्ञानाच्चोद्विषयज्ञानाच्च तदुभयविषयज्ञानमीशस्यान्यदभ्युपगम्यते । तर्हि तत् त्रितयविषयज्ञानमन्यदित्यनवस्था स्यात् ।
 सर्वेषां यत्सर्वमिति ज्ञानं तस्य स्वविषयत्वाभावे सर्वविषयत्वं न स्यात् । स्वस्यापि सर्वमध्यपतितत्वात् । अतः स्वप्रकाशत्व-
 मवश्यमभ्युपगन्तव्यं ज्ञानस्येत्यर्थः । ईशस्य ज्ञानादिकमभ्युपगम्यानन्दानभ्युपगमे हेतुः पराभ्युपगतस्तदनूद्य दूषयति
 ॥ सुखवानिति । न चेशस्य सुखित्वे यज्ञदत्तवदुःखित्वापत्तेर्न सुखित्वमिति वाच्यम् । ज्ञानित्वेऽपि चैत्रवदनित्यज्ञानाज्ञानयो-
 रापत्त्येश्वरस्य ज्ञानाभावप्रसङ्गात् । योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाञ्च विभेति कदाचन ।
 य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिश्रुत्येश्वरस्य दुःखाभावपरानन्दयोः प्रतिपादितत्वाच्च । न च देवदत्तादेर्दुःखित्वे सुखित्वं प्रयोजकं
 किन्तु दुःखित्वापादकेश्वरेच्छाविषयत्वं हि तत्र प्रयोजकम् । न चेशः स्वस्य दुःखित्वमिच्छति । अतो न दुःखित्वं तस्येत्याह
 ॥ ईश्वरस्येति । किञ्च पूर्णानन्देश्वरीश्वरस्तार्हि दुःखवात्स्यादित्यापादयितुं न शक्यते । नित्यानन्दस्य दुःखित्वेन व्याप्त्य-
 भावात् । व्याहतं चेदमापादनम् । नित्यपूर्णानन्दस्य दुःखित्वविरोधात् । न चेशस्यानन्दत्वे चैत्रवदनित्यानन्दवत्त्वमापद्यत
 इति वाच्यम् । अनित्य दुःखित्वस्य दुःखित्वप्रयुक्तत्वान्मैत्रादौ । दुःखित्वं चेश्वरस्य श्रुतिविरुद्धम् । किञ्च । सुखित्वदुःखित्वयोः
 सहदर्शनमात्रेण श्रुतिसिद्धेश्वरानन्दपलापेऽग्नीषोमीयपशुर्हिसादेरपि ब्राह्मणादिर्हिसावत्पापहेतुत्वं किमिति नानुमीयत इत्याह

॥ सहेति । यदि पापहेतुत्वे हिंसात्वं न प्रयोजकं ब्रह्महत्यादौ किन्तु श्रुत्या निषिद्धत्वमतः श्रुतिविहितहिंसायुक्तत्वाच्च यज्ञा-
 देरधर्मत्वमित्युच्यते तर्हि दुःखित्वेऽपि न दुःखित्वं प्रयोजकं जीवस्य किं तर्हि श्रुत्या दुःखित्वेनानुयुक्तत्वम् । अतो नेश्वरस्य
 दुःखित्वमिति समः समाधिः । तस्माच्छ्रुतिरेवात्रोपादेया नानुमानमजगलस्तनायमानमित्यर्थः । यद्यवश्यमीश्वरस्य दुःखाभावेन
 सुखाभावो घटादाविवानुमीयते तर्हि विमतो जगत्कर्ता नेत्याद्यनुमानेनेश्वराद्यभावः स्यात् । तस्मादनुमानमनाहत्य श्रुत्युक्त-
 प्रकारेणेश्वरादिवस्तु ग्राह्यम् । तदेतदाह ॥ अनुमानेनेति । इतोऽपि नानुमानं प्रतिरोधकं धर्मिग्राहकप्रमाणविरुद्धत्वादित्याह
 ॥ ईशस्येति । कालभेदेन जगत्सृष्टिप्रलयव्यवस्था च परमते न घटते । कालस्य भावादीशस्य नित्येच्छत्वादित्याह ॥ नित्ये-
 च्छत्वादिति । अनेन नित्यमेव च भावादिति सूत्रं विवृतम् । स्वमते तु कालभेदसद्भावात्सृष्ट्यादिव्यवस्थापपत्ता । नन्वी-
 श्वरेच्छावशात्स्थितिसृष्ट्याद्यापादका कालविशेषाश्चेश्वराधीनाः सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । कला मुहूर्ताः काष्ठा-
 श्राहोरात्राश्च सर्वशः । अतःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयानः । उवास तस्मिन्सलिल इति भागवतवचनाच्च ।
 सृष्टिसंहारौ कालावपि तत्कालीनाविति युज्यते । कालस्य स्वनिर्वाहकत्वादित्याह ॥ कालस्येति । न च वाच्यमविचित्रेश्वरे-
 च्छया सृष्ट्यादिविचित्रं कार्यं कथमिति । अनन्तविशेषत्वादीश्वरेच्छायाः कालवदीशदेशावपि स्वनिर्वाहकौ । ईशःस्वतन्त्रो देशः
 सर्वगत इति व्यवहारात् । स्वनिर्वाहकत्वेऽपि देशकालावीश्वरः स्वयमेव कालभेदी तदा तदैव कल्पयति । एवं स्वोद्दिष्ट एव
 कालविशेषे सृष्टिः स्यात्संहारः स्यादिति च कल्पयति । एवं हीनेच्छया सृष्ट्यादिकं वर्णयन्निधकरणार्थमुपसंहरति ॥ रूपेति ।

अनेन रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादिति सूत्रं विवृतं भवति । अतो न वैशेषिकादिप्रक्रिया श्रुतिसमन्वयं विघटयितुं
 समर्थेति सिद्धम् ॥ ६ ॥ शब्दादीनां केषाञ्चित्पदार्थानां त्रिक्षणावस्थायित्वं वदतो वैशेषिकदेर्मतनिराकरणप्रसङ्गेनदानीं सर्व-
 क्षणिकत्ववादिनो बौद्धस्य मतं निराक्रियते । बौद्धाश्चतुर्विधाः । तत्र तावद्बद्धाथार्हक्षीकारिणां द्विविधानां गतं दूपायितुमुपन्य-
 स्यति ॥ वैशेषिका इत्यादिना । स्थितिं स्कन्धानामिति शेषः । वैभाषिकसौत्रान्तिकमतं स्थितिरपा कालक्रमनिमित्ततामिलित-
 परमाणुसमुदाय एव पर्यतादिप्रपञ्चो न त्ववयव्येकोऽस्ति । ज्ञानमेवात्मगम् । दुःखाभावः सुखम् । निर्विषयचित्सन्ततिमुक्तिः ।
 सर्वमेतद्रूपविज्ञानवेदनसंज्ञासंस्कारभेदेन पञ्चधा भिन्नं वस्तु क्षणविनाशि च । रूपादिसन्ततयो वस्तुभूताः स्थायिनश्चेति । तत्र ताव-
 त्परमाणुषुञ्जं निराकरोति ॥ समुदाय इत्यादिना । अनेन समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिरिति सूत्रं विवृतं भवति ।
 इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नात्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति सूत्रं व्याचष्टे ॥ अन्योन्येत्यादिना । न च वाच्यं विरेलब्धयि
 परमाणुषु विद्यमानः समुदायो मिलितैकैकोपेक्षया व्यवच्छिद्यत इति । सर्वक्षणिकत्वभङ्गापत्तेः । नित्यत्वे समुदायस्य न च
 तस्य वस्तुत्वं वाच्यम् । एको घट इति प्रत्ययविरोधात् । न च तस्य प्रत्ययस्यालम्बनं परमाणवः । तेषामेकत्वादप्रत्यक्ष-
 त्वाच्च । न चावस्तुभूतसमुदायं परमाणवो मिलित्वा जनयन्तीति युक्तम् । तेषां समुदितपरमाणुजननस्वभावत्वात् । क्षणिकत्व-
 विरोधाच्च । समुदायप्रवाहस्याप्यनादित्वे प्रलयाभ्युपगमो व्याहतः स्यात् । एवं सति का हानिरित्यत आह ॥ सन्तर्हन्ति ।
 इन्द्रियासंयुक्तादर्थानिन्द्रियसंयुक्तार्थोत्पत्त्यनुपपत्तेः । अर्थासंयुक्तेन्द्रियोत्पत्त्ययोगाच्च । संयुक्तार्थेन्द्रियकारणकस्य ज्ञानस्योत्प-

त्तिर्न युज्यते । अवटज्ञानाद्धटज्ञानं च न स्यादित्यर्थः । कारणाद्विसदृशकार्योत्पत्तौ घटलक्षणादपि जटलक्षणेत्पत्तिः स्यादित्याह ॥ विशेषेति । कस्यापि कारणं स्यादिति शेषः । अदृष्टोपकृतं कारणं विलक्षणं कार्यं जनयेत् । को दोष इत्यत आह ॥ अदृष्टमिति । न ह्यनुपकर्तुरदृष्टादुपकर्त्रदृष्टोत्पत्तिर्युज्यते । न च क्षणविनाशिनः कारणस्य सहकार्याऽशेषविषदृशकार्यजनकत्वं युक्तम् । अधुना क्षणिकत्वमप्ययुक्तं सर्वस्येत्याह ॥ विनाशोत्पत्त्य इति । स एवायमिति प्रत्याभिज्ञाप्रत्यक्षस्य स्तम्भादीनां स्थायित्वग्राहकस्य क्षणिकत्वग्राहकानुमानेन बाधं मन्यमानश्चोदयति ॥ फलेति । अत्रायं ग्रयोगः । यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपादिः । सन्तश्च पञ्चस्कन्धाः । दीपस्यापि प्रतिक्षणमन्यत्वमनुमेयम् । परिमाणविशेषदर्शनात् । भिन्नपरिमाणत्वं भिन्नेषु दृष्टं घटादिषु तदेतद्वृषयति ॥ आकाशस्येति । अयमर्थः । यदि प्रत्यक्षसिद्धमपि जगतः स्थिरत्वमनुमानेन बाध्यं स्यात् । तर्हि ग्रदीपादिरपि सत्त्वादाकाशादिवद्विशेषरहित इत्यनेनयानुमानेन क्षणिकत्वसाधकपरिमाणादिविशेषरहितः स्यात् । ततस्तस्याक्षणिकत्वसिद्धिः । अनेनैवानुमानेन जगत्स्थिरं च स्यात् । ननु मूर्ताभाव एवाकाशः कथं तस्य सत्त्वमित्यत आह ॥ यदिति । अभावो हीदमत्र नास्तीति धर्मप्रतियोगिनावपेक्ष्यैव निषेधमुखेनैव प्रतीयते । आकाशस्य तु विधिमुखेन धर्मप्रतियोगिनावपेक्ष्यैव प्रतीयमानत्वान्नाभावत्वम् । अतोऽदृष्टं । क्षणिकत्वादिकं स्वीकुर्वन्वस्तुतो दृष्टं स्थायित्वादिकं परित्यजन्नयं शाक्यः स्वतोऽप्युन्मत्तस्यैव समीचीनत्वं प्रकाशितवान्भवेत् । ननु न प्रतिज्ञया जगत्स्थायित्वं मिथ्यति । यतः पूर्वं वस्तूत्तरस्मिन्वस्तुनि संस्कारमाधाय नश्यति । अतः पूर्वं वस्तुसदृशमुत्तरवस्तूपद्यते । तेन

पूर्वं यज्ज्ञातं तदिदमिति भ्रम इत्यत आह ॥ उत्तरेति । पूर्वं यज्ज्ञातं तत्सदृशमेतदमिति ज्ञानं तदिदमिति भ्रमो वा
 स्थिरस्यात्मनो घटते न तु क्षणिकस्य । न ह्यन्यावबुद्धवस्तुना सदृशज्ञानमेतदभ्रमो वाऽन्यस्य सम्भवति । तथा सत्यज्ञातगोरपि
 गोसदृशत्वज्ञानं गवये ज्ञातसर्पस्यापि सर्पज्ञानं रज्ज्वां रज्ज्वां स्यात् । पूर्वमनुमानज्ञानं क्षणिकात्मपक्षे दुर्लभम् । व्याप्याद्यनुसन्धा-
 तुरभावात् । अतोऽपि पूर्वक्षणाहितसंस्कारापादितसादृश्यवशात्सोऽहमित्यादिभ्रम इत्येतदयुक्तमित्याह ॥ कार्येति । न च
 क्षणिकस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरमुत्पाद्य तस्मिन्संस्काराधायकत्वं युक्तम् । क्षणिकत्वमङ्गात् । पूर्वापरकलाभ्यां तन्निरूप्यमध्यकलया
 च हीनः कालविशेषो हि क्षणोऽभ्युपगतः । न हि तस्मिन्वस्तुनः स्वरूपलाभवद्विसदृशसंस्काराणां सादृश्यापादकत्वे घटसंहि-
 तसंस्कारवत्परसन्ततिगतसंस्कारस्यापि घटसंसृतौ सादृश्यापादकत्वप्रसङ्गः । इतोऽपि क्षणिकत्ववादोऽनुपपन्न इत्याह ॥ पूर्वता
 चेति । अयमर्थः । किं पूर्वस्य वस्तुनः सद्भाव उत्तरं वस्तुपद्यते उत नाशानन्तरं । आद्ये पक्षे उत्तरतोत्तरघटाख्यकार्याणां
 क्षणमात्रपरिवर्तिनां स्वस्वकारणक्षणवर्तितया प्रथमे घटक्षणे एवोत्पत्तिः स्यात् । ततश्च घटसन्तत्यभावः स्यात् । युगपदुत्पन्नानां
 कार्यकारणभावश्च न स्यात् । गोशृङ्गयोरिवाद्वितीये पक्षे विनाशव्यवहितत्वान्नोत्तरवस्तुकारणं पूर्वस्य वस्तुनः स्यात् । नियतपूर्वं
 क्षणवर्ति हि कारणं न हेतुकस्योत्तरवस्तुन उत्पत्तिश्चाप्रामाणिकी यदीपादिवद्वटोदोरपि क्षणिकत्वानुमानं तत्प्रत्यक्षविरुद्धं साध्य-
 विकलदृष्टान्तश्चेत्याह ॥ अभेद इति । विशेषबलादेकस्यापि दीपस्य कालमेदाद्वृद्धिहासादिविशेषोऽनुभवसिद्धः । न च विरु-
 द्धधर्माध्यासमात्रेण भेदो वक्तुं शक्यते वस्तुनः । क्षणिकस्यापि स्वस्वार्थक्रियया समर्थं वस्त्वन्तरार्थक्रियायामसमर्थस्य शक्यत्वा-

शक्तत्वधर्माभ्यासेन भेदापत्तेः । अत एव भविष्यदर्थक्रियायामिदानीमशक्तस्य पश्चाच्छक्तस्याप्येकत्वमविरुद्धं वस्तुनः । किञ्च यथा दीपस्य वृद्धिर्ह्यासादिज्ञानं प्रमाणं तथैव स्थायित्वज्ञानमपि प्रमाणं किं न स्यादविशेषादित्याह ॥ विशेषेति । यथा विशेषदर्शनं मानं दिगादिसत्त्वज्ञानमप्येवं किं स्यादित्याह ॥ दिगिति । यदि सद्यस्तु किमप्यङ्गीकृतं तद्वदाकाशस्य भावत्वमाकाशवदिकसुख-
योश्च विधिप्रत्ययवेद्यत्वमविशेषादित्यर्थः । एवं वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतमविशेषदूषितम् । अधुना सौत्रान्तिकेन यदन्यदभ्यु-
पगतं नीलपीतादिकं ज्ञानमेव प्रत्यक्षं तेन स्वीकारार्थकयाऽनुमेयोऽर्थ इति तदूषयति ॥ विश्वमिति । न च ज्ञानेनार्थोऽनुमेय इति वाच्यम् । अर्थेन ज्ञानमनुमेयमित्यपि वक्तुं शक्यत्वादात्मनः क्षणिकत्वाङ्गीकारात् । तत्र च कृतहान्यादिदोषापत्तेः । अतो द्वयमेतस्याज्यमेव ॥ ७ ॥ अधुना ज्ञानार्थाभाववादिनः कल्पितजगत्कारणत्वं च शून्यं वदतो बौद्धिकदेशिनो माध्यमिकस्य मतं दूषयितुमुपन्यस्यति ॥ अपर इत्यादिना इति ब्रूत इत्यन्तेन । स्वयंभातमित्यपरप्रकाशमनन्तवस्तुतः स्वव्यतिरिक्त-
वस्तु शून्यमित्यर्थः । अत्रैतन्मतनिरासकं सूत्रम् ॥ नासतोऽहृष्टत्वादिति । तद्वाच्ये ॥ नासत इत्यादिना । नासतो जग-
त्कारणत्वमनुमातुं शक्यते । दृष्टान्ताभावात् । न हि दृष्टानुसार्यनुमातुं युक्तम् । असतः कार्यजनकत्वे स्वसमरसाभावादेव सृष्ट्यादिकार्यसिद्धौ मधुरादिषु प्रवृत्तिवैयर्थ्यं स्यादित्याह ॥ यद्येवमिति । अपि च । इदमस्मिन्देश इदमस्मिन्काले भव-
त्वित्यभिसन्धाय देशकालभेदेन वस्तु व्यवस्थापयितुं न हि बुद्धिशून्यं शक्नोति सर्वधर्मरहितत्वाभ्युपगमादित्याह ॥ देशेति । अपि च । विमतं पुरुषोद्भूतं कार्यत्वाद्दृढवदित्यनुमानपराहतं सर्वस्य शून्याद्भुतत्वमित्याह ॥ पुरुषेति । ननु सर्वस्यैवाभावात्कथं

तस्य शून्योद्भूतत्वं निषिद्धयत इत्याशङ्क्याह ॥ नचेति । यद्यनुभूयमानमपि विश्वं नास्तीत्युच्यते तर्धनुभूय-
मानत्वाविशेषाद्वास्तीति स्यात् । तदा विश्वमस्तीति वचनं सत्यं स्यात् । अभावस्याभावात् ।
एतेन नाभाव उपलब्धेरिति सूत्रं विवृतम् । अधुना सदित्युपलब्धमपि स्वाप्नगजादिकमविद्यमानमेव तद्वदिदमपि
विश्वं सांघृतसत्यमेव न वस्तुभूतमित्याशङ्कते ॥ स्वप्नेति । युक्तं स्वाप्नगजादेरवास्तवत्वं तदुत्तरकाले बाधदर्शनाद्वि-
श्वस्य तद्बाधादर्शनान्न भ्रान्तित्वमिति परिहरति ॥ किञ्चेति । ननु शुक्तिरजतवद्विश्वस्यापि प्रतीत्युत्तरकाले ज्ञानेन
निवृत्तिर्भवतु को दोष इत्याशङ्क्याह ॥ अनादेरिति । यद्यनादिनो वर्तमानस्यापि विश्वस्य ज्ञानेन निवृत्तिरनुमीयते तर्हि तस्यापि
निवृत्तिः सादिमत्याः सुतरां निवृत्तिरनुमीयते । पदार्थत्वेन विश्वत्रयान्तिविषयत्वप्रसङ्गात् । न हि दृष्टस्य विश्वस्य भ्रान्तिविषयत्वं
निवृत्तेरदृष्टाया अभ्रान्तिविषयत्वमिति सम्भवति । तथात्वे हि दृष्टविषयानां गवादीनामश्रुद्धित्वमदृष्टविषयानां शशानां
श्रुद्धित्वं स्यादित्यर्थः । देशकालादनियमो न हि शून्यासतोर्भवेदित्युक्तम् । तन्न । विमतं मिथ्या दृश्यत्वात्स्वप्नवदित्यनुमा-
नेन बाधादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ दृश्यत्वादिति । यदेतत्प्रपञ्चस्य मिथ्यत्वानुमानं तदपि किं दृश्यत्वेन मिथ्या सत्यं ना ।
यदि मिथ्या तर्हि विश्वं सत्यं स्याद्बाधाभावात् । यदि सत्यं तर्हि तत्र व्यभिचारित्वेन दृश्यत्वहेतुरसाधकः स्यात् । अपासि-
द्धान्तश्च स्यात् । शून्यव्यतिरेकेण सत्यत्वाङ्गीकारे दृश्यत्वानुमानस्यापि मिथ्यात्वे प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसाधकं न सिद्ध्यतीत्याह
॥ साधकत्वामिति । यद्यसत्यमानस्य साधकत्वं सत्यमानान्भ्युपगमादसत्यमानान्तरेण साध्यते । तर्हि तस्याप्यसत्यमानान्तरेण

साधकत्वं साध्यं विप्रतिपन्नत्वादित्यनवस्था । इतोऽपि नानुमानात्प्रपञ्चमिथ्यात्वमित्याह ॥ सत्त्वं चेति । प्रपञ्चस्य सत्यत्वं ह्यनुभवसिद्धम् । अतो मिथ्यात्वे यदनुमानादिकं तद्भाविताविषयमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षानुभवो विश्वस्य वर्तमानकालीनं सत्त्वं गृह्णाति । अनुमानं तु भविष्यत्कालीनां निवृत्तिं गृह्णाति । अतो न बाध्यबाधकभाव इत्यत आह ॥ अतोतेति । प्रत्यक्षादिविषयस्य विश्वस्य त्रैकालिकसत्त्वं साक्षिणा गृह्यत इति साधितमधस्तात् । अतो न भविष्यद्बाधोऽनुमातुं शक्यते । ननु दृष्टस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वे स्यादिदं रजतामिति दृष्टस्य शुक्तिरजतस्याप्यबाध्यत्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ हृदेति । शुक्तिरेव दृष्टान्यसादृश्याद्रजतं दृष्टवदवभासते न तु मुख्यतो दृष्टम् । न ह्याशमोदकतृप्तिरपि तृप्तिर्भवति । अत एव विश्वमिथ्यात्वसाधने शुक्तिरजतादिदृष्टान्तः साधनविकलो भवति । मुख्यतस्तत्र दृश्यत्वाभावादित्यतोऽपि न शुक्तिरजतसाम्यं समर्थक्रियाकारिणः प्रपञ्चस्यासांवृतत्वादित्याह ॥ आन्तेरिति । न हि कुत्रचिद्वान्तस्य सांवृतसत्यत्वं सांवृतसत्यस्य वा आन्तत्वमभ्युपगतम् । शून्यवादिनाऽपि पृथक् परिभाषितत्वात् । अस्मद्भ्युपगतसत्त्वमपि शुक्तिरजतद्वैलक्षण्यमेव प्रपञ्चस्य । ननु प्रतीतिमात्रपरिवर्तिनो आन्तिविषयात्सांवृतसत्यस्य शून्यज्ञाननिवर्त्यमानत्वमेव विशेषो नान्यः । आन्तिविषयव्यतीतत्वेन प्रपञ्चस्यापि स्वविषयज्ञानव्यभिचारानुमानेनोत्तरकालीनबाधसिद्धेरित्याशङ्क्याह ॥ ज्ञानादिति । एतदनुमानस्यापि प्रतीतत्वेन स्वविषयज्ञानव्यभिचारः स्यात् । ततश्च प्रपञ्चस्य स्वविषयज्ञानाद्व्यभिचारग्राहकप्रमाणाभावादव्यभिचारः सिध्यतीत्यर्थः । अत्र चोदयति ॥ भेद इति । अयमर्थः । पञ्चभेदात्मकः प्रपञ्चोऽभ्युपगतः । स च भेदस्य निरूपयितुमशक्यत्वादवस्तुभूतो भवेत् । तद्व्ययमनयोर्भेद इति विशेषणविशेष्य-

भावापेक्षया भेदसिद्धिर्विशेषणविशेष्यभावश्च भेदसापेक्ष इदमस्माद्भिन्नमिति । धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिर्भेदापेक्षश्च धर्मि-
 प्रतियोगिभाव इतीतरेतराश्रयतया न कथञ्चिद्भेदो निरूपयितुं शक्यत इति ॥ न तदिति । यदि धर्मादिप्रतीतिरन्याभेदप्रतीति-
 श्रान्या तर्हीतरेतराश्रयत्वं भवेत् । न त्वेतदस्ति । वस्तुस्वरूपत्वाद्भेदस्य धर्मिणि गृहीते प्रतियोगिनि च तद्भेदग्रहणसम्भ-
 वात् । अन्यथाऽयं घटो वा पटो वेति संशयः स्यात् । नन्वयमस्माद्भिन्न इति व्यवहारोऽगृहीतभेदत्वाविशेषे स्वरूपयोः
 परस्मादितिवत्स्वस्मादयं भिन्न इति व्यवहारः किं न स्यादित्याह । अन्यथेति । अतः पूर्वं धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिः पश्चाद्भे-
 दप्रतीतिरिति प्रतीतिद्वयासम्भवोदेकैव प्रतीत्या धर्मधर्मिप्रतियोगितद्भेदा गृह्यन्त इति नेतरेतराश्रयदोष इत्याह ॥ धर्मित्वेति ।
 घटस्यैतावतैव सामान्येन स्वेतरसर्ववस्तुभ्यो भेदसिद्धावपि घटाद्भेद इति विशेषाकारमवलम्ब्य व्यवहार इत्याह ॥ स्वरूपे-
 नेति । न घटस्वरूपत्वे भेदस्य घटस्य भेद इति व्यवहारो न युक्त इति घटस्य स्वरूपमिति वदुपपत्तेः । एकस्मिन्नपि विशेषा-
 ङ्गीकारात् । इतोऽपीतरेतराश्रयणत्वेन भेददूषणमयुक्तं स्वव्याहृतत्वेन जात्युत्तरत्वात् । तथा हि । यदि भेदादितरेतराश्रयत्वस्व-
 रूपस्याभेदस्तर्हि भेददूषणेनेतरेतराश्रयत्वमपि दूषितं स्यात् । ततश्च दूषणाभावाद्भेदसिद्धिः स्यात् । यदि भेदादितरेतराश्रय-
 त्वस्य भेदोऽङ्गीक्रियते तर्हि ततोऽपीतरेतराश्रयत्वं स्यादित्याह ॥ किञ्चेति ॥ एवं माध्यमिकमतस्य दूषणेनैव मायावादिमतम-
 पास्तं भवति तयोर्विशेषादित्याह ॥ एतादृशस्येति । मायिमाध्यमिकमतयोरविशेषमुपपादयति ॥ गच्छन्त्येति । सच्चिदानन्दा-
 त्मत्वं नामानृतजडादित्रिरोधित्वमेवाङ्गीकृतं ब्रह्मणि मायिना । एतच्चवापोहवादिना माध्यमिकेन शून्येऽपि स्वीकृतम् । निर्वि-

शेषत्वाभ्युपगमात् । न ब्रह्मणः शून्यस्य च परस्परं मतभेदो निरूपयितुं शक्यते मायिना शून्यवादिना । किंच स्वमतस्यापि मिथ्यात्वाङ्गीकारान्मायिमाध्यमिकाभ्यां तस्य दूषणं सूतमारणतुल्यम् । अत एव वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यनायासेन निराकरणं कृतं सूत्रकृतेत्याह ॥ स्ववाक्यस्येति । सूत्रगतचकारार्थमाह ॥ चेति । यतो विश्वकृता सूत्रकारेणैव स्वमसाधर्म्ये विश्वस्य दृष्टिविरुद्धप्रमाणकं चेति चकारेण सूचितम् । अतो मायिमाध्यमिकमतं परित्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अधुना भेदार्थज्ञानवादिनो योगाचारस्य बौद्धिकदेशिनो मतं निराकर्तुमुपन्यस्यति ॥ ज्ञानमित्यादिना । संवृतिर्ह्यभूतिष्वन्तःकरणेषु ज्ञानस्य प्रतिक्षणं भेदः प्रतिदेहं सम्भवति । भेदश्च भ्रान्त्या भासत इत्युपन्यस्तम् । ज्ञानाद्वैतमतं दूषयति ॥ इत्येतदिति । यदि ज्ञानार्थयोरभेदः स्यात्तर्ह्यहं घट इति प्रतीतिः स्यात् । न त्वयं घट इति । किञ्चास्मिन्मते आशामोदकतृप्तानामुपाहृतमोदकतृप्तानां च रस वीर्यविपाक्रादितौल्यं स्यात् । अनेन भावोऽनुपलब्धेरिति सूत्रं व्याख्यातं भवति । न हीन्द्रियार्थं संयोगभेदेनान्यदित्युपपद्यते । ज्ञेयस्य स्थायित्वं प्रतिपादितमतोऽपि न तयारैक्यमित्याह ॥ क्षणिकत्वादिनि । अनेन क्षणिकत्वाच्चेति सूत्रं व्याख्यातं भवति । एवं निराकृतांश्चतुरो बौद्धपक्षानुपसंहरति ॥ सत्त्वं श्रुत्वा । अतो बौद्धमतावष्टमेन नोक्तसमन्वयापक्षेण इति सिद्धम् ॥ ९ ॥ अथ वेदबाह्यमतनिराकरणप्रसङ्गाज्जनमतं निराकर्तुमुपन्यस्यति ॥ आर्हता इति । जैनैस्तवत्क्षणिक्मेव सप्तप्रकारमभ्युपगतम् । सत्स्यादसत्स्यात्सदसत्स्यात्सदसद्विलक्षणं च स्यात्सदसच्च तद्विलक्षणं च स्यात्तदुक्तमेतन्न स्यात्स्याच्चेति । तदेतद्दूषयति ॥ नैतदिति । स्वरूपेण सत्त्वमन्यरूपेणासत्त्वमेव पदार्थस्य युक्तम् । न तु स्वरूपेणैव

सदसत्त्वादिकमनुभवविरुद्धत्वात् । सत्त्वे वस्तुनोऽसत्त्ववादिनोक्तदोषपरिहारायासत्त्वं स्वीकृतम् । तत्रोक्तदोषपरिहाराय भदग-
द्विलक्षणं च स्वीकृतम् । तत्रोक्तदोषपरिहाराय पक्षान्तरं स्वीकृतम् । तत्राप्येवमिति सप्तभङ्गीस्वीकारे सर्वपक्षोक्तदोषप्रमुदायः
स्यादित्याह ॥ तत्तद्दोषेति । तस्मात्स्वरूपेणैव सदसत्त्वादिसप्तप्रकारधत्त्वमेकस्याशेषमानविरुद्धत्वाच्चिप्रमाणकत्वात्तदव्याहत-
त्वान्न सम्भवतीत्याह ॥ अतिहायेति । अमग्रहोऽप्रमाणग्रह इत्यर्थः । अनेन नैकस्मिन्नसम्भवादिति मूत्रं व्याख्यातं
भवति । अधुना क्षणको यदन्यदभ्युपगतवान् कायपरिमाणो जीव इति तदन्वयं दूषयति ॥ चकतीति । देहपरिमितत्वे
जीवस्याश्चशरीरपरिमितस्य कर्मवशाद्गजशरीरगतस्य तद्वद्यव्याप्यवर्तनं स्यात् ततश्च गजदेहैकदेशस्य चेष्टा न स्यादनात्मकस्य ।
यद्यप्यल्पमहदादिशरीरेषु सङ्कोचविकासाभ्यां व्याप्तिरङ्गीक्रियते जीवस्य तर्हि विकारित्वं स्यात् । ततश्च यदिह विकारि तदनित्य-
मित्यभ्युपगमादनित्यत्वं स्यात् । स्वमते तु विकारमात्रेणानित्यत्वानभ्युपगमाद्वानित्यत्वम् । जीवस्य ज्ञान-ज्ञानवृद्ध्यादि-
विकारवतोऽपीत्याह ॥ नानित्यतेति । लक्षणनिवृत्त्यैव विशेष्यवस्तुनो निवृत्तिरभ्युपगता । न च चैतन्यलक्षणां
कदाचिन्नश्यति । अतो नानित्यत्वं चेतनस्याशयङ्कथम् । पटगजादेरप्योतमोतमकत्वादिलक्षणनिवृत्त्यैव नाशित्वं
भवेत् । चलनादिविकारमात्रेण नाशित्वेन च जीवगजादेरपि नाशित्वंप्रसङ्गः । अतो कृतकत्वेनैव नाशित्वं वस्तुव्याप्तम् ।
कतिपयावयवविगमागमादिना विकारेण वस्तुनो नाशे प्रत्यभिज्ञाविरोधः । न हि छिन्नपुच्छकर्णो वा कुशो वा पुष्टो वा
श्वा न प्रत्यभिज्ञायते । अनुमीयमाने साधने व्यभिचारः स्यात् । रूपादिकमपि भौतिकमेव नाशित्वेन व्याप्तमतो रूपव-

तोऽपि जीवस्य नानित्यतापत्तिः । न चैवमभ्युपगन्तुं शक्यं क्षयणकनेत्याह ॥ नैवमिति । यद्विकारवद्द्रुपादिमच्च तत्तदनित्यमिति व्याप्तिबलेन हि जगतः प्रलयोऽभ्युपगतस्तेन न मानान्तरं वक्तुं शक्यम् । अपौरुषेयागमानभ्युपगमात् । अतो विकारित्वेनानित्यत्वं दुर्निवारं जीवस्य तन्मते । न च निर्विकारत्वं वक्तुं शक्यम् । मुक्तस्यापि सन्ततोर्व्वगमनलक्षणविकाराभ्युपगमात् । ननु सर्वावयवसन्निवेशविश्लेषलक्षणविकारस्यैवानित्यत्वसाधकत्वमभ्युपगतं न विकारमात्रस्यातो नानित्यत्वसाधकत्वमात्मनः प्रसज्यते । सर्वावयवसन्निवेशविश्लेषलक्षणविकाराभावादिति चेन्मैवम् । भूधूधरादीनामपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । सर्वावयवविश्लेषलक्षणविकारानुपलम्भाच्चेष्टामतो विकारमात्रस्यानित्यत्वसाधकत्वमभ्युपगन्तव्यमेवेति नोक्तदोषपरिहारः परमते । यच्चान्यदभ्युपगतं तेनोद्भिज्जादीनां नियामकत्वं तच्च दूषयितुमाह ॥ देहमान इति । ननु देहपरिमित एवात्मा । तत्र पूर्व्वकल्पशरीरपरिमितस्य पश्चाद्बृक्षादिशरीरपरिमितत्वे बृद्ध्यादिविकारप्राप्तेर्न बृक्षादेः सात्मकत्वमिति चेन्मैवम् । एवं सति हसत्यादेरपि निरात्मकत्वप्रसङ्गात् । आत्मनस्तावदेहव्याप्त्या भाव्यमेव । तत्र पूर्व्वमल्पशरीरमितस्यात्मनः पश्चाद्बृक्षस्यादिशरीरपरिमितत्वे बृक्षादिशरीरमितत्वेन हि बृक्षादिविकारे विशेषो वक्तुं शक्यते । बृक्षादेः सात्मकत्वमात्मलिङ्गैः साधयति ॥ गीतादिनि । गीतात्पुण्यादिवन्निषेधादिना पुण्यादिनियमदर्शनात् । धूमविशेषाधिवोसनारोग्यपुण्याढ्यतावदतिशीतोष्णस्पर्शतो ग्लानिदर्शनात् । क्षितिरसाद्युत्पादनेन वृद्धिक्षतभग्नरोहणदर्शनात्सात्मकत्वमेव बृक्षादीनाम् । न ह्यचेतनस्य शब्दादिवेदनं सम्भवतीत्यर्थः । एवं चात्मा कात्स्न्यं न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्य इति सूत्रास्तुलोऽयं प्राक् प्रपञ्चितोऽर्थ इत्याह ॥ एवमिति ॥ अतो न

क्षणकपक्षावष्टम्भेनापि वैदिकसिद्धान्ताक्षेप इति सिद्धम् ॥ १० ॥ अधुना पाशुपतादीनां रुद्रस्यैव जगत्कारणत्ववादिनां
 मतमुपन्यस्य बहुश्रुतिविरुद्धत्वेन नोपादेयमित्यह ॥ सर्वज्ञत्वेति । बहुश्रुतिविरोधं दर्शयति ॥ अस्त्येत्यादिना । अस्य
 देवस्य मील्लुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृते हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावदिति ।
 हविर्भिराराधितो विष्णोः प्रसादाद्भुद्रो रौद्रं महत्त्वं विदे लभत इत्यर्थः । स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तु-
 मुग्रम् । मृला जरित्रे रुद्रेति । मृगमिव भीमं श्रीनृसिंहं हृद्र्तसदने भो रुद्र त्वं स्तुहीत्यर्थः । रुद्रस्य त्वेव धनुरार्तः शिर
 उत्पिपेथेति । रुद्रस्य शिरो धनुष्कोटिरुत्पिपेथ चिच्छेदेत्यर्थः । कुमारश्चित्तरं वन्दमानं प्रति नानामरुद्रोषयन्तम् ।
 भूरेर्दातारं सत्पतिं गृणीषेति इः । भो रुद्र बहुतरस्यापेक्षितस्य दातारं सत्पतिं विष्णुं गृणीषे स्तौषीत्यर्थः । तव श्रिये
 मरुतोऽमर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारुविश्रम् । पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनमिति । भो रुद्र
 यस्माद्विष्णोः पदं त्वया हृदि निधायि तेन कारणेन गोनो वाचां गुह्यं नारायणेति नाम जपोपदेशादिना पालयसीत्यर्थः ।
 अहं रात्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वा उ । इति । रुद्राय हन्तवे रुद्रं हन्तुम् । अहं धनुरातनोम्याकर्षामीत्यर्थः ।
 यं कामये तं तमुग्रं कृणोमिति यं यमुग्रं कर्तुं कामये तं रुद्रं कृणोमि करोमीत्यर्थः । मा विश्वदेवा अपि गुर्कतं न इति
 लिङ्गदेवाः विश्वदेवा भूतभविष्यद्वर्तमानरुद्रा नोऽस्माकं ऋतं ब्रह्म मागुर्नावगच्छन्तीत्यर्थः । स्कान्दे च । न त्वं वेत्सि ।
 न वेत्तीन्द्रो नाहं वेद्मि न शङ्करः । वेत्ति पारं महत्त्वस्य हरेरद्भुतकर्मण इति । घ्नन् विश्वदेवा अभिवर्पसाऽभूदिति ।

शिश्रदेवान् । रुद्रान् हन्मारायन्यर्पसा तेजासाऽभ्यभूतपेश इत्यर्थः । एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्कर इति
 स्पष्टार्थः । सन्तुष्टः सम्प्रसन्नो यदृष्टः सम्प्रसन्नस्तस्माद्रुद्र सम्प्रसादावभूतां न ह्य एता भूतानीति । विष्णुकोपप्रसादाब्जातो
 रुद्रचतुर्मुखावित्यर्थः । शान्तिपर्वणि च । नमोऽतिशयसे तस्मै देहिनां परमात्मने । नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय
 गुणात्मने । यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः । एतौ द्वौ विबुधश्चैव प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । नारदेशितपन्थानौ सृष्टि-
 संहारकारणाविति । देवा वै सत्रमासत रुद्रियं परिमितं पश्यामः । तेऽब्रुवन् यन्नः प्रथमः पश्येत्स एषां मखं वैष्णवं यश
 आर्च्छदिति । तेषां देवानां वैष्णवमखशब्दवाच्यो रुद्रो यश आर्च्छदाहारदित्यर्थः । तस्य हि गले तारस्य बन्धधनुषो
 धनुर्ज्यायशः हर्तुकामेनेन्द्रेण छिन्नेत्युपरिश्रूयते । तस्येन्द्रो वज्ररूपेण धनुर्ज्यामिच्छन्तस्त्वयमिति । तत एव रुद्रशिरश्छिन्नम् । यज्ञेन
 यज्ञमयजन्त देवा इति यजमानसाधनत्वाद्यज्ञेन वैष्णवमखाभिधेन रुद्रेण यज्ञं विष्णुमयजन्त देवा इत्यर्थः । देवा यद्यज्ञं तन्वाणा
 अबध्नन्पुरुषं पशुमिति । देवाः पुरुषमयं यागं कुर्वाणा रुद्राख्यं पुरुषं पशुमबध्नन्नित्यर्थः । यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तीचरो
 व्षेति । भूपती रुद्रो वृषा विष्णवाज्ञालक्षणातन्त्या बद्धश्चरतीत्यर्थः । एताभिः श्रुतिभिः पशुपतेरनीश्वरत्वप्रकरणं किं प्रतीयत
 इत्याह ॥ इत्यादीति । स्तोतृत्वादिश्रवणेन पारतन्त्र्यमवगन्तव्यं पशुपतेः । प्रलये भवोभाव इत्यर्थः । अनेन पत्युरसामञ्ज-
 स्यादिति सूत्रं व्याख्यातं भवति । यद्यशरीरत्वाच्च जगज्जन्मादिमत्त्वं पशुपतेः सम्भवतीत्युच्यते तर्हि जगत्कारणत्वं न स्यात् ।
 अशरीरत्वेन परिदृष्टकारकप्रयोक्तृत्वसम्भावात् । देहव्रत एव विज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतः कर्तृत्वं दृष्टं कुविन्दोदेः । यदि

विश्वोत्पादनमचेतनमेव पशुपतेः शरीरमङ्गीक्रियते तर्हि तद्विकारेण पशुपतेरपि विकारित्वं स्यात् । ततश्च हर्षविषादौ स्यातां
 तदेतदाह ॥ अशरीरेति । इतोऽपि न जगत्कर्तृत्वं पशुपतेरधिष्ठानरहितत्वादित्याह ॥ अधिष्ठान इति । ननु शरीरवतः
 कर्तुरधिष्ठानेन भाव्यम् । अशरीरस्य पशुपतेः किमधिष्ठानेनेत्याह ॥ अदेह इति । अदेहस्याज्ञत्वेनाकर्तृकत्वं दुष्परिहरमेव ।
 एतद्वृषणपरिहाराय पशुपतेर्देहवत्त्वाभ्युपगमे यज्ञदत्तवन्मृतिरपि स्यादित्याह ॥ देहीति । अतो बहुतराप्रतिकूलतर्कपराहतत्वाच्चा-
 नुमानमूलकः पाशुपतागमः पशुपतेर्जगत्कर्तृत्वसाधकः । यत्सम्बन्धानुपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रोक्तदूषणं पाशुपतागमवेद्यस्य
 पशुपतेर्जगत्कर्तृत्वे तदखिलं विष्णोरपि किं न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ न चैतदिति । देहवत्त्वाभ्युपगमाच्चादेहवत्त्व-
 प्रयुक्तदूषणं जगत्कर्तृविष्णोर्देहस्य च ज्ञानानन्दोदिगुणात्मकत्वाभ्युपगमान्न भौतिकदेहयुक्तदूषणं च वक्तुं शक्यमित्याभिप्रायः ।
 अप्राकृतदेहवतो विष्णोर्जगत्कर्तृत्वं श्रुतिभिः साधयति ॥ मनोबुद्धीत्यादिना । बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयामहे
 बुद्धिमान्मनोवानङ्गप्रत्यङ्गवानिति । यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् । ज्ञानात्मक
 ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मकः । वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 तस्माद्विराज्जायतेत्यादेरप्राकृतनित्यविग्रहस्वरूपाद्विष्णोर्जगदुत्पत्तिः प्रतीयते । ज्ञानज्ञानः सुखसुख इति प्राकृतेन्द्रियजन्य-
 ज्ञानसुखो न भवति किन्तु विशुद्धज्ञानघन इत्यर्थः । न च शाश्वताप्राकृतदेहवत्त्वादिमाहात्म्यं पशुपत्यादेरप्यस्त्विति
 वाच्यम् । परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महिस्त्वमन्वश्नुवन्ति । न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमं

तमापेति श्रुतिविरोधात् । नन्वेकस्यैव विष्णोर्देहदेहिभावादिकं विरुद्धमित्यत आह ॥ मानत्वादिति । ननु शिवस्यापि जगत्सत्त्वं श्रूयते श्वेताश्वतरश्रुतौ । विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपं विश्वस्यैकं परिवेष्टितारम् । ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेतीत्याह ॥ शिवेति । शिवादिनाम्नां विष्णुविषयत्वे प्रमाणमाह ॥ नामानिति । नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति । यो देवानां नामधा एक एव । विष्णुनामानि नान्यस्येत्यादिश्रुतिभिर्हारावेव सकलश्रुतिसमन्वयस्योक्तत्वाच्च । शिवादिनामयुक्त-श्रुतीनां विष्णावेवातिमुख्यतयोपपन्नत्वात् । न रुद्रोर्देजगत्कर्तृत्वप्रतिपादकत्वं सम्भवतीत्यर्थः । अपरे तदन्यवाचिशब्दा- इत्यर्थः । नापि लङ्कादिपुराणानि पाशुपतागममूलानि रुद्रस्य जगत्कारणत्वे प्रमाणानि । वैष्णवपुराणोतिहासादिभिरुक्त-प्रकारेण श्रुतिभिश्च विरुद्धत्वादुद्रस्य सर्वोत्तमत्वं प्रक्रम्य क्वचिद्विष्णोरेव सर्वोत्तमत्वप्रतिपादनेन परस्परविरुद्धत्वाच्च । शिव-विष्णुपक्षपातित्वेन मध्यस्थैर्ब्रह्मणः पुराणादिभिर्वेदानुसारिभिर्विरुद्धत्वात् । न हि बहुतरग्रमाणविरुद्धार्थं प्रवर्तमानं भवति । न च शैवादिपुराणवद्वैष्णवपुराणेषु देवतान्तरात्कर्षकथनमस्ति । यत्र क्वचिद्विचारितं प्रतिभाति तेदप्य मोहं सृजामीति मोह-नार्थमित्युक्तं श्रीविष्णुना वाराह पुराणे । यदि शैवादिपुराणमपि दर्शनेनान्तरासिरुद्रस्य सर्वोत्तमत्वं पूर्वपक्षयित्वा विष्णोरुत्कर्ष-मेव तात्पर्यतः प्रतिपादयतीत्युच्यते तदाऽङ्गीक्रियत एव । तस्मादालोच्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेकं सुनि-स्पष्टं ध्येयो नारायणः सदा । सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते । वेदशास्त्रान्तरं नास्ति न देवं केशवात्परमिति बहु-तरप्रमाणेषु श्रवणात्सकलकल्याणगुणाकरो विष्णुरेव । तेदेतदाह ॥ पुराणानीति । प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेन पाशुपतपक्षनिरा-

करणेन स्कन्दादिप्रधानकमतान्यापि निराकृतानि भवन्ति । न हि पशुपतेरीश्वरत्वनिराकरणयुक्त्या स्कन्दसूर्यादीनामीश्वरत्वं
 निराकर्तुमशक्यमित्याह ॥ स्कन्देति ॥ ११ ॥ शाक्तेयमतं युक्त्यन्तरेण निराकर्तुमुपन्यस्यति ॥ महतीति । एतन्मतं दूषयति
 ॥ तन्नोति । न रूषविरहितया देव्या रुद्रादिजगत्प्रसवितृत्वं युज्यते । न हि कुत्रचित्स्त्रीपुरुषानुपकृताऽपत्योत्पत्त्यादिका दृष्टा ।
 परमपुरुषस्तु केवलोऽप्यण्डजोदेरुत्पादनसमर्थो द्रोणस्येव भरद्वाजः । न च वाच्यं शक्तेः शिवः सहायोऽस्तु जगदुत्पादादिविति ।
 जगदादौ देहेन्द्रियरहितस्याशक्तत्वेन सहायत्वायोगात् । न च वाच्यं नित्यसर्वज्ञत्वं सर्वशक्त्यादिमत्त्वं शिवस्याप्यस्तीति ।
 तस्मादेव जगतोऽप्युत्पत्तिसम्भवेन च शक्तिकारणत्वभङ्गापत्तेः । एवमुत्पत्त्यसम्भवात् न च कर्तुः कारणमित्यादिसूत्राणि
 व्याख्याय तेषामधुना भागवतमतनिराकरणपरत्वं यत्परैरुक्तं तदन्वय दूषयति ॥ पञ्चरात्रेति । न च पाशुपतवत्पञ्चरा-
 त्रमग्रमाणमिति वाच्यम् । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्येत्यादिभारतवचनविरोधात् । ज्ञानेज्वतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतिद्विशिष्यत इत्यस्यार्थः ।
 साङ्ख्यं योगः पाशुपतमित्युपक्रान्तेषु पाशुपतादिषु ज्ञानशब्देकतेष्वेतत्पञ्चरात्रमेव ग्रमाणत्वेन विशिष्टमिति । अर्जुने विमनस्के
 वै गीता भगवता स्वयमिति भारत एव भगवद्गीता नारायणप्रावतकृत्स्नपञ्चरात्र निषेधः सूत्रारूढ इति प्रलाप इत्याशयः । अपिच ।
 पञ्चरात्रविदो मुख्या इति प्रकृतपञ्चरात्रविषयत्वेन ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः । कृतं शतसहस्रं हिलोकानां हितमिति
 श्लोकशब्दः प्रयुक्तः । शान्तिपर्वणि श्लोकशब्देन च ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामाथर्वाङ्गिरस इतिहासपुराणं विद्योपनिषदः श्लोका
 इति पञ्चरात्रस्य गृहीतत्वात्तस्यैव वेदो यजुर्वेदः सामवेद एकायनं देवविद्येति श्रुत्यन्तरे चैकायनशब्देन ऋगादिवत्प्रमाणत्वेन

पञ्चरात्रस्य स्वीकाराच्च । वेदैश्च पञ्चरात्रैश्चेत्यादिश्रुतिभिश्च पञ्चरात्रप्रामाणस्य सिद्धत्वात्तन्निषेधः कर्तुमशक्य इत्याह ॥ श्लोक
इत्यादिनां । न च वाच्यं वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवोऽजायत इति पञ्चरात्रमतं । नित्यस्य जीवस्योत्पत्तिकथनं श्रुतिसूत्रविरु-
द्धमिति ॥ ज्ञोऽज्ञएवेति सूत्रेणास्मादात्मनः सर्व एत एवात्मनो व्युच्चरन्तीति श्रुत्या च जीवोत्पत्तेः कथ्यमानत्वात् ।
यद्यप्यजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीर इत्यादिवचनानुरोधेन देहापाधिकोत्पत्तिरुच्यते जीवस्य न
त्वभूत्वाभवनमित्यभ्युपगम्यते तर्ह्येनादिकर्मणा बद्धोजीव इत्यादिपञ्चरात्रवचनानुरोधेन जीवोऽजायत इति वचनेऽपि तथैवाभ्यु-
पगम्यतां केनचिद्देहातिरिक्तजीववादिना तदेतदाह ॥ उत्पत्तिरित्यादिना । अधुना वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवोऽजायत
इत्यादेः परवादिभिरज्ञातं पञ्चरात्राभिप्रेतमर्थमाह ॥ जिवाभिमानिनीति । न च भगवान् शाण्डिल्यः षडङ्गवेदमर्घीत्य
तस्मिन्महत्याम्नाये निकासमनधिगच्छन्त्यः सर्वपरो धर्मो यस्मान्न भूयोऽस्ति कथं तं विद्यामित्येवं बलवद्विवेकमातिष्ठमानो
बभूव । तत्र भगवते शाण्डिल्याय भगवता सङ्कर्षणेन व्यक्तेन शब्दवच्छात्रं प्रोक्तमिति । यत्पञ्चरात्रमतं वाक्यं
तत्पञ्चरात्रा इति वेदार्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्देदोऽपबृंहिकत्वेन पञ्चरात्रं शाण्डिल्येनाधिगतमित्येवमर्थम् । यथा हि भारतवाक्यम् ।
यदि विद्याञ्चतुर्वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः । न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुप-
बृंहयेत् । विभेत्यस्यश्रुताद्देदो मामयं प्रचलिष्यतीति । वेदोद्देदार्थस्येतिहासपुराणाभ्यां विज्ञातुं शक्यत्वाच्चाभ्यां वेदः
समुपबृंहणीय इत्येवमर्थयति । शाण्डिल्यवर्तने न च द्वेपो निमित्त इत्याह ॥ यदीति । उक्तार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ।

उक्तप्रकारेण बौद्धपाशुपतादीनां प्रतिपक्षाणां निन्दितत्वेनाप्रतिपक्षत्वाच्छ्रुतिनिकरसमधिगम्य निर्दोषोरुगुणार्णवो नारायणः सिद्ध इत्यर्थः । अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति श्रुत्या विपरीतज्ञानानां प्रतिपक्षाणां निन्द्यत्वं दर्शयति ॥ अन्धन्तम इति । अयमर्थः । येऽविद्यायां रताः पराविद्यां न निन्दन्ति तेऽप्यविद्यानिर्विष्टवदन्धन्तमः प्रविशन्ति । अस्मिन्नर्थे मनुरपि । या वेदगह्वाः स्मृतयो याश्चकाश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृता इति । तत्रेयं विद्येयमविद्येति विविच्य ज्ञातव्यम् । एवं सत्यनर्थकारणत्वेन बुद्ध्या परित्यक्तयाऽविद्यया मृत्युर्न प्राप्यते । परमपुरुषार्थसाधन-
बन्धुभ्यस्तया विद्ययाऽमृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां श्रीम-
त्पद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां सन्ध्यायरत्नावल्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २-२ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ननु परसमयानां प्रत्येकं स्वस्वमेतेन विरोधमुद्भव्याप्रामाण्यमापादितं प्राक् यथा तथैवाधिभूतादिविषयेषु तत्सत्परि च श्रुतीनां परस्परविरुद्धयमानानामप्रामाण्यं स्यात् । तद्वदशेषवेदस्याप्रामाण्यं स्यात् । ततश्च पूर्वोक्तसमन्वयासिद्धिरित्याशङ्क्यामाह ॥ अथेति । निखिलवेदवाक्यानां परस्परविरोधः पादद्वयेन परिह्रियते । तत्राधिदैवा-
दीनां स्वरूपनिर्णयाद्येतेषु विरुद्धयमानानां केषाञ्चिद्वचनानां तावत्परस्परविरोधेन पादेन परिह्रियत इत्यर्थः । न विद्यदश्रु-
तेरित्यारभ्यापादपरिसमाप्तेर्यथाक्रममधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीः सिद्धान्तयुक्तीश्च दर्शयति ॥ अनुभूनीत्यादिना । तत्र तावत्प्र-

शमाधिकरणं प्रपञ्चयति ॥ प्रकृतिरित्यादिना । अस्यार्थः । आत्मन आकाशः सम्भूतः । इदं सर्वमसृजतेत्यादौ सर्वस्य विष्णोः
स्रष्टृत्वं श्रूयते । अव्याकृताकाशप्रकृत्यादीनां केषाञ्चित्प्रदार्थानां पराधीनतिशयलाभ एवोत्पत्तिर्न तु सर्वथाभूत्वाभवनम् । अना-
दिर्विषयमाकाशः । अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिः काल इत्यादिश्रुतिविवरोधात् । अव्याकृताकाशस्याधीनविशेषलाभमन्त-
रेण स्वरूपेणोत्पत्तौ युक्तिविवरोधमाह ॥ अवकाशेति । न चावकाशलक्षणाकाशाभावे सर्वत्र नासीदिति युज्यते । स्वव्याहत-
त्वात् । न ह्यवकाशाभावे सर्वत्रेति युज्यते । यत्र मूर्तवस्तुसङ्कीर्णत्वं तत्रावकाशो नास्तीति लोकव्यवहारात् । प्रलयेऽवकाशाभावे
मूर्तसङ्कीर्णत्वं स्यात् । मूर्तद्रव्याणि च न ह्यवकाशं परित्यज्य तिष्ठन्ति । तस्मादव्याकृताकाशं सर्वदाऽस्त्येव । आकाशस्योत्पत्तिवचनं
त्वाभिमानिदेहविषयत्वेन भूताकाशविषयत्वेनाप्युपपद्यत इत्याह ॥ अत इति । पृथिव्यादिमूर्तसम्बन्धाख्यपराधीनविशेषबलादव्या-
कृताकाशसत्त्वेनास्याप्युत्पत्तिवचनं युज्यत इत्याह ॥ तथाऽपीति । कालप्रवाहस्य नित्यस्यापि क्षणादिरूपविशेषलाभात् । पुरुषाव्य-
क्ताद्यभिमानिन्याः श्रियोऽपि नित्यायाः सिसृक्षत्वविशेषलाभात्प्रधानस्य नित्यस्यापि महदादिरूपेण विकारलक्षणविशेषोत्पत्तेः ।
जीविनां च नित्यानामपि देहसम्बन्धरूपविशेषलाभात् भगवत्स्रष्टृत्वं युज्यत इत्याह ॥ कालेति ॥ १ ॥ तेजोब्रह्मान्याकाश
इति तान्यनित्यानि । वायुर्वाव नित्यः सैषा नस्तमिता देवता यद्वायुरित्यादिश्रुत्या मुख्यवायोरविष्णुस्रष्टृत्वमाशङ्क्याह
॥ एवमिति । आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुत्या देहसम्बन्धलक्षणपराधीनविशेषोत्पत्तिमत्त्वेन विष्णुस्रष्टृत्वं वायोरपि पूर्वोक्तन्यायेनाव-
गन्तव्यम् । नित्यत्ववचनं तु प्रलयेऽप्यविनष्टज्ञानविषयत्वेनोपपन्नम् । न हि रमेशवदपराधीनत्वेन नित्यत्वं वायोर्युज्यते । द्वयोः

परस्परैश्वर्याभावेन सर्वैश्वर्यानुपपत्तेः । एतदेवोक्तमेतेन मातरिश्वा व्याख्यात इति सूत्रेण । अतः परतो लब्धविशेषवत्त्वेन
 जन्मना सर्वं जन्मवदेवशब्दव्यतिरिक्तम् । न जन्मरहितमित्यर्थः । पूर्वं सूक्ष्मरूपेण सतः स्थूलरूपत्वापत्तिलक्षणं पूर्वसंज्ञापरित्या-
 गेन संज्ञान्तरलाभाख्यं च यज्जन्म तत्पृथिव्यादीनामेव सम्भवति न लक्ष्मीतत्त्वजीवितत्त्वादीनाम् । अत इदं सर्वमसृजेतत्यत्र
 परतो लब्धविशेषवत्त्वमेव जन्म विवक्षितमित्याह ॥ स्थूलतेति ॥ २ ॥ एतच्च जन्म परमात्मनो न सम्भवत्येवापराधीनत्वादित्याह
 ॥ स्वतन्त्रेति । एतदेवोक्तम् । असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेरिति सूत्रेण ॥ ३ ॥ एतदेव निरवधिकैश्वर्यं हररूपपादयति
 ॥ अच्छेद्यस्येति । एतदेवोक्तम् । व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयतीति सूत्रेण । तथा च शाण्डिल्यश्रुतिः । एकीभ-
 वत्यथ बन्हीभवति तं यथायथेश्वरः प्रकुरुते तथातथा भवति सोऽचिन्त्यः परमो गरीयानिति । पादो च । अचिन्त्येशश्च-
 क्त्यैव ह्येकोऽवयववर्जितः । आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदेति ॥ १३ ॥ एवमुक्तप्रकारसिद्धनिरतिशयैश्वर्येण पर-
 मात्मनाऽनीशस्य जीवस्य तद्वोऽहं सोऽसौ सोऽहमित्यादिश्रुत्याऽभेदसाधकानुमानेन चैक्यं वदतां मतं दूषयितुमुपन्य-
 स्यति ॥ एवमिति । एतन्मतनिराकरणत्वेन पृथगुपदेशादिति सूत्रं योजयति ॥ न तदिति । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा
 जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्यादिश्रुतेर्जीवपरयोरभेदो न युक्त इत्यर्थः । ननु भेदवाक्यभीश्वराज्जीवस्य सांसारिकभेदविपयतयो-
 पपन्नामित्याह ॥ प्रज्ञेति । सर्वं तत्प्रज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनैव लोकः प्रतिज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञा ब्रह्म स एतेन प्रज्ञेनात्मनाऽ
 स्माल्लोकानुत्क्रम्यामिभिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदित्यस्यां श्रुतौ ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य सर्वस्य ब्रह्मनेतृक-

त्वमुक्त्वा लौकिकत्वाल्लोकशब्दवाच्यस्य मुक्तसमुदायस्यापि प्रज्ञाशब्दवाच्यब्रह्मनेतृत्वस्य तथाऽमृतस्य मुक्तस्य परमात्मना सहैव वैकुण्ठे सर्वकामानुभवस्य श्रवणादात्यन्तिकैकजीवित्येकशब्देन न स्वाभाविक एवेत्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे श्रुतिस्मृति-बाहुल्यं दर्शयति ॥ एतमित्यादिना । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य इमान् लोकान् कामाग्नी कामरूपयनुसञ्चरन् एतत्साम गायत्रास्ते । तदा विद्वान्गुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । एष प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स तत्र पर्येति अक्षन् कीडन् रममाणः ह्रीभिर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्व-त्यादीनि श्रुति वाक्यानि । इदं ज्ञानमित्यादि भगवद्वाक्यम् । तस्य मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः सहस्रशखो विमलो विभाति । तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति मधूकप्रस्रवणा रमण्यः । शाखाञ्छालमित्यादि भारतवाक्यम् । कश्चपप्रजापतिर्वादेऽप्युक्तम् । आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः योगेश्वरैः कुमारैः सिद्धैर्योग प्रवर्तकैः । भेददृष्टयेत्यादिभागवतवचन-स्यायमर्थः । जीवब्रह्मभेददर्शनेनाभिमानेनशाभिमानेन । स हिरण्यगर्भो ऋष्यादिभिः सह जगत्कर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वादि-गुणपूर्णं ब्रह्म विष्णवाख्यं प्रलये सङ्गत्य प्रविश्य पुनः सृष्टिकाले जाते गुणव्यतिकरे त्रिगुणव्यतिकररूपे प्रजायते । विष्णुविग्रहाभिर्गच्छति । तत्रापि स्थितो यथापूर्वं ऋष्यादिभिः पूज्यमान एव तिष्ठतीति । ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विममीत उत्त्व इत्यचोऽयमर्थः । मुक्तब्रह्मणां मध्ये त्व एको ब्रह्मा ऋचां योगं पुपुष्वान् अति पुष्टार्थत्वेन व्याख्यां कुर्वन्नास्ते । एको गायत्रं साम शक्वरीषु ऋक्षु गायति ।

एको भागवतादिजातविद्यां वदति । एको यज्ञस्य विष्णोर्मोत्रामंशरूपं विमसीवे चिन्तयतीति । यं यमन्तमभिक्रमो भवति
 यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति । तेन सम्पन्नो महीयते । य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽ
 स्माद्धचेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजेते । सोऽश्रुते सर्वान्क्रामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता । तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य
 भवतीति । एतानि श्रुतिवाक्यानि । हृदयस्य भवतीति ब्रह्मणःशेषभूतो भवतीत्यर्थः । स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः । भुञ्जते
 मुमुक्षान्येव न दुःखादीन्क्रदाचनेति ब्रह्मवैवर्तवचनम् । जगद्ध्यापारवर्जमिति सूत्रम् । जगदीश्वराद्भेदप्रतिपादकं मुक्तस्य ।
 अत एवं श्रुतिसूत्रादितात्पर्यालोचनया जीवेशयोरात्यन्तिकभेदोऽवसीयते । अधुना तस्यानुमानेन मिथ्यात्वमाशङ्कते
 ॥ मिथ्येति । घटादिभेदस्य पक्षतुल्यत्वान्न तत्र भेदत्वहेतोर्व्यभिचारः शङ्कनीयः । परिहरति ॥ साध्येति । अयमर्थः ।
 यदेतद्विमतभेदस्य पक्षीकृतस्य चन्द्रभेदवन्मिथ्यात्वं साध्यते तत्किं सदसद्वोभयविलक्षणं वा । न प्रथमाद्वितीयपक्षावङ्गीकर्तुं
 शक्यावनिर्वचनीयवादिना । तस्याप्यपसिद्धान्तापत्तेः । उभयविलक्षणत्वं चेत्तस्याप्रसिद्धत्वेन पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणः स्यात् । द्वौ
 चन्द्राविति प्रतीतचन्द्रस्यापि सदसाद्विलक्षणत्वाभावेन दृष्टान्तश्च साध्यविकलः स्यात् । न चैतद्दृष्टान्तगतसाध्यस्याप्यनुमानान्तरेण
 साध्यत्वं वाच्यम् । तदनुमानदृष्टान्तगतसाध्यस्याप्यनुमानान्तरेण साध्यत्वमित्यनवस्थापत्तेः । अतो दृष्टान्ताभावानुमानमनिर्व-
 चनीयं गोचरयति । न च वाच्यं नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति वाक्येन सदसतोर्निषेधात्प्रलये परिशिष्यमाणस्यानिर्वचनीयत्व-
 मापादितम् । परिशिष्यमाणं च तम आसीदिति वाक्यशेषात्तमो नामकं जगदुपादानमिति । आनीदवातं स्वधया तदेकमित्यपि वाक्य-

शेषेण ब्रह्मणोऽपि परिशिष्यमाणत्वेन श्रुतत्वात्तस्याप्यनिर्वचनीयतापत्तेः । अतो यथाऽनादिमत्परं ब्रह्म । न सत्तन्नासदुच्यते इत्यत्र सद्सत्च्छब्दाभिहितपृथिव्यादिस्थूलसूक्ष्मनिषेधः कृत एव नासदासीदित्यत्रापि न त्वनिर्वचनीयं किञ्चिद्विधीयते । नापि भेदमात्रस्य । ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या सदसद्वैलक्षण्यसिद्धिरित्याह ॥ न चार्थापत्तिरिति । तत्र यत्सत्त्वे भेदस्य बाधो न स्यादित्येतन्न घटत इत्याह ॥ बाधेति । सति हि बाधे तदन्यथानुपपत्त्या जीवेशादिभेदस्यासत्त्वं भवेत् । न तु बाधोऽस्ति प्रबलप्रमाणप्रतीतस्य । अतो भेदस्य सत्यत्वे बाधो न स्यादित्यापत्तेः । किञ्च यदा आन्ते चन्द्रभेदादावपि बाधो निरूपयितुं न शक्यते तदा पुनरामन्यत्र । तथा हि । न तावद्भ्रमस्य बाधो युज्यते । भ्रमो नाभूदित्यनुभवाभावात् । नापि भ्रमविषयस्य श्रुतिरजतदेर्बाधो युक्तः । खण्डवदविद्यमानत्वात् । न च श्रुतितत्त्वाविद्ययोत्पन्नं प्रातीतिकसत्त्वयुक्तं रजतं श्रुतितत्त्वसाक्षात्कारेण बाध्यत इति वाच्यम् । तथाविधरजते प्रमाणाभात् । असदेव रजतं प्रत्यभादित्युत्तरकालानुभवविरोधान्च । रजतप्रत्ययस्तु सादृश्यादिदोषवशाच्छ्रुतिरेव विषयीकृत्योत्पन्न इति न तथाविधं रजतं विषयतया गमयति । यदन्यत्र विद्यमानं रजतं श्रुतिशकले बाध्यत इत्युच्यते । तर्हि सोऽप्यात्मनो देहादौ बाधसम्भवेन यदासत्तत्त्वं न बाध्यमिति व्याप्यभावात्सत्त्वे आन्तस्य बाधो न स्यादित्यापादनं न स्यात् । यदि रजतस्यान्यत्र सत्त्वेऽपि श्रुतिरजतं त्वसेदव बाध्यतेऽतो न सतः क्वापि बाध इत्युच्यते तर्हि कोऽयं बाधः । नाश इति चेन्नैवम् । असतो नाशासम्भवात् । न ह्यप्रवृत्तस्य निवर्तनं युज्यते । यद्यसतोऽपि सत्त्वेन प्रतीतस्य नासीदस्ति भविष्यतीति ज्ञानविषयत्वं बाध इत्युच्यते । तर्हि सिद्धो नः पक्षः । असतः ख्यातेः सिद्धत्वात् । असतः ख्यातिमुपपादयति ॥ प्रतीतिरिति । न ह्यसतोऽप्रतीतायसन्न

प्रतीयेते शशशृङ्गवदिति वक्तुं शक्यते । अप्रतीतस्यानुद्यत्त्वदृष्टान्तत्वयोरभावात् । असतः प्रतीतत्वेऽपि विधिमुखेन भ्रमविषयत्वं न
 कथाश्चिदिति चेन्नैवम् । स्वप्ने शशशृङ्गस्यासतो विधिमुखेन भ्रमविषयत्वदर्शनात् । अथ भ्रमविषयस्यासत्त्वे ख्यातिर्न
 स्यादित्येतदप्यनुपपन्नम् । तस्मान्नाथार्थापत्तिरनिर्वचनीये प्रमाणम् । उपमाप्रमाणं तु न तत्र शङ्काहम् । प्रत्यक्षं तु घटपटा-
 दिसत्ताग्रामेव मानं नानिर्वचनीये । अतोऽनिर्वचनीयं नाम सर्वप्रमाणशून्यत्वाच्छविषाणवन्नास्त्येव । अत एव चन्द्रभे-
 दस्याप्यनिर्वचनीयत्वसाधकानुमानं दृष्टान्तशून्यमेवेत्यप्रमाणम् । इतोऽपि जीवेशयोर्भेदबाधकमनुमानमप्रमाणम् । तौ
 येन प्रमाणेन प्रसिद्धौ तेन प्रमाणेन भिन्नतयैवेति धर्मिग्राहकप्रमाणविरुद्धत्वादित्याह ॥ शास्त्रेति । उपजीव्यप्रमा-
 णविरुद्धत्वादेव तद्योऽहमित्यादिश्रुतिरपि जीवेशयोर्भेदं बोधयितुं न शक्नोतीत्याह ॥ उपजीव्येति । अयमर्थः ।
 किञ्चित्कर्तृत्वदुःखित्वादिमत्त्वेनानुभूयमानाज्जीवाद्ब्रह्मणत्वेन यः सर्वज्ञः स सर्वविदित्यादिश्रुत्या सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वादिध-
 र्मेविशिष्टत्वेन सिद्धमीशमुपजीव्य तेन जीवस्य भेदः श्रुतिशक्तेनापि बोधयितुं न शक्यते उपजीव्यप्रमाणाविरोधादेव ।
 ननूपजीव्यप्रमाणमीशे धर्मिण्येव मानं न तु तस्य सर्वज्ञत्वादौ । तदभावेऽपीशस्वरूपमोत्रेणभेदस्य बोधयितुं शक्यत्वात्तत्कथमु-
 पजीव्यश्रुतिविरोधो भेदवाक्यस्येत्याशङ्क्याह ॥ अप्रामाण्यमिति । सर्वज्ञत्वादिभेदकधर्मवत्त्वं विहायेत्परपदार्थस्य
 ज्ञातुमशक्यत्वात् । न तेनाभेदो जीवस्य बोधयितुं शक्यते । न हि यः सर्वज्ञ इत्यादिवाक्यस्य विशिष्टार्थबोधकस्य विशेष्यांशे
 प्रामाण्यं विशेषणांशेऽप्रामाण्यमुभयमेकस्य युज्यते । विरोधात् । यदि विशेषणांशे सर्वज्ञत्वादावप्रमाणमेतद्वाक्यं तर्हि विशेष्या-

शेऽप्यप्रामाण्यं स्यादविशेषात् । तथा सतीशस्यैवाभावाचेनाभेदो जीवस्य सुतरां न स्यात् । अतः सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट एवेशः श्रुत्या बोध्यते । एवंविधेन चेतनजीवस्याभेदप्रतिपादनेन धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधो दुर्निवार एव । न च द्वासुपर्णा सयुजेत्यादिभेदवाक्यं जीविशयोरभेदोपजीवनं पश्यामः । अत उपजीव्यत्वेन भेदश्रुतेरेव बलवत्त्वेनाभेदश्रुतेर्भेदोपजीवकत्वादुपजीव्योपजीविकारूपजीव्यं बलवदिति हि न्यायः । ननु जीववदधिरोऽपि प्रमाणान्तरसिद्ध एवानूद्यते भेदागमेन । अतस्तस्याप्यनुवादकत्वेन दौर्बल्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ न चेति । वेदैकवेद्यत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वाच्च मानान्तरवेद्यत्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । मानान्तरवेद्यत्वेऽपि ब्रह्मणो न जीवाद्भेदो व्याहन्यते येनेति । अयमर्थः । मानान्तरं चेश्वरेऽनुमानमेव च सम्भावितं नान्यत् । तच्च सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिविशिष्टमेवैवं साधयतीत्यङ्गीकर्तव्यम् । तेन च जीवस्यासर्वज्ञस्याभेदं बोधयद्वाक्यं च स्वोपजीव्यानुमानविरुद्धत्वाद्बलमेवेति नाभेदसाधकम् । वेदेऽपि दृढतरानुमानविरुद्धार्थस्य परित्यागो दृष्टस्ता आप एक्षन्तेत्यादौ । अनुमानसिद्धेऽपीश्वरे दाढ्यहेतुत्वेन श्रुतिश्चोपपद्यते । प्रसिद्धो हि बहुप्रमाणसंवादः सन्दिग्धार्थेषु दाढ्यहेतुत्वेन । नन्वस्तु बहुतरसिद्धत्वप्रमाणेन नित्यपूर्णज्ञानादिमानेवेशः । तेन सह भेदस्तु जीवस्य न स्यात् । दुःखादेर्भ्रान्तित्वेन भेदकाभावादित्याशङ्क्याह ॥ नं दुःखेति । न च दुःखादेर्भ्रान्तिकल्पितत्वम् । बाधकाभावात् । विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुतिर्दुःखादिलक्षणबन्धस्य बाधिकेति चेन्मैत्रम् । दुःखाद्यनुभवेनैषा श्रुतिरेव बाध्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । यदि मानससिद्धत्वेनैषा श्रुतिर्न बाध्यत इत्युच्यते तर्हि दुःखादिकमपि तथैवाभ्युपगम्यतामविशेषात् । दुःखादेर्दृढप्रत्यक्षबाधस्तु

नास्त्येव । प्रत्यक्षबाधे आदित्यो यूष इत्यनयाऽपि प्रत्यक्षबाधः स्यात् । इतोऽपि दृढतरानुभवसिद्धस्य दुःखादेर्बाधो न युक्त इत्याह ॥ बाधो यदीति । यदि शुक्तिरजतादिविषयमनोवृत्तिवहुः स्वादिविषयः सायुज्यानुभवो यथार्थः स्यात्तर्ह्ययं भ्रमोऽयमभ्रम इति व्यवस्थापकानुभवोऽप्ययमयथार्थः स्यादविशेषात् । तथा सति कोऽप्यर्थो न निश्चीयते । न ह्यनुभवमन्तरेण परीक्षाभ्रमाभ्रमनिश्चायकमन्यत्प्रमाणमस्ति । तन्निश्चायकमन्यदित्यनवस्था स्यात् । अतः स्वयंप्रकाशेन साक्ष्यनुभवेन रज्जुसर्पादिविषयमनोवृत्तेर्भ्रमत्वं वियदादिविषयस्याभ्रमत्वं निश्चीयते । तस्यायथार्थत्वे पूर्वोक्त एव दोषः । योऽयं साक्षिनिर्दोषत्वादितोऽपि सोऽपि साक्षिगोचरः । तद्वलेन घटादिवस्तु निर्धार्यते । न भेदकारणादिव्यवहारः प्रवर्तते । निर्धारित एव साक्षिव्यवहारो निर्धारितव्यवहारस्तु मानसः । अतो निर्धारितव्यवहारान्यान्याऽनुपपत्त्या साक्षी निर्दोष एवाङ्गीकार्यः । साक्षिणो निर्दोषत्वे तत्सिद्धस्य सुखादेर्बाधो न युक्त इत्याह ॥ शुद्ध इति । उक्तार्थमुपसंहरति ॥ उपजीव्येति । ननु यदि धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धो जीवेशयोर्भेदस्तर्हि जीवस्येशो नाभेदप्रतिपादकत्वेन प्रतीयमानानां तत्त्वमसीत्यादिश्रुतीनामहं हरिः सर्वमिदं जनार्दन इत्यादिपुराणवाक्यानां का गतिरित्यत आह ॥ तथाऽपीति । यथाऽग्निरवत्यैङ्गल्यादिगुणयुक्तत्वान्माणवकोऽग्निरित्युच्यते एवमीशवज्ज्ञानादिगुणयुक्तत्वात्त्वंगदवाच्यो जीवस्तद्वदित्युच्यते । न च वाच्यं तच्छब्देन जगत्स्रष्टुरीशस्य चैतन्यं त्वंगद्वेन संसारिणो जीवस्य चैतन्यं च जहदजहलक्षणया वृत्त्या लक्ष्यते एवं लक्षितचैतन्ययोरैक्यं तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति । जगत्स्रष्टृपरामर्शिनस्तच्छब्दस्य च त्वंगद्ववाच्ये जीवे गौणवृत्त्याश्रयणेन तत्त्वंपदयोरुभयोरपि लक्षणावृत्त्याश्रयणस्य पराहतत्वात् । पदद्वयस्यामुख्यार्थत्वादेकस्य पदस्यामुख्यार्थत्वाश्रयणस्य

वरिष्ठत्वात् । एतदेवोक्तम् ॥ तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति सूत्रेण ॥ १४ ॥ उपजीव्यप्रमाणविरुद्धार्थरित्यागे
सूर्येत्यादिना तत्र तावद्दृष्टान्तदर्शनार्थमुच्यते । सूर्योऽयं मण्डलमधिष्ठाय तेनालोकमधितिष्ठति । वरुणोऽपि ब्रह्माण्डावरणोद-
कमधिष्ठाय स्वादूदकसमुद्रमंशेनाधितिष्ठति । धरादेव्यपि पार्थिवं मेवादिपर्वतमंशेनाधितिष्ठति ॥ एवमिदमिति । अत्र च यथा
सूर्यादीनां स्वस्वांशैरत्यन्ताभेदः । एवं मत्स्याद्यवतारैर्विष्णोरत्यन्ताभेदः । अथ यथा विष्णुत्राभ्यां पृथिव्युदकसूर्याशभूता-
नामभिमानिन्योऽप्यभ्रदेवताः सूर्यादिभ्यः पृथग्भूता एवमंशभूतोऽपि जीवः पृथगेव परेशात् । ताश्चाक्षाद्याभिमानिन्यो देह-
दोषदृष्टत्वादप्यभ्रदेवताः सूर्यादिभिरनुग्राह्यत्वात्तेभ्यो भिन्ना एव । तथा जीवा विष्णोर्भिन्नाः । तेन प्रेर्यत्वात्तत्प्रसादात्संसार-
न्मुख्यमानत्वाच्च । न चैवं मत्स्यादिरूपाणामन्यत्रैर्यमस्ति । सम्पूर्णशक्त्यादिगुणपूर्णत्वात् । अतस्तैरत्यन्ताभेदो विष्णोर्न
जैवैः । एतदेवोक्तम् ॥ प्रकाशादिवन्नैवं परः । अनुज्ञापरिहारी देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवदिति सूत्रद्वयेन । अतो
मत्स्याद्यवतारतुल्यत्वाभावाज्जीवानां न ते मुख्यांशा भगवतः किन्त्वंशाभासा इत्याह ॥ अंशेति । अत्र च यथैषेति श्रुतिः
प्रमाणम् । यथैषा पुरुषस्य छायेवमेव जीवजातेमेतस्य परमात्मनश्छायाऽऽभासभूतमित्यर्थः । ननु पादोऽस्य विश्वाभूतानि
त्रिपादस्यामृतं दिवीति परमपुरुषस्य द्युस्थितपादत्रयवदेव भूतशब्दवाच्यानां जीवानां पादत्वश्रवणान्कथं तेषां तदाभासत्व-
मित्यत आह ॥ तत्त्विति । द्युशब्दवाच्यस्य वैकुण्ठादिलोकस्थितपरमपुरुषांशरूपत्रयस्यामृतत्वादिकल्याणगुणपूर्णत्वाच्च तद्व-
दंशत्वं जीवानामपूर्णगुणानां दोषवतां युज्यते । तेषु पादशब्दस्तु निष्कस्य चतुर्थांशोऽयं खण्डतुलित इतिवदत्यन्तभिन्नविषय

॥ इति श्रीमदनुव्याख्यानदिप्पणी सख्यायरत्नावली समाप्ता ॥

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ अथ श्रीमदनुव्याख्यानदिष्पणी सङ्ग्राह्यरत्नावली प्रारभ्यते ॥

॥ तृतीयाध्यायः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ एवमध्यायद्वयेन सिद्धस्य सकलकल्याणगुणवतो निर्दोषस्य श्रीपतेः साक्षात्कार-
पूर्वकप्राप्तिसाधनोपेक्षायां तृतीयाध्याय आरभ्यते । तत्र तत्प्राप्तिसाधनाङ्गभूतं यद्भगवदितरविषयवैराग्यं तन्निरूपणपरस्य
प्रथमपादस्याधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तमालां सिद्धान्तयुक्तमालां च क्रमेणोद्धरति ॥ स्वर्गादिवैराग्यार्थतो वा
तत्पूर्वपादे निरूपितेन्द्रियभूतसूक्ष्मपरिध्वक्तस्य जीवस्य कर्मवशाद्बुद्ध्युपजन्यपृथिवीपुरुषयोषित्क्रमेण भ्रमणं चेत्थं यथा पञ्चम्या-
माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यादिवाक्यमुदाहृत्य निरूपितं तं यदेतद्वाक्यं मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधि-
वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते । यो यो ह्यन्नमत्ति यो वा रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति । तद्य इह रमणीयचरणा
अम्बाशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापधेरन् ब्राह्मणयोनिं वेत्यादि । इतः प्रेत्य स्वर्गं गत्वा पुनरावृत्तानां जीवानां वृष्टिद्वारा
व्रीह्यादिजीवेषु सङ्क्रमणं तत्र सङ्क्रान्तानां रेतःसिक्पुरुषैः प्रवेशं तत्र प्रविष्टानां योनिप्रवेशं च प्रायिकमभिदधाति न तु
तन्नियतं केनचित्कारणेन । मान्धातुद्रोणद्रुपदकृपादीनां पुराणेतिहासेषु योनिप्रवेशमन्तरेणापि जननश्रवणाद्विशेषकारणादेव
विशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुत इति वाक्याच्चैतामेव कारणविशेषकृतां पुरुषयोनिप्रवेशनियमोऽङ्गिति
भगवान्मूत्रकृदप्याह । रतः सिग्योगोऽथेत्यत्राथशब्देन पक्षान्तरं सूचयतीत्याह ॥ बीजेनि ॥ २० ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सक्यायरत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टार-
कविरचितायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३-१ ॥ * ॥ * ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ यदर्थं स्वर्गादिगतौ हेयत्वं प्रदर्श्य वैराग्यं विहितमधस्तात्सा भगवती भक्तिरयुना विधीयते । तदर्थमेव जैवस्वमाद्यवस्थाकर्तृत्वादिमाहात्म्यं भगवतो निरूप्यते । न हि माहात्म्यवर्जिते वस्तुनि भक्तिरूपघटे । तां भगवद्भक्तिं निरूपयतोऽस्य पादस्याधिकरणेषु प्रथमं पूर्वपक्षयुक्तीरनन्तरं सिद्धान्तयुक्तीरनुक्रामयति ॥ पञ्चादित्यादिना । स्वमसृष्टेरुपादानकारणशून्यत्वेन मिथ्यात्वात्कथं तत्कर्तृत्वलक्षणो गुणो भगवतः सिद्ध्यतीत्यत आह । ॥ वासना इत्यादिना । जाग्रत्कालदृष्टश्रुतकारितुरगोसंस्कारास्तावत्सन्त्येव मनोवृत्तिरूपाः । उपादानान्तराभावेऽपि तानेवोपादानीकृत्य स्वभकारितुरगादिस्मृष्टिं हरिः करोतीति युज्यते । सूत्रमेतमेवार्थमाह । ॥ सन्ध्ये स्मृष्टिराह हीति । या तु स्वप्नजाग्रच्चप्रतीतिः सा भ्रान्तिरस्तु । स्वप्नजाग्रच्चस्य जाग्रद्दशायामननुभूतत्वेन वासनायाः सृष्टयसम्भवात् । अननुभूतविषयसंस्कारानुपपत्तिश्च श्रुतिपुराणवाक्याभ्यां सिद्धेत्याह ॥ अदृष्ट इति । यस्मिन् जन्मन्यदृष्टमेव किञ्चित्स्वप्ने प्रतीयते तत्पूर्वजन्मस्वनुभूतवासनामूलत्वेन युक्तमनादित्वात्संस्कारस्येत्याह ॥ अनादित्वादिति । यत्तु शशस्य विषाणवत्त्वं कदाचिदपि द्रष्टुमयोग्यं स्वप्ने न प्रतीयते तत्र शृङ्गं शशोऽप्यनुभूतमेव । तदुभयसंसर्गस्याननुभूतत्वेन वासनामयत्वासम्भवात्प्रतीतिः श्रुतिरजतप्रतीतिवद्भ्रान्तिः । तदाह ॥ कदति । स्वप्नजाग्रत्प्रपञ्चयोः सत्यत्वाविशेषऽपि जाग्रत्प्रपञ्चवत्सृष्टत्वाभावास्तु स्वप्नप्रपञ्चस्य वासनामात्रमूलत्वाद्युज्यत इत्याह ॥ वासनेति । अनेन मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वादिनि सूत्रं व्याख्यातं भवति । अत्र मायामात्रशब्देन स्वप्नस्यानिर्वचनीयत्वं प्रतिपादयितुं यन्मायावादिना खण्डनं क्रियते तदनृद्ध दूषयति ॥ भेद इति । अयमर्थः । द्रष्टुरात्मनः

सकाशात्स्वप्नः किं भिन्नोऽभिन्नो वा भिन्नाभिन्नो वेति विकल्पदूषणमास्ताम् । अयं विकल्प एव तावदनुपपन्नः । स्वप्नतद्द्रष्टुर्भेद-
स्यैवानुभवेन निश्चितत्वात् । न हि स्थानोः पुरुषाद्भेदे निश्चिते स्थानुपुरुषयोर्भेदोऽभेदो वेति विकल्पः सम्भवति । निश्चितार्थस्य
च प्रश्ने दूषणमाह । प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहत्यादिभेदेन । यथा वन्ध्या किं पुत्रवती न वेति प्रश्नश्च व्याहतः । ब्रह्म
जगत्कारणमित्युक्ते जगतः क्षणिकत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्नोऽसङ्गतः । पुरो वर्तित्वेन दृश्यमानो घटः किमत्रास्तीति प्रश्नोऽ-
सन्दिग्धार्थविषयः । कति काकदन्ता इति प्रश्नो विफलः । एवं सति स्वप्नतद्द्रष्टुर्भिन्नत्वेन सर्वलोकसिद्धयोर्भेदोऽभेदो वेति
प्रश्नस्त्वसन्दिग्धविषयत्वेनानुपपन्न इत्यर्थः । व्याहत्यादिप्रश्नाननिराकरणे बाधकमाह ॥ न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णय इति । न
ह्यसन्दिग्धार्थेऽपि विप्रतिपद्यमानं स्वव्याहत्यादिकं च पृच्छन्तं प्रति तत्त्वं निर्णेतुं शक्यते । अतोऽसन्दिग्धार्थादिप्रश्नस्तत्त्वनिर्ण-
यविरोधी । स न तस्य पृच्छतो वीतरागकथायां वादलक्षणायां विजगीषुकथायां जल्पदिलक्षणायां च पराजयनिमित्तत्वेन
निग्रहस्थानं भवति । तच्च वादकथायामुद्भाव्यम् । न तु कथावसितिकारणम् । वादकथायास्तत्त्वनिर्णयार्थत्वेन तत्त्वनिर्णयपर्यन्तं
प्रवर्तयितव्यत्वात् । विजगीषुकथायां तु कथावसितिकारणं च भवतीत्याह ॥ तत्त्वनिर्णय इति । यथा प्रश्नस्य प्रसिद्धार्थ-
विषयत्वं दूषणमेवं प्रतिवादिसम्प्रतिपन्नार्थप्रतिज्ञानपरिहारस्यापि दूषणत्वमित्याह ॥ परिहार इति । हेतुस्तु न प्रतिज्ञातार्थ-
वद्विप्रतिपन्नः साधकः किन्तु भयवादिभिर्द्रष्टृष्वेत्याह ॥ तदन्यस्येति । उभयवादिसिद्धेः साध्येन व्याप्तिमुक्तो हेतुराश्रयाभिद्धो वा
व्यधिकरणासिद्धो वा प्रसिद्धसाध्यो वाऽऽप्तु नासौ हेत्वाभास इत्याह ॥ आश्रयेति । नन्वाश्रयासिद्धहेतुदूषणत्वं दृष्टम् ।

नृशृङ्गमस्ति शृङ्गत्रादौ शृङ्गवदित्यनुमानेऽन्यथा नृशृङ्गास्तित्वमपि स्यादित्यत आह ॥ दोष इति । प्रत्यक्षवि-
रोधपराहतत्वादेव नृशृङ्गास्तित्वमनुमानेन साध्येते न तु शृङ्गत्वहेतोरश्रयासिद्धत्वेन । अतो यत्र प्रत्यक्षादिविरोधो नास्ति
तत्र हेतुरश्रयासिद्धोऽपि साधक इत्युक्तेर्नातिप्रसङ्गः सम्भवति । दृष्ट्य खण्णवद्वन्ध्यापुत्रस्यावक्तृत्वं साधयन् सत्त्वे हेतुर्यो-
ग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वं हेतुश्चासत्त्वं साधयन्पदार्थस्य । नन्वाश्रयासिद्धो हेतुश्चेत्प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थमपि किमिति न
साधयतीत्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षमूलस्तावक्यायो भवति । आगममूलश्च प्रत्यक्षागमयोरन्यतरमूलन्यायमूलश्च
प्रत्यक्षादिमूलान्यस्तु न्यायामास एव । अतो न्यायस्य प्रत्यक्षाद्युपजीवकत्वात्तद्विरुद्धार्थे न प्रवृत्तिर्युज्यत इत्यर्थः । ननु
प्रत्यक्षादिभिर्विरुद्धार्थे चोद्यमानस्य हेतोरविरुद्धार्थसाधकत्वे किं प्रमाणमित्यत आह ॥ अदृष्टमिति । अस्मति बाधक इदं
साधनमस्मिन्साध्ये प्रमाणं सति तु बाधके न प्रमाणमिति सर्वप्रमाणानां प्रमाणग्रहकेण साक्षिणैवावसीयत एव । साक्षिव्यव-
सायस्य न व्यभिचार इत्यर्थः । यस्तु जगत्क्षणीकत्वादिसाधनस्य तत्प्रमाणस्यैव प्रमाणत्वाध्यवसायः कस्यचित्समानसत्त्वाद्-
लवत्प्रमाणेन बाध्य इत्याह ॥ अमानस्येति । साध्यध्यवसायस्तु सर्गतः प्रमाणमिदं साधनमपवादो सत्यप्रमाणमेव भवति ।
अत एव यद्यद्भोजनं तत्तदिष्टसाधनमिति न्यायः । क्वचिदपश्यभोजनस्यानिष्टरोगादिसाधनत्वेन व्यभिचरितोऽपि भोजनं
प्रवृत्तिव्यवहाराङ्गं भवति । तेदेतदाह ॥ उदसर्ग इति । एवमाश्रयासिद्धेर्दृष्टत्वं नार्तोलुक्त्वेदानीं व्याधिकरणसिद्धहेतुदूष-
णत्वं नास्तीत्याह ॥ व्याप्तत्व इति । क्वचिकोदयादुदयन् रोगिण्या आसत्त्यनुमानदर्शनाद्व्यधिकरणोऽपि साध्येन व्याप्तो हेतुः

साधक इत्यर्थः । ननु विश्वं सदसद्विलक्षणमिति पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणत्वेन दूषणं नैव दूषणीयः सिद्धान्तिना कथमप्रसिद्धसाध्यत्वे हेतुदूषणं नाङ्गीक्रियत इत्यत आह ॥ अन्यद्दिनि । सद्विलक्षणत्वमसद्विलक्षणत्वविरोध्यसद्विलक्षणत्वं च सद्विलक्षणत्वविरोधीति सदसद्विलक्षणत्वं स्वव्याहृतत्वोदेवाप्रामाणिकं न त्वप्रसिद्धत्वेन । स्वव्याहृतिरहितसाध्यमप्रसिद्धमपि हेतुरविनाभावेन साधयतीत्युक्ते न ह्यतिप्रसङ्गोऽस्ति । न चाप्रसिद्धेन हेतोर्व्याप्तिर्न सम्भवतीति वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्तिसम्भवात् । दृष्टं च व्यतिरेकव्याप्त्या हेतोः साधकत्वम् । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाच्च यदेवं न तदेवं यथा घट इत्यस्मिन्ननुमाने । अतोऽतिप्रसङ्गाभावाद्विपरीतप्रमाणाभावात्प्रमाणान्तरेण साध्यप्रसिद्धिकल्पनोपायार्थत्वात्परमाणुवदप्रसिद्धमपि साध्यं साधय-
 त्येव लिङ्गम् । ननु सपक्षरहितत्वेन न्यूनावयवकमनुमानं कथमप्रसिद्धं साध्यं साधयतीत्यत आह ॥ परिशेष इति । भोक्तृत्वस्याचेतनधर्मत्वनिषेधपरिशेषलक्षणानुमानाच्चेतनधर्मत्वमन्यत्राप्रसिद्धं सिध्यति । अज्ञानस्य भ्रमनिबन्धनत्वे भ्रमस्य चाज्ञाननिबन्धनत्वादज्ञानभ्रमयोः परस्परश्रयत्वलक्षणनिराकरणतर्काहतयोरसिद्धिरन्यत्राप्रसिद्ध्या सिध्यति । एवं निराकरण-
 तर्कलक्षणानां चक्रकादीनामप्रसिद्धसाध्यत्वान्नानुमानाच्चेतनधर्मत्वमन्यत्राप्रसिद्धं सिध्यति । अज्ञानस्य भ्रमनिबन्धनत्वे भ्रमस्य चाज्ञाननिबन्धनत्वादज्ञानभ्रमयोः परस्परश्रयत्वलक्षणनिराकरणतर्काहोरसिद्धिरन्यत्राप्रसिद्ध्या सिध्यति । एवं निराकरणतर्क-
 लक्षणानां चक्रकादीनामप्रसिद्धसाध्यत्वान्नानुमानस्य साधर्म्यं दृष्टान्ताद्यवयवनियमः सिध्यतीत्यर्थः । एवमाश्रयासिद्ध्यादीना-
 महेतुदूषणत्वं सिद्धम् । यदुक्तं प्रतिवादिसम्प्रतिपन्नार्थप्रातिज्ञानं परिहारदूषणमिति तदपि वादकशायामसन्दिग्धार्थप्रश्रवण-

कथावसानिकमित्याह ॥ सिद्धेति । न हि शब्दस्य नित्यानित्यत्वविवादे वादिना प्रमाणशब्दः प्रमेय इति सम्प्रतिपन्नार्थप्रतिज्ञायां तत्त्वनिर्णयवसाना कथा परि समाप्यत इत्यर्थः । यथा सम्प्रतिपन्नार्थत्वं प्रतिज्ञादूषणमेवमनैकान्तिकत्वमसिद्धत्वं हेतुदूषणम् । तच्च वादिप्रतिवादिनोरन्यतराभ्युपगत्यापि भवति । यथा शुक्तिरजतदृष्टान्तेन प्रपञ्चमिध्यात्वे मायिना प्रयुक्तस्य ज्ञेयत्वहेतोरात्मनि व्यभिचारित्वं प्रतिवादिसिद्धमपि दूषणं यथा घटदृष्टान्तत्वेन वेदस्यानित्यत्वे तार्किकेण प्रयुक्तस्य कृतकत्वहेतोरसिद्धत्वं प्रतिवाद्यभ्युपगतं दूषणमेव । दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वं साधनविकलत्वं च दूषणम् । तथा सविशेषणस्यापि विशेषणवैयर्थ्यं च दूषणम् । विशेषणविशेष्ययोरन्यतरस्य वैयर्थ्येनानासिद्धौ विशिष्टासिद्धेरपरिहार्यत्वात् । तद्यथा शब्दोनित्यः प्रमेयत्वे सति कृतकत्वादिति व्यर्थविशेषणासिद्धः कृतकत्वे सति प्रमेयत्वादिति व्यर्थविशेष्यासिद्धः । यदुक्तं प्रश्नदूषणवैफल्यं तत्प्रथमप्रश्नस्यैव दूषणम् । उत्तरोत्तरप्रश्नस्य पूर्वपूर्वप्रश्नोपयोगित्वेनापि सम्भवात् । पूर्वप्रश्नानुपयुक्तप्रश्नस्त्वसङ्गतः प्रश्नान्तर्भूतः । प्रसिद्धार्थप्रश्नानिष्प्रयोजनार्थप्रश्नयोः सिद्धसाधनस्य चाधिकोक्तिलक्षणनिग्रहस्थानेऽन्तर्भावः । अतो विरोधासङ्गत्यादिनिग्रहस्थानातिरिक्तं न निग्रहस्थानं शङ्कनीयम् । अर्थपच्युपमानाभावाख्यानां प्रमाणाणामनुमानादावन्तर्भावः । तथा हि । यतोऽप्रापिद्वसाध्यसाधकलिङ्गस्य दृष्टस्य श्रुतस्य वाऽन्यथाऽनुपपत्तिरेवावर्णयति । अतो व्यतिरेकव्यासिमूलानुमानैव सा । एतदतसादृश्यप्रतियोगित्वादेतेन सदृशं तदित्युपमानमध्यनुमानमेव । तद्यथा सा गौरनेन गवयेन सदृशीति सादृश्येनैतदवच्छेदकत्वात् । योऽयं स्वसादृश्येनावच्छिनत्ति स तेन सदृशः । यथा पित्रा पुत्रः । शब्दान्तर्भूतमप्युपमानं

दृष्टम् । यथा कीदृग्भाव इति पृष्टेन किं तदुक्तम् । यथा गौर्गवयस्तथेति । यत्र प्रमाणाभावस्य लिङ्गत्वमनुसन्धाय प्रमेया-
 भावो निश्चीयते योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वान्मेरुरिव सर्षपोऽत्र नास्तीतिवत्तत्राभावस्यानुमानान्तर्भाव एव । सुखदुःखादेर-
 भावस्तु तत्सद्भाववत्साक्षिप्रत्यक्षवेद्यो न योग्यानुपलब्धिलिङ्गानुमेयः । यत्र घटादेरप्यभावो योग्यानुपलब्धलिङ्गत्वमनु-
 सन्धाय शीघ्रं प्रतीयते तत्रासौ प्रत्यक्षोऽभ्युपगमन्तव्यः । अतोऽर्थापत्त्यादिकं प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रितयान्न पृथग्भूतं प्रमाणम् ।
 उपक्रमोपसंहारादीनां वाक्यार्थकरणानामपि युक्त्यन्तर्भाव एव न पृथक् प्रमाणत्वमित्याह ॥ प्रारम्भेति । उपक्रमोपसंहारादीनां
 तु व्याप्त्या निर्णायकत्वदर्शनाद्युक्तित्वमेवेत्यर्थः । उपक्रमादीनां युक्त्यन्तर्भूतत्वेऽभ्युपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलं अर्थवादो-
 पपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इति बृहत्संहितायामुपपत्तिशब्देन निर्दिष्टाया युक्तेः सकाशात्तेषां पृथङ्निर्देशस्तु कुरुपाण्डवत्वसा-
 मान्यविशेषभावो न युज्यत इत्याह ॥ कुरुपाण्डवत्वमिति । यद्भेदस्यानुमानेनानिर्वचनीयत्वसाधनेऽप्रसिद्धविशेषणत्वं दूषणं परं
 प्रत्युद्भावितं तस्य स्वेनानङ्गीकृतस्य परं प्रत्युद्भावेनोपसिद्धान्ततादोषमाशङ्क्याह ॥ स्वन्वयौयैरिति । यथा स्वाभ्युपगमन्यायैरपि
 परं प्रति साधितैः परपक्षो दूषयितुं शक्यते तथा सुतरां पराभ्युपगतन्यायैः । अतो यद्येवं चेदेवं दूषणं स्यादित्यनुपगतस्यैव
 परं प्रति प्रसङ्गरूपेणापादनेनापसिद्धान्ततया प्रसिद्धेन परपक्षदूषणेऽपि स्वपक्षसाधनं त्ववश्यं स्वसिद्धान्यापेन कार्यं न परस्यैव
 सिद्धेनेत्यर्थः । परोक्तार्थस्य दूषणं तु परोक्तन्यायेनापि भवतीति दर्शयति ॥ छलमिति । यथा स्वव्याहतेः प्रश्नदूषणत्वमेवं
 छलजात्युत्तरयोरपि वक्तुरभिप्रेतार्थादर्थान्तरकल्पनं स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः । तद्यथा नव कम्बलोऽयं माणवक इत्युक्ते

छलवाद्याह कुतोऽस्य नवकम्बला इति । न हि माणवकस्य पृथिवीतो नवकम्बला युज्यन्त इति छलोत्तरेणैव छलोत्तरं व्याहृतं भवति । माणवकस्य नूतनकम्बलोपलम्भान्नवानां कम्बलानां प्रत्यक्षव्याहृतत्वेनाप्रसक्तत्वात्तच्छलोत्तरं व्याहृतं भवति । वक्तुरभिप्रेतार्थापरिज्ञानं विपरीतज्ञानं चेति निग्रहस्थानद्वयं छलवादिनो भवति । अनुमानं प्रमाणमित्युक्ते जातिवाद्याह । नानुमानं प्रमाणं पदार्थत्वाद्प्रमाणवदित्येतत्स्वस्याप्यनुमानत्वेनाप्रामाण्यमापादयतीति स्वव्याघातकरत्वेन जात्युत्तरम् । उक्तार्थमुपसंहरति ॥ एवमिति । न च मायामात्रपदस्यानिर्वचनीयवाचकत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । स्वव्याहृतं च सत्त्वेनासत्त्वेन वाऽनिर्वचनीयत्वं विश्वस्येत्याह ॥ विलक्षणमिति । सद्विलक्षणस्यासत्त्वनियमादसद्विलक्षणस्य सत्त्वनियमाच्च सद्विलक्षणमसद्विलक्षणं च विश्वमित्युक्ते सत्त्वासत्त्वेत्युक्तं स्यात् । तत्सदसत्त्वं चैकस्य व्याहृतमित्यर्थः । किं सत्प्रतियोगिकैवल्यक्षणे विश्वस्य वदता ब्रह्मव्यतिरेकेण सदनभ्युपगमात् । प्रतियोगित्वलक्षणधर्मवत्त्वं ब्रह्मण एवाङ्गीकृतमिति निर्विशेषत्वं च त्यक्तं स्यात् । यदि प्रतियोगित्वं मिथ्या ब्रह्मणस्तर्हि कथं ततो विलक्षणं जगदुत्पद्यते । ततश्च वैलक्षण्यासम्भवेनाविलक्षणत्वं स्याज्जगद्ब्रह्मणोः । अवैलक्षणे च तयोस्तयोरेपि मिथ्यात्वं स्यात् । सत्यत्वं वा न पुनर्ब्रह्मणः सत्यत्वं जगतो वा मिथ्यात्वं । तदाह ॥ प्रतियोगित्वमिति । ननु वैलक्षण्यवदवैलक्षण्यमपि धर्मरूपं नास्त्येव ब्रह्मणो निर्विशेषस्य तत्कथं धर्मरूपं नास्त्येव ब्रह्मणो निर्विशेषस्य तत्कथं तस्य जगदविलक्षणत्वेन जगद्ब्रह्मन्मिथ्यात्वापत्तिरित्यत आह ॥ यदिति । यदि सर्वधर्मरहितं ब्रह्म न तर्हि जिज्ञास्यं स्यात् । सामान्यतः प्रतीतिं हि विशेषधर्मवत्त्वं चेदिदमित्थंभूतमिति निश्चेतुं जिज्ञासा

भवति । यदि ब्रह्मण इत्थंभावलक्षणो धर्मो नास्ति तन्नैवंभूतं प्रति प्रतियोगिभावो न स्यात् । तथा सत्यन्यवन्मिथ्यात्वं
 स्यादित्युक्तो दोषः । सगुणवत्त्वमेव ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिधर्मवत्त्वेनैव सद्भावप्रतिपादकैर्यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतिसमूहः
 सिद्धमित्याह ॥ इत्थंभावात्मकानीति । अहदयत्वादिगुणको धर्मोक्तेरिति वदता सूत्रकारेणापि ब्रह्मणः सगुणत्वमेवा-
 भ्युपगन्तव्यमित्युक्तमित्याह ॥ अहदयेति । अन्यव्यावृत्तिरूपणामप्यदृश्यत्वादीनां यदा ब्रह्मणि गुणत्वमभिप्रेतं सूत्रकृतस्तदा
 किमु वक्तव्यं सर्वज्ञत्वादीनां भावरूपणामित्यर्थः । भावरूपा एव धर्मा ब्रह्मणो न सत्यन्यव्यावृत्तिरूपास्त्वभावधर्माः सन्ती-
 त्येषा कल्पना प्रमाणशून्या व्यर्था च । अभावरूपधर्माङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणो निर्विशेषत्वभङ्गादित्याह ॥ यदीति । ननु न
 स्वतो ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिकं सम्भवति परोक्षत्वात् । न हि सर्वमनपेक्ष्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वादिकं निरूपयितुं शक्यते ।
 स्वभावतस्तु निर्गुणमेव ब्रह्मेति चेन्मैवम् । एवं सति गुणाधीननिरूपणत्वेन निर्गुणत्वायोगाद्ब्रह्म निर्गुणं च न स्यात् । न
 ह्यतीतानागतवर्तमानकालानामन्यतमं कालमनपेक्ष्यास्तीति नासीदिति वा भविष्यतीति वा निरूपयितुं शक्यते । अतोऽन्यापे-
 क्षत्वात्परकृतमेव संत्त्वमिति ब्रह्मणः स्वतः सत्त्वं न स्याच्चेदतदाह ॥ अन्येति । ब्रह्मणि सत्त्वादिनिखिलधर्मानङ्गीकारे बाध-
 कमाह ॥ सर्वेति । न हि सत्त्वमसत्त्वं वाऽन्यद्वा किञ्चिन्निर्विशेषे ब्रह्मणि शास्त्रेण विधातुं शक्यते । अतस्तस्मिञ्छास्त्रमनर्थकं
 स्यादित्यर्थः । अविद्यमानमेव सर्वज्ञत्वादिधर्मं ब्रह्मणि ज्ञापयति चेच्छास्त्रमप्रमाणं स्यादनाप्तवाक्यवदसदर्थबोधकत्वादित्याह
 ॥ मिथ्येति । ननु निषेद्धमेव ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वादिकमन्यतः प्राप्तमनुवदतः शास्त्रस्य कथमप्रामाण्यं स्यादित्यत आह ॥ प्राप्त-

मिति । भवेदेवं यदि प्रत्यक्षादिना सर्वज्ञत्वादिकं प्रतीतिं स्यात् । न च तद्वेदादत्ते ज्ञातुं शक्यमित्याह ॥ न हीति । यद्यप्राप्तत्वेन शास्त्रवेद्यमपि ब्रह्म सर्वज्ञत्वादिकं मिथ्येत्युच्यते तर्हि तद्वदेव शास्त्रवेद्यत्वेन तदभ्युपगतजीवब्रह्मैक्यमपि कथं मिथ्या न स्यादित्याह ॥ वेदेति । न च वाच्यं निर्गुणत्वश्रुत्या यन्निषेध्यं तत्समर्पणपरत्वेन सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतेरुपपन्नत्वे ब्रह्मणोऽसत्त्वप्रसङ्गात् । यद्यसत्त्वचनस्याव्यक्तत्वपरत्वेनोपपन्नत्वान्नासत्त्वं ब्रह्मण इत्युच्यते तर्हि निर्गुणत्वश्रुतेरपि प्राकृतगुणराहित्यविशेषतयोपपन्नत्वात् । ननु ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वादियधर्मनिषेध इत्यभ्युपगम्यतां निर्विशेषे ब्रह्मण्यतोऽपि धर्मविधायकत्वे शास्त्रप्रमाणं स्यादित्युक्तम् । अधुना तत्र धर्मारोपोऽपि न घटते युक्तिविरुद्धत्वादित्याह ॥ धर्मेति । अपरोक्षाधिष्ठाने पुरोवर्तित्वादिविशिष्टे परोक्षाभिधाने वा देशकालस्वरूपव्यवहितत्वादिविशिष्टे सामान्यधर्मग्रहणादेव रजताद्यारोपो दृष्टो न पुनर्निर्विशेषः कस्यचिदारोपः । यदि सर्वज्ञत्वादियधर्मारोपे कारणत्वेन ब्रह्मणि सामान्यधर्माद्यारोपोऽङ्गीक्रियते तर्हि तदारोपोऽप्येवमेवमित्यनवस्थापत्तिः । ननु जगदीशत्वसर्वज्ञत्वादेर्मिथ्यात्वे तत्रातिपादकवाक्यस्यायथार्थत्वं स्यादिति यदुक्तं तदिष्टमेव । निखिलस्यापि प्रमातृप्रमाणप्रेमश्राकारस्योपलभ्यमानत्वहेतुना युक्तिरजतवद्भ्रान्तित्वाङ्गीकारादित्यत आह ॥ ईशेति । यज्जगद्भ्रान्तत्वं साधनमुच्यते तदेव प्रत्यक्षादिवहतरप्रमाणाविरुद्धत्वाद्यथार्थमिति न जगतो मिथ्यात्वमापादयति । यद्बहुप्रमाणविरुद्धं तदप्रमाणं हि दृष्टम् । यथा द्वैधे बहूनां वचनं विरुद्धमेकस्य वचनम् । न च सर्वैववह्नियमाणस्य भ्रान्तत्वं युज्यते । भ्रान्त्यैव सर्वे जगद्व्यवहरन्तीत्येषैव भ्रान्तिस्तस्य मायावादिनः किं न स्यात् । तस्य जगच्छ्रोत्रोभ्रान्तत्वे जगदीशाद्योजगद्भ्रान्त्यैव व्यव-

हरन्तीति सिध्यति । ननु मायाबाधेनाभ्रान्तिमान् जगदीशादयस्तु भ्रान्तिमन्त इति किं न स्यादित्यत आह ॥ भवेयुरिति ।
 ननु सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धजगत्सत्यत्वमनुमानेनैव नेह बाधितुं शक्यते । अद्वैतागमेन तु बाध्यतामनुमानवदागमस्य प्रत्यक्षा-
 नुपजीवकत्वादित्याशङ्क्याह ॥ सत्यत्वमिति । आगमेन निखिलप्रत्यक्षबाधे आगमस्य स्वरूपं प्रामाण्यं च प्रत्यक्षविशेषगृहीतं
 न सिद्धयत्येवेति कस्य जगत्सत्यत्वबाधकत्वं भवेदित्याभिप्रायः । ननु यावद्बाधं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमस्येव । तेन च
 प्रत्यक्षेणावगतप्रमाणभावस्यागमस्याद्वैते प्रामाण्यं युक्तमेवेत्याशङ्क्याह ॥ तात्कालिकमिति । किञ्चित्कालं प्रमाणीभूय
 पश्चादप्रमाणीभावः प्रत्यक्षस्य चेदेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यद्वैतागमस्यापि स्यादविशेषात् । एवं सति यदा द्वैतागमः
 प्रमाणीभवति तदाऽद्वैतमिथ्यात्वेन द्वैतमिदं सत्यं भवेत् । परस्परविरुद्धयोरितरनिषेधस्येतद्विधिनियतत्वात् । अद्वैतागमस्या-
 बाधितं प्रामाण्यं चेत्प्रत्यक्षादेरपि स्यात्प्रामाण्यत्वाविशेषादित्याह ॥ ऐक्यवाक्यस्येति । किञ्च प्रत्यक्षाप्रामाण्याभाध्यत्ववद-
 द्वैतागमप्रामाण्याबाध्यत्वस्याप्यद्वैतसिद्धिव्याघातकत्वाविशेषात्तदङ्गीकरणमद्वैतवादिनो व्यर्थमेव । यद्यद्वैतागमप्रामाण्यबाधोऽ-
 प्यस्ति सोऽप्यबाध्यश्चेदद्वैतव्याघातस्तदवस्थ एव । तदाह ॥ अद्वैतेति । अपि च । यस्त्वाद्वैतागमवत्प्रत्यक्षादिकं स्वतः
 प्रमाणमभ्युपगच्छति तेन मायावादिनाऽद्वैतागमप्रतिपाद्यवत्प्रत्यक्षादिविषयस्य प्रपञ्चस्याबाध्यत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् ।
 प्रत्यक्षादेरयथार्थत्वे प्रमाणत्वमेव नाङ्गीकर्तुं शक्यं किमु तस्य स्वतः प्रामाण्यमित्याह ॥ यदीति । यावन्निखिलद्वैतबाधकम-
 परोक्षज्ञानं न जायते तावत्पर्यन्तमेव द्वैताभासकं प्रमाणमित्येतद्व्याहृतमेव । न हि कालत्रयेऽप्येतदप्रमाणमिति बाधकज्ञानेन

गृहीतस्याद्वैतज्ञानस्य कदाचिदपि प्रामाण्यं युज्यते । तदाह ॥ प्रामाण्यस्येति । नन्वस्तु द्वैताभासस्य प्रत्यक्षोदग्राप्रामाण्यमद्वैत-
 प्रमाणेन बाध्यमानत्वादित्यत आह ॥ मिथ्येति । येन प्रमाणेन द्वैतभात्रनिषेधकेन कैवल्यमात्मनः सिध्यति तत्प्रमाणं कैवल्य-
 दशायामबाधितं चेदद्वैतमङ्गो बाधितं चेत्युनर्द्वितीयसद्भावेनात्मनः कैवल्यहानिः स्यात् । अपि च । मुक्त्यवस्थाऽऽत्समनोऽबा-
 धिता चेदद्वितीयत्वहानिर्बाधिता चेदमुक्तत्वमेव स्यात् । तथा बन्धनिवृत्त्युत्तरकालो बाधराहित्येदद्वैतमङ्गो बाधितश्चेत्काला-
 भावेन नित्यत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वान्मुक्तेर्निवृत्त्या संसारः स्यादात्मनः । न च नासीदस्ति भविष्यतीति बाधः कालस्य
 युज्यते । स्वव्याहृतत्वात् । तीर्णोहि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति । अथ मर्त्योऽमृतो भवतीति कालसम्बन्धस्य
 श्रवणान्मुक्तौ न तस्य निवृत्तिर्वक्तुं शक्यते । न च कालसम्बन्धराहितं किञ्चिदस्ति तदाह ॥ तथेति । अतः प्रत्यक्षादिसि-
 द्धस्य द्वैतस्य न कथञ्चिद्वाधकं सम्भवति । न च कुत्रचिद्दृढप्रत्यक्षसिद्धमनुमानेनागमेन वा तदुभयेन वा बाध्यं दृष्टम् । न च
 देहात्मत्वं प्रत्यक्षसिद्धं प्रमाणान्तरबाध्यं दृष्टमिति वाच्यम् । मम देह इति भेदस्यैवानुभूयमानत्वात् । अत एव कृष्णोऽहमिति-
 वदेहगतकाण्वर्यारोपो देहिनि तत्र कृष्णशब्दः परं शुक्लं पट इव कर्दमल्लित उपचारेण युज्यते । जातिमूकस्यापि कर्दमल्लितपटे
 कृष्णबुद्ध्युत्पत्तेर्न कृष्णशब्दस्यापचारमात्रत्वं तत्र । किन्तु काण्वर्यमेव कर्दमोपाधिकमस्तीति युज्यते । तर्हि पटस्य यथा स्वतः
 शुक्लस्य कर्दमोपाधिकृतं काण्वर्यमेवमात्मनोऽपि स्वतश्चिद्रूपस्य प्रतीयमानकाण्वर्यमभ्रान्तमेव देहोपाधिकं भवेत् ।
 कर्दमोपाधिकमित्येव प्रतीयमानत्वात् । न हि शुक्ले पटेऽपि काण्वर्यं भ्रान्तम् । तदेतदाह ॥ कथञ्चेति । काण्वर्यं ममेति

न प्रतीयते किमिति काक्वा योजनीयम् । ननु पटकदर्भयोर्भेदेन प्रतीयमानत्वात्काण्यं कर्दमकृतमिति प्रत्येतुं शक्यते । देहा-
त्मनोस्तु भेदेन प्रतीयमावात्र देहोपाधिनिबन्धनमात्मकाण्यमिति प्रतीतिरुपपद्यते । कृणोऽहमिति देहात्मनोर्भेदप्रतीतिरि-
त्यङ्गीकृत्य मम देह इति भेदस्तु मम चैतन्यमितिवदौपाधिक इत्येतदपि वक्तुं शक्यत्वात् । न हि पश्चादीनां तत्तुल्यं मनुष्याणां च
देहात्मभेदज्ञानं सम्भावितमित्याह ॥ कथमिति । यथा जातिस्मरणं पूर्वदेहानुभूतानुसन्धानां देहात्मभेदज्ञानं सिद्धम् । एव-
मिष्टसाधनत्वेन सहसाऽन्नपानादेः पूर्वदेहानुभूतान्वयव्यतिरेकव्याप्त्यनुसन्धानेनैव बाल्यदशायां मनुष्यादीनां प्रथमस्तनपानादौ
प्रवर्तमानत्वादस्त्येव तेषां देहात्मभेदज्ञानम् । अतो गृहादौ नष्टे नष्टोऽहं समृद्धे समृद्धोऽहमिति व्यवहारवद्गौरोऽह-
मिति व्यवहारोऽपि न देहात्माभेदप्रत्ययनिबन्धनः किन्त्वौपचारिक एव । ननु गृहादेशिव देहात्मनोर्भेदज्ञानमस्ति
चेन्मदीयेदेहो गौरा न त्वहमिति व्यवहारो लोकस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ व्याप्तत्वादिनि । यथाऽन्तर्बहिरग्न्याक्रा-
न्तमयः पिण्डमग्नेः सकाशाद्विविच्य व्यवहर्तुमशक्यत्वादभ्यविवेकेनायो दहतीति व्यवहरत्यनिपुणो लोकः । प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यभ्यय-
सोर्भेदे तथा स्वेन व्याप्तत्वात्स्वस्माद्विविच्य व्यवहर्तुमशक्तेन लोकेन देहः स्वाविवक्तव्यमिहियते प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यात्मदेहभेदे ।
अतो देहात्मभेदो न प्रत्यक्षो न प्रमाणान्तरबोध्यश्च । चन्द्रस्य प्रादेशमात्रप्रत्यक्षं तु दूरत्वदोषपुङ्क्तत्वेनापदुत्वात्प्रमाणान्तरेण
बाध्यते । दृढप्रत्यक्षं तु न केनापि बाध्यमिति तत्सिद्धस्य जगतो न कदाचित्प्रमाणान्तरबाध्यतेति युज्यते । ननु दृढप्रत्य-
क्षमपि वर्तमानार्थग्राहकमेव न तु तत्कालीनायां मोक्षदशायां विश्वस्याबाध्यत्वं युक्ताति । प्रत्यक्षस्योत्तरकालीनार्थोचरत्वा-

दित्याशङ्क्य परिहरति ॥ त्वदिति । यदेष्यदर्थं सर्वथा न गोचरयेत्प्रत्यक्षं तर्ह्युत्तरकालस्तद्गतो बन्धमोक्षश्च न सिद्धयेदेव यत्र विश्वबाध आशङ्क्येत । न चोत्तरकालादेरित्यन्ताप्रसिद्धस्यागमेन सिद्धिर्वक्तुं शक्यते । अनुमानस्येवागमस्यापि सामान्यतः प्रत्यक्षसिद्धार्थविषयत्वात् । यस्त्वप्रसिद्धो विशेष आगमबोध्यः स तु पदार्थस्य पदान्तरविशिष्टत्वाख्यो न तु पदार्थमात्रम् । प्रत्यक्षतोऽप्रतीतत्वे तस्य पदेन वाच्यवाचकसम्बन्धग्रहणं न स्यात् । न ह्यप्रतीतेन सम्बन्धो गृहीतुं शक्यते । अतश्चातीतानागतपदार्थेषु सामान्याकारेण साक्षिप्रतीतिषु पदानां वाचकशक्तिर्गृहीतेति तेषां पदार्थानां संसर्गो वाक्येन बोध्यते नान्यथा । यदि वर्तमान एव घटादिः प्रत्यक्षस्तत्रैव च घटादिशब्दसम्बन्धग्रहणं तर्ह्यतीतानागतं च घटादिकं न बोध्येत । घटादिपदसम्बन्धग्रहणं च पदस्यावर्तमानार्थे प्रतीति एव घटते नान्यथा । सम्बन्धग्रहणकाले दृष्टं घटत्वादिसामान्यं तदेव कालान्तरेऽपि गृहीतशक्तिको घटादिशब्दो ज्ञापयति । घटादिव्यक्तयस्त्वतीतानागताश्च सामान्याधारतयाऽर्थाज्ज्ञायन्ते । अतो न तासां घटादिशब्दसम्बन्धग्रहणार्थं प्रत्यक्षतोऽङ्गतिरपेक्षितेति यद्युच्यते तर्हि वर्तमानवस्तुस्वरूपेष्वेव दृष्टेषु गृहीतशक्तिको वस्तुस्वरूपशब्दोऽतीतानागतवस्तुरूपेष्वगृहीतशक्तिक इति तानि न ज्ञापयेत् । स्वरूपत्वसामान्यस्य स्वरूपशब्दवाच्यस्याभावादेव न तदाधारतया ज्ञापयतीत्यपि युज्यते । न हि स्वरूपत्वसामान्यं केनचिदङ्गीकृतम् । घटे प्रतियोगिकत्वाच्चात्यन्तव्यावृत्ताकार एव स्वरूपशब्दार्थो वस्तुनिष्ठान्यसाधारणाकारः । अन्यसाधारणं तु घटव्यक्तेर्वस्तुत्वं तत्तदीयान्यसाधारणं द्रव्यत्वं ततोऽपीषत्साधारणं घटत्वमत्यन्तासाधारणं तु स्वरूपत्वमेवेष्यते । अन्यथा वस्तुनो

व्यावृत्ताकारः क इति प्रश्नस्य स्वरूपमित्येवोचरं नोच्यते । यदि भेद इत्युत्तरमुच्यते तर्हि स एव स्वरूपपदार्थ इत्यस्मन्मत-
 मेव सिद्धम् । अत एव परस्परव्यावृत्तेष्वयतीतानागतवर्तमानेषु स्वरूपेषु स्वरूपशब्दसम्बन्धग्रहणार्थं विशेषतो ज्ञानाभावेऽपि
 सामान्यतो ज्ञानमवश्यमित्यभ्युपगन्तव्यम् । अत एव वस्तु सर्वमपि सामान्यविशेषात्प्रकं विशेषबलादेकमेव व्यावृत्तरूपं
 सामान्यरूपं चेति युज्यते । न च सामान्यस्यैवानेकपदार्थधर्मत्वमाशङ्कनीयम् । रूपादिवद्गोत्वादेरपि प्रतियोगिकिभिवस्यैव
 दर्शनात् । न हि खुरपुच्छसास्नादिमत्त्वलक्षणसादृश्यमुत्तवाऽन्यद्गोषु गोत्वं नामैकमुपलभ्यते । अतो गोत्वाद्यत्वादिसामान्यस्या-
 नेकवर्तिनः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यक्षवेद्यस्याभावाद्गोत्वादिसर्वपदार्था गवादिशब्दसम्बन्धग्रहणार्थं केनचिदाकारेण वेत्तव्या एव
 साक्षिणा । अन्यथा सर्वमिति विज्ञानं सर्वेषां न स्यात् । न हि सर्वं प्रमाणप्रमेयरूपं सामान्याकारेणापि साक्षिणमन्तरेण
 विषयीकर्तुं शक्यते । तथा तेनापि विषयीकृते च सर्वस्मिन्न हि सर्वशब्दस्य व्यक्तिर्गृहीतुं शक्यते । साक्षिप्रत्यक्षात्तस्य सर्व-
 वस्तुष्वपि सामान्याकारेण प्रवृत्तिं स्पष्टयति ॥ किञ्चिदिति । यथेमे दृश्यमानाः सास्नादिमन्तोऽर्था गवादिशब्दवाच्यास्तथा
 तत्सदृशाः सर्वेऽपि देशकालान्तरस्था गवादिशब्दवाच्या इति । तत्र शब्दसम्बन्धग्रहणान्यथाऽनुपपत्त्या तत्सदृशाः सर्वेऽपि
 देशकालान्तरस्था गवादिशब्दवाच्या इति । तत्र शब्दसम्बन्धग्रहणान्यथाऽनुपपत्त्या सामान्याकारेण साक्षिप्रत्यक्षेणातीताना-
 गतवस्तुप्रतीतिः सिद्धेत्यर्थः । स्मरणलक्षणप्रत्यक्षस्य मानसस्थातीतकालविशेषितार्थविषयत्वाच्च न वर्तमानविषयत्वं प्रत्यक्षस्य
 युज्यते । स्मरणं चाबाधितार्थविषयं यदा भवति तदैव प्रमाणं । अनुभूतत्वविशिष्टार्थविषयत्वाच्च पूर्वानुभवगृहीतार्थमात्रविषय-

त्वेनाप्रामाण्यमाशङ्क्यम् । न हि पूर्वानुभवोऽनुभूताकारेण वस्तु शुक्लाति तदाह । प्रत्यक्षस्य वर्तमानैकविषयत्वमित्यपि न वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्यातीतवर्तमानकालसम्बन्धवस्तुविषयत्वात् । न चातीतकालसम्बन्धास्मरणसंश्लिष्टमेतज्ज्ञानमिति वाच्यम् । तदिदं वस्त्विति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्य विषयवैक्यग्रतीति । अतो न वर्तमानैकविषयत्वं प्रत्यक्षस्य युज्यते । तदाह ॥ मानत्वमिति । एवं मानमातृप्रमेयरूपस्य सर्वस्य प्रत्यक्षतः सार्वकालीनाबाध्यत्वं साधयितुं प्रत्यक्षस्य वर्तमानैकग्राहित्वं निषिद्धम् । तत्र विषयत्वातिरेकेण प्रमेये प्रागुक्तलक्षणं ग्रमित्याख्यं प्रमाणतोऽन्यत्वास्तीति तावदाह ॥ न चेति । अतो ज्ञानज्ञातृज्ञेयरूपमेव विश्वम् । तत्र प्रत्यक्षबलादेव सर्वदाबाध्यमभ्युपगन्तव्यम् । न हि स्वप्नस्थस्याधिष्ठानमात्रप्रमेयरूपस्य प्रपञ्चस्य कदाचिद्बाधो दृश्यते । उत्तरकाले तु जाग्रत्त्वमेव बाध्यते स्वप्नस्य न स्वप्नः । अतो जाग्रत्त्ववत्स्वप्नावस्था सत्यैव । जाग्रदवस्थाऽध्यात्मवत्सत्या यथाऽऽत्मानि स्वतन्त्रकर्तृत्वभ्रमो जात इत्येतावताऽऽत्मान न मिथ्या । एवं स्वप्ने जाग्रत्त्वभ्रमो जाग्रदवस्थायां च क्वचिच्छुक्तिरजतादिभ्रमो जात इत्येतावता न स्वप्नजागरिते मिथ्या । यथाऽऽत्मन्यन्यथादृश्यमान एवांशो मिथ्या न तु सर्व आत्मा । एवं स्वप्नजाग्रदवस्थयोरन्यथादृश्यमान एवांशो मिथ्या न तु सर्वे स्वप्नजाग्रदवस्थे च । स्वप्नोऽभूतो जाग्रदनुभूतमित्येव व्यवहारोऽनुवर्तते न भ्रमोऽयं जात इति व्यवहारः कदाचित्कस्यचिन्न किञ्चिद्भ्रान्तत्वापादकं ग्रमाणं सम्भवति प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणासिद्धस्य जाग्रदादिप्रपञ्चस्य । अपि च । यो वादी सर्व भ्रान्तिपरिकल्पितमिति वदति स सर्वमध्यपतितत्वात्स्वमतस्य भ्रान्तिमूलत्वमङ्गीकरोत्येव । प्रतिवाद्यपि तन्मतस्य भ्रान्तिमूलत्वमेव प्रतिपादयतीति तस्य तत्रा-

विप्रतिपत्तिरेव । सम्प्रतिपत्त्या भ्रान्तत्वापादकं । एवं भ्रान्तिमूलत्वेनाग्रामाण्यमिति जगतः सत्यत्वं दुर्वारमेव । अपि च ।
 स्वमतस्यापि भ्रान्तित्वं दुर्घटत्वं च भूषणं वदताऽनिर्वाच्यत्वादिना हेयत्वमेव स्वीकृतमिति तन्मतमुन्मत्तोऽपि
 कथं स्वीकर्तुमिच्छेत् । न ह्युन्मत्तः स्वमतं भ्रान्तमिति नियमेन वदति । नन्वशेषदोषदुष्टत्वेनोन्मत्तेनाप्यनिर्वा-
 च्यवादिमतं हेयं चेत्कथं लोके प्रवृत्तमित्यत आह ॥ इदं । अचिन्त्येशशक्त्या प्रेरितैर्महोन्मत्तैः प्रवर्तितमि-
 त्यर्थः । अतश्चानिर्वाच्याभावादेषानिर्वाच्यत्वं नोच्यते । स्वप्नस्य मायामात्रप्रदेन सूत्रगतेन किं तर्ह्युपादनभूतया
 जीवग्रन्था निमित्तया न निमित्तत्वं जीवग्रन्था निरपेक्षतया भ्रान्तत्वमेव तस्य तेनोच्यते । मायावादिनमभिमुखेति प्रज्ञाया
 इति ग्रन्थावाचित्वेनाभिधानात् । तदाह ॥ अत इति । एतदेव विवृणोति ॥ उभाभ्यामिति । ननु मनोगतवासनामयस्य
 स्वप्नग्रपञ्चस्य प्रज्ञोपादानत्वं कथमित्यत आह ॥ प्रज्ञात्मकमिति । कात्स्न्येनानभिज्यक्तस्वरूपत्वादिति सूत्रशे-
 षार्थमाह ॥ मनोविकारा इति ॥ १ ॥ पराभिधयानात्तु तिरोहितमिति सूत्रं विवृणोति ॥ ईदं चोच्येति ॥ २ ॥
 स्वप्नग्रपञ्चवत्तिरोधानवत्सुषुप्तिप्रबोधादिकं जीवस्य परेशेणैव हरिणा भवति स्वतन्त्रेण न तु कालकर्मादिनेत्याह
 ॥ सुषुप्तीति । न च केषुचिदेव जीवेषु स्वप्नादेर्हरिर्नियन्तेति वाच्यम् । प्रदर्शकस्तु सर्वेषां स्वप्नादेरेक एव तु । परमः
 पुरुषो विष्णुस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चन । देशकालविशेषेषु स्वप्नादीनां स एव हि । तिरस्कृतां च कर्ताच न खण्डेशः स राजव-
 दिति वचनविरोधात् । अनेन तदभावो नाडीषु तच्छुत्तेरात्मनि ह । अतः प्रबोधोऽस्मादिति सूत्रतात्पर्यमुक्तं

भवति ॥ ४ । ५ । ६ । ७ ॥ नन्वेकस्यापि परमात्मनो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिस्थानभेदाज्ज्ञानशक्त्यादितारतम्यं जीवस्यैव किं न स्यादित्येतामाशङ्कां परिहरतो न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीति सूत्रस्यार्थमाह ॥ न स्थानेति । सर्वस्थानेष्वपि निर्दोषः पूर्णषड्गुणार्णव एव विष्णुर्न स्वरूपगततारतम्ययुक्तः । सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति श्रुतेः । सर्वेषु भूतेषु स्थितं विष्णुं ब्रह्मेत्येव पूर्णगुणक इत्येवार्थः । न चैतद्विरुद्धार्थम् । न सत्यं नापि चानृतं प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तु यं तत्सर्वदृक् सदेत्यादिवचनम् । तुरीयनामा परस्तुरीयावस्थजीवं अति सर्वं दर्शयतीति सर्वदृक् प्राज्ञनामा हरिः सम्प्रसृतं न वेदयतीति न संवेत्तीत्येवमविरुद्धार्थत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् । वेत्तीत्यन्तर्गमितणिजर्थो व्यपदेशः । अन्यथा तस्य प्रयोजनवदर्थवत्त्वव्याहृत्या ग्रामाण्यनिश्चयो न स्यात् । ग्रमाणवदर्थवत्त्वं च वेदस्येश्वरे गुणपूर्णत्वमज्ञानादिदोषराहित्यं चावेदयत एव स्यान्मान्यथा । यतो विष्णोर्निर्दोषाशेषगुणवत्त्ववेदनमेव तत्प्रीतिद्वारा दुःखरहितसुखावाप्तिसाधनम् । एतदेव श्रुतिस्मृतिवाक्यैः समर्थयति ॥ यो मामेवेत्यादिना । यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरोषत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारतेत्यादि । तद्भगवद्वाक्यम् । खलेन पुरुषान्प्रतिहन्मि भूरि किं मां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्रा इत श्रुतस्यमर्थः । इन्द्रं परमेश्वरं मामनिन्द्रा अनीश्वराः सन्तः शत्रव आसुरप्रकृतयः किं निन्दन्ति । दोषाभावेन मम निन्दितुमशक्यत्वात् । निर्निमित्तं निन्दितस्तान्वहु- तरानपि खल इव परुषान्धान्यानि प्रतिहन्मि चूर्णयामि । परमेश्वरो गुणोत्कर्षज्ञानेनैव ग्रीयते न निन्दयेत्युक्तं भवति । परमेश्वरस्य गुणोत्कर्षज्ञानमेव तत्प्रीतिद्वारा सुकृतसाधनमित्येतच्छ्लोकानुसादापि सिध्यति । लोके राजगुणोत्कर्षज्ञानस्य

राजप्रीतिद्वारा शृङ्खलादिवन्धनिवृत्तिसाधनत्वदर्शनादित्याह ॥ लोकत इति । अतो विष्णौ दोषित्वं निर्गुणत्वादिकं न
 वेदेन प्रतिपाद्यते । तस्य परमप्रयोजनवदर्थवस्वत्रिरोधात् । निर्दोषतया महागुणवत्तया च पुरुषोत्तमत्वमेव स्वस्य वेदार्थ इति
 स्वयं विष्णुरेव सतात्पर्यमुक्तवान् । यस्मात्क्षरमततोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । इति
 गुह्यतमं शास्त्रमिति । तदाह ॥ महात्मात्पर्येति । अतः सुषुप्त्यादिस्थानभेदेन मनुष्यपश्यादिशरीरभेदेन न जीवात्मनीव पर-
 मात्मनि हीनोत्तमादिभानानुमानमखिलशस्त्रविरुद्धत्वेनाप्रमाणमेवेति स्वगततारतम्यरहितानन्तरूपो विष्णुः सिद्ध इत्युपसंहरति
 ॥ अत इति ॥ ८ ॥ अधुनेशेनेशरूपाणां चिद्रूपाणामिव जीविस्थाप्यभेदः किं न स्याच्चेतनत्वादित्याशङ्क्य श्रुतिभिराभास-
 त्वोक्तेर्न तस्येशनाभेद इत्याह ॥ न चेति । श्रुतीरुदाहरति ॥ यथेति । यथैपेत्यस्य विवरणं छाया यथेत्यादि
 अनेन प्रतिबिम्बस्य बिम्बाधीनत्वप्रतिपादनेन जीवपरमात्मनोबिम्बप्रतिबिम्बभावेऽप्यभेदः किं न स्यादित्येतच्चोद्यं परिहृतं
 भवति । विशेषकौ गरुडशेषावित्यर्थः । उक्तार्थमनूयाक्षिपति ॥ आभासस्त्वमिति । अयमर्थः । कृष्णादिवदीशस्यांश एव
 जीवो नाभासत्वम् । आभासत्वे देहाद्युपाध्यायत्तस्य देहाद्युपाधिनाशे नाशः स्यात् । पुरुषाद्याभासस्य दर्पणाद्युपाधिगतस्य
 दर्पणाद्यपगमेऽपगमदर्शनात् । अतो जीवानां नित्यत्वेनाभासत्वायोगात्कृष्णादिवदंशभूतानां चिद्रूपत्वेनाशभेद एव स्यात् ।
 निखिलचेतनसमुदाये हीनाख्या यथा कृष्णादिरूपसमुदाये सिद्धान्त्यभ्युपगता समुदायान्तरेण भेदेऽपि समुदायाकारेणाभेदो
 नानुपपन्नः । अत एव पृथगुपदेशादित्यत्र यत्पृथक्त्वमुदितं तच्चिद्रूपस्येशस्यांशयोः कृष्णादिलक्षणजीवलक्षणयोर्भवेत् । तच्च

जीवानां देहेन्द्रियोपाधिकृतं न सहजम् । अतस्तदुपाधिनाशे तेषामीशरूपैः कृष्णादिभिः साम्यमेव स्यात् । तदेतत्परिहरति ॥ इत्याशङ्केति । अत एवचोपमा सूर्यकादिवदिति सूत्रकृता प्रतिविम्बितसूर्यकादिविलक्षणत्वेन जीवस्योक्तत्वादीशाभासत्वेऽपि न तस्यानित्यत्वमित्यर्थः । ननु नित्यानां जीवानामीशाभासत्वं किं निमित्तम् । किञ्च तेषां सूर्याभासादिविलक्षणमित्यत आह ॥ यदुक्तमिति । यथा सूर्याभासस्य स्वविम्बाधीनत्वं स्वविम्बसादृश्यमेवामीशाभासस्य जीवस्य न तु तदुपाध्यधीनत्वम् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वं साम्यम् । कुत्रचिदीशादाभासते ईशवदवभासते ईशादासमन्ताद्भवत्यस्तित्वं च तत इति हीशाभासो जीवः । सर्वदा तस्मादुपाधिनात्यवस्यापि जीवस्याभासत्वं हेत्वाभासवत्तद्वदेव कल्पितत्वं च युज्यते । अतो यदेतत्पूर्वं प्रतिपादितं स्वविम्बाधीनत्वं स्वविम्बेन किञ्चित्सादृश्यं च जीवस्य तद्वयमेवकारचकाराभ्यामुपादायात एव सूर्यकाद्युपमा श्रुतिस्मृतिषु क्रियते न तूपाध्यधीनत्वेनेति सूत्रोक्तं भवतीत्याह ॥ तदधीनत्वमिति । ननुपाध्यधीनाभासत्वाभावे जीवस्य भत्स्याद्यत्रतारवदीशाभेदः किं नेष्यते । चिद्रूपत्वाविशेषादित्यत आह ॥ जीवेशेति । न हि दुःखादिदोषवता जीवेनाशेषदोषराहितस्येशस्याभेदो युज्यते । अशेषदोषराहित्यं च तस्य स्वातन्त्र्यादिसर्वशक्तिमत्त्वेन सिध्यति । न हि स्वतन्त्रे दोषीति भवितुं शक्नोति । एतदेव हि समर्थितम् ॥ सर्वोपेता च तदर्शनादिति सूत्रेण । लौकिकदृष्टान्तेन जगत्कर्तरि प्राप्तश्रमचिन्तादिदोषपरिहारपरेण । अपि च । ऐक्ये जीवेशयोः स्वस्वानुभववदीश्वरोऽहमिति जीवस्य जीवेशहमिति शस्यानुसन्धानं स्यात् । अननुसन्धाने तु तयोरैक्यं न स्याद्वदेनेव जीवस्य ।

न हि कुत्रचिदेकस्य चेतनस्य स्वस्मिन्ननुभवाननुभवावेकविषयो दृश्यते स्वस्मिन्नप्यतीतजन्मस्थे । अधुनाऽननुसन्धानं तु कालव्यवधानाद्युच्यते । अतः स्वपादादिगतसुखाद्यनुसन्धानवदीशादिचेतनानामन्योन्यसुखदुःखाद्यनुसन्धानाभावाद्वृक्षाणांमिव समुदायाकारेणैक्यमन्तरेण नान्यदैक्यं भवेत् । अपि च । ईशस्य दुःखिभिर्जीवैरेक्यानुसन्धानायोगात्तेन सर्वज्ञेनाननुसन्धीयमानमिति न मुक्तावप्यनुसन्धातुं शक्यते । विद्यमान ऐक्याननुसन्धानत्व ईशस्याप्यज्ञत्वप्रसङ्गः । अतो जीवो मोक्षात्प्रागननुसन्धीयत इति वाच्यम् । कुत्रापि सप्तमरसस्योत्पत्तिवच्चेतनस्य चेतेनेन पूर्वाविद्यमानैक्योत्पत्त्यदृष्टः । अतो मत्स्याद्यवतारवदीशाभिर्बांशत्वं जीवानां दूरोत्सारितमित्येवाह ॥ समुदायेति । अतो यावदेव विष्णवंशांशिरूपादिकं निर्दोषं गुणबृंहितं विष्णुना स्वाभिन्नत्वेनानुभूयमानं तावद्दूर एवेश्वरत्वम् । तत्र स्वगतभेदो नास्त्येव । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । युक्ता ह्यस्य हरयः शतादेशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा । यथायमग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं वाङ्मयः पुरुषोऽयमेव सोऽयमात्मेतीदममृतामिदं ब्रह्मेति । नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुतिः । ननु जीवस्येशांशत्वेऽपि तदभेदाननुसन्धानमिन्द्राद्यंशभूतार्जुनार्दानामिन्द्राद्यभेदाननुसन्धानवद्युच्यत इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेऽप्यननुसन्धानमदृष्टमित्याह ॥ जीवांशा इति । इन्द्रादीनामंशेन भूमाववतारितानां मध्येऽप्यल्पेनाप्यंशिनांऽशगतसुखदुःखाद्यनुसन्धानमात्मीयत्वेनानुसन्धीयतेऽंशेन त्वंशगतसुखदुःखादिकं किञ्चिदेवानुभूयते । ज्ञानशक्त्यादेरंशिन्यतिशयोऽंशे न्यूनतेति विशेषादंशेन घटितो भवेत् । ईशस्याचिन्त्यशक्तित्वादप्यंशिनोः परस्परविशेषघटकत्वं युज्यते ।

न चैवं सत्याचिन्त्यशक्त्यैश्वर्यः स्वाभिन्नत्वेऽपि जीविष्य पारतन्त्र्यादिविशेषं घटयत्विति वाच्यम् । अस्वतन्त्रेणाभिन्नस्याचिन्त्य-
शक्तित्वासम्भवेनाघटितघटकत्वानुपपत्तेरित्याह ॥ सेशतेति । सर्वप्रमाणविरुद्धं नेशानीशयोरेक्यं केनापि बोधयितुं शक्यते ।
श्रुतिरपि किमीश्वरं प्रमाणसिद्धमधिकृत्यानीशभावं बोधयत्युतानीशजीवं प्रमाणसिद्धमधिकृत्येश्वरभावम् । उभयथाऽप्युपजीव्य-
प्रमाणविरुद्धत्वाच्च तत्र प्रमाणम् । एवमयमुपजीव्यप्रमाणविरुद्धोऽप्यभेद ईश्वरस्य शक्त्या घटित इति न वक्तव्यम् । अनीशे-
नाभिन्नस्येशत्वासिद्धेरुक्तत्वात् । अतोऽनीशान्नेदनेशे सिद्ध एव । तच्छत्याऽन्यदघटितमपि घटितमिति वक्तुं शक्यते । न तु
पुनरेकस्मिन्जीवैऽशांशभाववति । शक्त्यादितारतम्यमिवेश्वरः स्वस्मिन्नपि तच्छ्रुतितात्पर्यविचारश्चून्यप्रतीतिप्राप्तमीशत्वपरिपन्थिनं
घटयतीति । ईशस्थानीशभावविरोधात् । ब्रह्मतर्कं चायं विरोध इत्युक्त इत्याह ॥ ईशोऽनीश इति । यथा जगन्मिथ्येत्ये-
तस्य मिथ्यात्वे जगतो मिथ्यात्वं व्याहृतं यथा च भेदो नेति भेदतविषययोर्भेदेन भेदनिषेधो व्याहृतः । एवमीशस्थानी-
शभावो व्याहृत इत्यर्थः । न चेष्टत्वानीशत्वादिवदणममाहिमादेरप्येकस्मिन्निरुद्धत्वेनानीश्वरत्वमीशत्वविरोधित्वात् । तदेतच्च
ब्रह्मतर्केण समर्थयति ॥ नायुक्तमिति । अमानं निष्प्रमाणकमित्यर्थः ॥ १० ॥ नन्वत्र विष्णौ प्रभावानिरूपणफलत्वेन या
भक्तिरभिप्रेता न सा बहुमानपूर्वकप्रमलक्षणा । तस्मिन्नाकाशवन्मूर्तत्वेन सौन्दर्यादिगुणरहिते सम्भवति । अमूर्तश्चासौ
दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इति श्रुतेः । मूर्तत्वे विष्णोर्घटवदनित्यत्वं स्मृादित्यत आह ॥ स चेति । यद् पश्यः पश्यते रूपम-
वर्णम् । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यप्रभः पुरुषो दृश्यते । हिरण्यप्रभश्चाहिरण्यप्रभकेश आप्रणखात्सर्ग एव सुवर्णः ।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभातीत्यादिश्रुतिभिरा-
 नन्दादिगुणात्मकसुन्दरतररूपत्वेनोक्तत्वानामूर्तो विष्णुः प्राकृतमूर्तिश्चान्यत्वादभूत इति श्रुत्योच्यते । अत एव न तस्यानि-
 त्यत्वम् । मूर्तत्वेऽपि प्राकृतरूपवच्चं हानित्यत्वेन व्याप्तं यथादौ । अजरोऽमरोऽच्छेद्योऽयमिति स्मृतिभिश्च विष्णो रूपेषु
 नित्यत्वमवगम्यते जरामरणानिषेधात् । न ह्यरूपे जरादिश्रसक्तिरस्ति । अत एव ब्रह्मणि रूपत्वरूपत्ववचनयोर्व्यवस्थित-
 विषयत्वान्न विरोधः शङ्कनीयः । लोके रूपशब्दस्य प्राकृतरूपेणैव प्रसिद्धस्याप्राकृतरूपे भगवति प्रयोगं सदृष्टान्तमुपपादयति
 ॥ यथेति । अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्यश्चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य
 ज्योतिर्भवतीत्यस्यां श्रुतौ यथा सूर्यादेर्बहिद्योतस्याभावदशायां सुप्तावस्य जीवस्य स्वरूपसुखादिद्योतके भगवत्यप्राकृतप्रकाशे
 ज्योतिःशब्दः प्रयुक्तः । प्राकृतप्रकाशैकविषयतया लोकप्रसिद्धोऽप्येवं रूपशब्द इत्यर्थः ॥ अनेनारूपवदेव हि तत् प्रधान-
 त्वात्प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यामित्यादिमुन्नं स्पष्टीकृतं भवति ॥ ९ ॥ अत्र भगवतः प्रभावीनिरूपणफलत्वेन या
 भक्तिरभिप्रेयते तद्विषयविष्णौ न्यूनातिरेकभावाभावेऽपि सा न्यूनातिरेकभाववत्येव । न हि ब्रह्मादिमनुष्योच्चपर्यन्तानामेक-
 विधैव भक्तिः । अत एव तेषां श्रुत्युक्तमानन्दतारतम्यं सिध्यतीत्याह ॥ भवतीति ॥ १२ ॥ ब्रह्मादिगतानन्दस्य
 नारायणानन्दप्रतिबिम्बभूतस्य बिम्बभूतानन्दवैचित्र्याभावेऽप्याश्रयगुणवैचित्र्यावैचित्र्यमुपपन्नमित्याह ॥ प्रतिबिम्बवदिति ।
 एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्तीति श्रुत्या भगवदानन्दलेशाभासत्वमेव ब्रह्माद्यानन्दस्योच्यते । न

त्वसौ भगवानन्दस्य साक्षाद्विशतया तेनाभिन्न इति । अन्यज्ज्ञानं परस्येत्यादिश्रुतिविरोधात् । अनेन बृद्धिन्हासभावत्वमित्यादिसूत्रं स्पष्टीकृतं भवति ॥ १७ ॥ अधुना भगवद्भक्त्युद्देकाय जगत्स्थितिरपि तदर्थी-
नेत्येतदाक्षिप्य समर्थयति ॥ सुष्टीति । नन्यस्तु जगतः सुष्टिनाशयोरेव हर्यधीनत्वं पूर्वमेव प्रपञ्चितत्वात् । सुष्टवस्तुस्थिते
रुपसंहारपर्यन्तं स्वभावत एव सिद्धत्वेन हर्यनधीनत्वमिति चेन्मैत्रम् । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः
सन्तीति सर्वस्वभावस्यापि हर्यधीनत्वश्रवणात् । अस्मिन्नर्थे श्रुतिश्च । नैतावदेना परोऽन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी विभतीति ।
एना अनेन विश्वकर्मणा परमेश्वरेणैतावदस्त्येषेत्यादिना पूर्वप्रस्तुतसृष्टिसंहाराख्यमेव कार्यं भवतीति न किं तर्हि स उक्षा
पुरुषर्षक्षो द्यावापृथिवी विभर्ति धत्ते पुष्पाति चेत्येतदन्यदपि परतः परेशात्साध्यमस्तीत्यर्थः । अनेन प्रकृतैतावत्त्वं हि
प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इति सूत्रं स्पष्टीकृतं भवति ॥ १३ ॥ ननु यदुक्तं भक्तितारतम्यस्य मुक्तावानन्द-
तारतम्यं साध्यमिति तन्न । यदा पश्यः पश्यते रुमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैतीति दर्शनसाध्यत्वस्य श्रवणात् । न च दर्शनसहितभक्तिितारतम्यस्य हरिविषयस्य मुक्त्यानन्दतारतम्यं
साध्यमिति वाच्यम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपः । न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनमिति हेरदृश्यत्वश्रवणादित्यत आह ॥ अन्यत्क
इतीति । अभक्तानामेवादृश्यत्वादव्यक्त इत्युच्यते हरिः । साधनान्तरस्य तद्व्यक्तीकरणसामर्थ्याभावेऽपि स्वशक्त्यैव भक्तैर्दृ-
श्योऽसौ । तथा च तस्यैव वाक्यम् । भक्त्या त्वनन्यया शक्योऽहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तेपेति ।

अनेन तदव्यक्तमाह हि । प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादिति सूत्रं स्पष्टीकृतं भवति ॥ १४ ॥ नन्वनन्तगुणवान्हरिरिति
 तदुक्त्यर्थमत्र यत्प्रतिपादनं तन्न युक्तम् । गुणानां हरेश्च परस्परभेदानभ्युपगमेन गुणगुण्यादिभावानुपपत्तेरित्याशङ्क्य विशेष-
 बलादुपपन्नो गुणगुण्यादिभाव इत्याह ॥ तदभिन्ना इति । नन्वस्यानन्दादिभिरकादाचित्कैरभेदो हरेरविरोधाज्जगत्सृष्ट्वादौ-
 धर्मः सर्जनादिकर्माभिश्च कादाचित्कैस्तु नाभेदो युज्यते । अनित्यधर्माभिन्नस्य हरेरप्यनित्यत्वापत्तेरित्यत आह ॥ विशेषात्म-
 तयेति । सर्जनशक्तिरूपेण भगवति नित्यं सतामेव सर्जनादिक्रियादीनां पुनः पुनरपि व्यज्यमानत्वान्नानित्यत्वम् । न
 चाभिव्यक्तरूपस्यानित्यत्वमाशङ्कनीयम् । नित्यशक्तिरूपाभिन्नत्वात्तस्य । शक्तिरूपं व्यक्तिरूपमिति पृथग्व्यवहारस्तु विशेष-
 निबन्धनः । विशेषतद्वतोरभेदोऽपि विशेषविशेषिभावाः स्वनिर्वाहकत्वात्सिध्यति । अभिन्नेऽपि वस्तुन्ययमेव विशेषांशोऽयमेव
 विशेषणांश इत्येव प्रमाणैर्ज्ञायमानत्वाद्भवस्था सिध्यति । न च भेदहीने परमात्मनि विशेषो नास्तीति वाच्यम् । स इमान्
 लोकानसृजेतेत्यादिश्रुत्या तत्सृष्ट्वादिविशेषप्रतीतिः । सोऽसृजेति सामानाधिकरण्यात्स इति शब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मनः
 स्रष्टृरूपेणाभेदप्रतीतिश्च । यस्त्वत्र सविशेषाभेदमसहमानो धर्मधर्मिणोर्भेदं वदति स ग्रहव्यः । किमस्यापि भेदस्य धर्मिभ्यो
 भेद उताभेदो निर्विशेषाभेदो वा । नाद्यः । भेदस्य भेदे तस्यापि भेद इत्यनवस्थानात् । न द्वितीयः । भेदवद्भर्मस्यापि
 धर्म्यभेदापत्तेः । तद्वेदस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वात् । न तृतीयः । धर्मधर्मिभ्यां भेदस्य निर्विशेषाभेदे तस्याप्यभेद इति व्यवहार-
 स्याभावप्रसङ्गात् । तस्य विशेषनिबन्धनत्वात् । विशेषाभावे घटस्य भेद इति घटस्य घट इत्युक्तं भवति । तत्र तत्प्रतियोगि-

कतयैकस्य वस्तुभेदस्य बहुधा व्यवह्रियमाणत्वाच्च न निर्विशेषत्वं युज्यते । किञ्च योऽयं भेदो धर्मिणा तस्य ततो भेदस्तस्यापि भेद इत्यनवस्थापचेरभेद इति चक्तव्यम् । ततश्च तयोर्भेदाभेदयोरैकवस्तुस्वरूपत्वेन परस्परमप्यभिन्नयोर्विशेषाभावे भेदाभेदशब्दयोः पर्यायत्वं स्यात् । न हि तयोः पर्यायत्वं केनचिदप्यभ्युपगतम् । ननु न विशेषो भेदाभेदयोः किन्तु भेद एवाभेदस्तु तयोर्धर्मिणा सहेत्याशङ्क्य परिहरति ॥ भेदोऽन्योन्यमिति । एवमपि भेदाभेदयोर्विशेषत्वं भवेदेव । तयोर्धर्मिणा निर्विशेषाभेदे धर्मितावन्मात्रत्वं स्यात्तदा कथमभेदो भेदो भिन्नो भेदो भिन्नस्तयोर्भेदाभेदयोश्च परस्परं भेद इत्ययमर्थः सिद्धयेत् । किन्तु धर्मिशब्द एव बहुश उच्यते । यद्येतद्दोषपरीजिहीर्षया भेदभेदयोर्धर्मिणा भेदेऽपि न धर्मितावन्मात्रत्वं किन्त्वस्ति विशेष इत्युच्यते । तर्ह्यभेदभेदयोरपि विशेष एव स्यात् । किं भेदेन विशेषमत्रालादेव व्यवहारमिदो पदार्थबहुत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न च कल्पनागौरवापत्तेर्गोविन्दतुरगादेरपि धर्मधर्मिवत्सविशेषाभेद एवास्तिवति वाच्यम् । तेषामैक्यप्रतीत्यभावात् । न हि गौरवाश्च इति प्रतीतिरस्ति । धर्मधर्मिणोस्तु भेदाप्रतीतेः सविशेषाभेदो युक्तः । आनन्दो ब्रह्मेत्यादिप्रमाणाच्च । न केवलं सच्चिदानन्दादेर्ब्रह्मणस्तु धर्मधर्मिभावमङ्गीकुर्वता तदन्यथाऽनुपपत्त्या स्वीकार्यो विशेषः किन्तु तमनङ्गीकुर्वता वैदिकाभासेनापि स्वीकार्य इत्याह ॥ सच्चिदिति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याखण्डार्थं प्रतिपादयता मायावादिनाऽपि सत्यादिपदानामपर्यायत्वसिद्धयर्थं ब्रह्मणि विशेषोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा सत्यपदेनैव गतार्थस्य ज्ञानादिपदस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रकृते क्रिमायातमित्यतः सर्वात्मना विष्णुरेवोच्यत इत्याह ॥ अत इति ॥ १५ ॥ न

चानन्दत्वाज्ज्ञानत्वादिह्यदिहेतुना भगवदानन्ददीनां लोकगतानन्दोदिवदपूर्वत्वादिकमाशङ्क्यम् । एष ह्येव परम आनन्द-
इत्यादिश्रुतिविरोधात् । अलौकिकेष्वपि भगवदानन्दादिगुणेषु लौकिकानन्दादिसादृश्यादनुकूलस्त्वादेवानन्दोदिवदप्रवृत्ति-
र्मुन्ययवत्सादृश्यात्सौवर्णघटो घटशब्दस्येव युज्यते । तदेतदाह ॥ न चेति । अनेन परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेद-
व्यपदेशेभ्यः । बुद्धयर्थः पादवदिति सूत्रद्वयतात्पर्यं विवृतं भवति ॥ १६ ॥ ननु विष्णावतिशयितभक्तिरसिद्धयर्थ-
यदत्र सर्वगुणाढ्यत्वं प्रतिपाद्यते तच्च न युज्यते । कर्मण एव स्वर्गादिफलदत्त्वेन विष्णोः फलदातृत्वगुणाभावादित्यत आह
॥ स एवेति । पुण्येन पुण्यं लोकं नयतीत्यादिश्रुतेः । विष्णुरेवानन्तजीवानां तत्तत्कर्मनुसारेण फलदाता । कर्मणस्त्वचेतन-
त्वान्न फलदातृत्वं युज्यते । न हि सर्वैव फलं ददाति । राजादिर्हि सेवानुसारेण फलदाता दृष्टः । कृष्यादिकर्मोऽपीशत-
एव फलति न स्वतः फलति चेत्कदाचिद्विफलं न स्यात् । पादार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ २० ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सन्यायपरत्नावल्यां श्रीपञ्चनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ३—२ ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ अस्मिन्नध्याये पादाः सर्वे हेतुहेतुमद्भाववन्त एवेत्युपासनापादस्याप्यस्य भक्तिपादेन
हेतुहेतुमद्भावत्रायैव सङ्गतिः । विष्णोरापरोक्ष्यसाधनस्य निरन्तरध्यानलक्षणस्य निरन्तरशास्त्रविमर्शनलक्षणस्य चोपासनस्य
प्रेमातिशयलक्षणभक्त्याविनाऽनुपपद्यमानत्वत्प्रेमाभावे विस्मरणप्रसङ्गात्प्रेमास्पदं हि लोके पुनः पुनः स्मर्यते । द्वेषाग्नि-

रन्तरन्ध्यानं तस्याप्रियत्वाच्च तद्विष्णोस्तत्त्वापरोक्ष्यजननसमर्थमतो नैतत्यादप्रतिपाद्यम् । तदेतदाह ॥ वैराग्यत इति ।
अधुना वैराग्यादिपदानां सङ्गतिप्रतिपादनप्रसङ्गात्प्रथमसूत्रमारभ्योपासनापादपर्यन्तानां पादादीनां सङ्गतिस्पष्टीकरण-
पूर्वकं सङ्क्षेपतो ब्रह्मजिज्ञासामावर्तयितुं तस्यामधिकारिणं तावन्निरूपयति ॥ युक्तिमत इति । वेदमुख्यार्थो विष्णुः ।
स च युक्त्यविरुद्धं तद्विरुद्धमप्रमाणं वेदवाक्यानां परस्परविरोधो नास्ति । संसारो हेयो मोक्ष एव परमपुरुषार्थ-
इत्यधीतवेदवाक्येष्वपाततः प्रत्ययो जायते । एवं निगमानिरुक्तादीना व्युत्पन्नपदपदार्थस्य सात्त्विकप्रकृतेर्जन्मान्तरसंस्कार-
वशात्स एव प्रत्ययो ब्रह्ममीमांसया दृढीक्रियते । कथमन्यथा समयान्तरपरित्यागेन तस्यामेव प्रवृत्तिर्वर्धते । अतः
सामान्यतो ज्ञातवेदार्थस्यैव ब्रह्मजिज्ञासाधिकार इत्यर्थः । तामेव विष्णुजिज्ञासामावर्तयति ॥ कर्तव्येत्यादिना ।
योऽसावुक्तलक्षणोऽधिकारी अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्राशब्दनिर्दिष्टस्तस्य ब्रह्मजिज्ञासाविधाने कुत इति शङ्का जायते ।
तन्निवृत्त्यर्थमत इति पदं प्रयुक्तम् । तेन को हेतुर्निर्दिष्ट इत्यपेक्षया यद्वासाख्येन भगवतोक्तं जन्माद्यस्य इति
सूत्रं तस्यार्थमाह ॥ सृष्टीति । सूत्रद्वयफलितार्थमाह ॥ यत इत्यादिना । यतो जिज्ञासाजनितज्ञानेन गतिप्रीत
एव विष्णुर्भोक्षदो न तु यजनादिनेष्वप्रसन्नोऽतो जिज्ञास्योऽसाववश्यं सुमुखुणेत्यर्थः । त्रयीसूत्रमवतार्य विष्णोरेव
भोक्षदत्वं समर्थयति ॥ भोक्षादीति । ननु विष्णोरेव भोक्षदत्वं न शास्त्रात्सिध्यति । प्रत्यक्षादिवेद्यस्यापि
भोक्षदत्त्वसम्भवादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षगम्यत्वे भोक्षदस्य सुलभत्वेन प्रजानामनादितः

संसारानुवृत्तिर्न स्यात् । श्रुतिशिरोदुर्गस्थत्वे तु मोक्षदस्यासुलभत्वात्सा युज्यत एव । विमतो न मोक्षदः पुरुषत्वात्सम्मत-
वदिति प्रत्यनुमानेन पराहतत्वात् । अनुमानेनापि न मोक्षदोऽनुमातुं शक्यते । तस्माच्छास्त्रैकवेद्यो मोक्षद इत्युपसंहरति ॥ तदिति ।
ननु शास्त्रवेद्या अपि बहवः सन्ति । तत्र कथं विष्णुरेव मोक्षद इति निश्चय इत्यत आह ॥ शास्त्रगम्य इति । स्वतन्त्रत्वा-
द्विष्णुरेव मोक्षदत्वेन शास्त्रवेद्यो न पञ्चजादिः परतन्त्रत्वात् । परतन्त्रस्तु स्वयमेव संसारादनुत्तीर्णः कथमन्यमुद्धरेत् । ननु
राज्ञोऽनुज्ञया स्वसेवकानां मान्य इव निगडमोक्षदः कश्चित्परतन्त्रोऽप्यन्तरङ्गभूतो विष्णोस्तदनुज्ञया स्वोपासकेभ्यो मोक्षं
दास्यत्यथो व्यर्थं विष्णुजिज्ञासेत्याशङ्क्य परिहरति ॥ अन्येति । न ह्यमन्दमतिर्भगवान्स्वानुपासकायापि मोक्षमन्येन प्रसा-
दितो ददातीति युज्यते । न ह्यस्वतन्त्रोऽसौ । अतोऽन्यद्वारकमोक्षार्थमपि जिज्ञास्यो मुमुक्षुभिर्विष्णुः । स एव हि ज्ञातो
मोक्षद इत्येतद्यमेवैष वृणोते तेन लभ्यस्तस्थैष आत्मा विवृणोते तन् स्वाभित्यनया तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः
पन्था अयनाय विद्यते इत्यनया च श्रुत्या सिद्धमित्याह ॥ यमेवैष इति । यं पुरुषमेष विष्णुर्मदुपासकत्वान्मदीयोऽयमिति
वृणोते स्वीकरोति तेनैव स्वीकृतेन लभ्यो भवति । तस्य स्वीकृतस्य स्वरूपभूतां चिदानन्दात्मिकां तनुमेष आत्मा विवृणोते
प्रादुर्भावयति । अतस्तं विष्णुमेव विद्वानमृतो भवति नान्य इति श्रुत्यर्थः । एतदेव विष्णुलिङ्गं श्रुत्या द्रढयति ॥ य
एनमिति । यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति । यतः प्रसूता जगतः प्रभृतीत्यादिना क्षीराब्धिशायित्वेन प्रकृत्यादिप्रसवितृत्वेन
च प्रकृतो यः स एव तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति परब्रह्मत्वेनावधारितस्तमेतं ये विदुस्त एवामृता भवन्तीत्यतो विष्णुरेव

मौक्षदत्वेन मुख्यार्थः सर्वशास्त्रगम्यो नान्य इत्यर्थः । तदेव तृतीयसूत्रप्रवृत्तयः समर्थयति ॥ शास्त्रग्रान्तिवमिति ।
एतच्चतुर्थसूत्रेण दृढीकृतमित्याह ॥ निर्धारणायति । ननु मोक्षादिदे विष्णावेव सर्वशास्त्राणां समन्वयः कथं घटते ।
अनधीयमानशास्त्रेष्वन्यथाक्तिसम्भवात् । न ह्यसर्वज्ञेनानन्तवेदगतिसामान्यं विष्णावेवेति निश्चेतुं शक्यते । नैतत्साधु ।
सर्वज्ञेनाप्तेन भगवता वेदव्यासेन गतिसामान्यादित्यनन्तवेदगतिसामान्यं विष्णावेवेति निश्चेतुं शक्यते । नैतत्साधु ।
सर्वज्ञेनाप्तेन भगवता वेदव्यासेन गतिसामान्यादित्यनन्तवेदगतिसामान्यस्य विष्णावेवोक्तत्वात्सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादि-
श्रुत्या च निश्चेतुं शक्यत्वात् । अतो विष्णौ सुघट एव निखिलश्रुतिसमन्वयः । तदेतदाह ॥ कथमित्यादिना । अयमेव
समन्वयश्चतुर्धा विभज्य प्रदर्शितोऽस्मिन्नध्याये । प्रथमपादे तु प्रधानमल्लनिर्वहणन्यायेनान्यत्रप्रसिद्धानां विष्णौ समन्वयः
प्रदर्शितः । अन्यत्रैव प्रसिद्धानां विष्णौ समन्वयस्यातिप्रधानस्यापि प्रथमतोऽनिरूपणे कारणमाह ॥ इत इति । प्रथमपाद-
सङ्गतियुक्तत्वेन द्वितीयपादार्थमाह ॥ इत्यन्यत्रेति । पूर्वपादसङ्गतत्वेन तृतीयपादार्थमाह ॥ उभयगतत्वमिति ।
पूर्वपादसङ्गतत्वेन चतुर्थपादार्थमाह ॥ एवं चेति । प्रथमाध्यायसङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमाह ॥ एवमशेषेणेति । प्रथम-
द्वितीयाध्यायसङ्गतत्वेन तृतीयाध्यायार्थमाह ॥ समन्वयाविरोधाभ्यामिति । यदर्थ भवत्यादिकं निरूपितं प्रकृतामुपासना-
मधुना विदधाति ॥ वक्तव्येति । धारणा आदिर्यस्य प्रत्याहारप्राणायामादिकस्य तद्धारणादिकम् । अधुनाऽस्य पादस्योपा-
सना विषयस्याधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीरभिधाय क्रमेण सिद्धातयुक्तीराह ॥ पृथगिति । तत्र तावत्सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोद-

नाद्याविशेषादित्येतत्प्रथमाधिकरणं प्रपञ्चयति ॥ यथाशक्तीत्यादिना । आत्मज्ञानानुरूपत इत्यस्यापि विवरणमात्म-
 ज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्तिविचारणादिति । यथाशक्त्यखिलवेदार्थविचारणपूर्वकं ब्रह्मापासनाऽनङ्गीकारे बाधकमाह ॥ वेदः
 कृत्स्न इति । अनेन वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेत्यादिस्मृतिं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादि-
 श्रुतिं चोपादत्ते । निर्णीतं ब्रह्मसूत्रादि श्रृणुयाद्यदि स ज्ञानप्राप्त्यर्थमुपलभ्यत इत्यस्यार्थः । यस्मिन्नसम्यग्ज्ञानमलपं
 सम्यग्ज्ञानं प्रचुरमुपलभ्यते तस्मान्पुरुषाच्छृणुयादिति । सत्सिद्धान्तमहापयबिल्यनेन प्रस्तुतसत्सिद्धान्तोऽभिधीयते
 ॥ अंशेषेत्यादिना । तदन्वयो भवेदित्यर्थः । तस्याप्यभेदभिन्नानामभेदस्याभावादित्यर्थः । पूर्वोभेदे संसारदशायामभेद
 इत्यर्थः । तदनन्तरता नारायणतेत्यर्थः । एतदेवेति श्रुतिः पञ्चरात्रादिकं परामृश्यते । ब्रह्मदर्शनं भवतीति शेषः ।
 सम्यग्निषमेत्यस्यायमर्थः । परब्रह्मादिवस्तुषु सम्यग्ज्ञानतारतम्यात्सुखतारतम्यं भवत्यसम्यग्ज्ञानतारतम्याद्दुःखतारतम्यं
 भवतीति ॥ १ ॥ एतद्दोषविवर्जिनो विषयसंसर्गादिदोषवर्जित इत्यर्थः । सत्स्वन्यत्र ततो दयेति स्वस्माद्धीनेषु सज्जनेषु
 दया कार्या न दुर्जनेष्वित्यर्थः । किमुताधिक्येत्यादेरयमर्थः । लक्ष्म्यादीनां विष्णोः सकाशादाधिक्यं पश्यंस्तस्य निर्गुणत्वं
 दोषं वा पश्यन् जीविनाभेदं भेदाभेदौ वा पश्यन्नन्यन्तमो व्रजतीति किमु वर्णनीयमिति । अतः सर्वोत्तमो विष्णुरेव तीव्र
 भक्तिपूर्वध्यानैर्नैवोपास्यः । यत्तु तस्मिन्द्वेषानुसन्धानस्यापि मुक्तिसाधनत्ववाचकम् । कामं क्रोधं भयं स्नेहं मैत्र्यं सौहृदमेव
 वा । नित्यं हरौ विदधते यान्ति तन्मयतां हि त इत्यादि भागवतवाक्यं तन्मानस्तेनेभ्यो येऽभिद्रुहस्पदे निराभिणो रिपवोऽ

न्येषु जागृयुरित्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादर्थान्तरपरतया वर्णनीयम् । हरावधं नित्यं विदधतस्तत्फलस्य नित्यानिरस्यस्य प्राप्तावपि दृढं संसारवशात्तन्मयतां क्रोधमयतां यान्ति । सौहृदादिकस्य भक्त्याविरुद्धत्वाद्द्वारौ विदधतोऽपि विमुक्तौ तन्मयतां सौहृदादिमयतां यान्तीति । अन्यथा हिरण्यकशिपुश्चेत्यादिपूर्वापरबहुवाक्यविरोधः स्यात् । अवजानन्ति मामित्यादिश्री-
कृष्णवाक्यैर्यो द्विष्यादित्यादिमोक्षधर्मवचनैश्च विरोधः स्यात् । हिरण्यकशिपुस्तु शापादसुरावेशाच्च भगवद्विदपि पूर्वं
भागवतत्वात्पुत्रानुभावाच्चान्धन्तमोऽस्यगात् । सहजभगवद्वेषिणो मोक्षप्राप्तौ न किञ्चित्प्रमाणम् । तदेतदाह
॥ द्वेषा इति । अत्र मोक्षस्यैवाभावात्साधनविचारोऽनुपपन्न इति वदतो लोकायतिकस्य मतं दूषयितुमनुवदति
॥ नैवोति ॥ ३१ ॥ दूषयति ॥ तत्कमेति । न ह्यतीन्द्रियस्य मोक्षस्य भावो मोक्षभावो वा केनचिद्दृष्ट इति निश्चेतुं शक्यते
प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना लोकायतिकेन । अतः कस्यचिन्महात्मनो मुक्तिदर्शनं सम्भाव्यत एव । मोक्षाभावं वदतस्तु महात्मत्वं
न युज्यत एव । न ह्यहं पश्यामि मोक्षमन्येऽपि न पश्यन्तीति स्वस्थेतेरपां चाज्ञत्वेन साम्यं प्रतिपादयन्नन्येभ्योऽधिको भवति ।
न च माहात्मान एव न सन्तीति वाच्यम् । दृश्यमानत्वादित्याह ॥ दृश्यन्त इति । लोकायतिकस्य त्वितोऽपि महात्मत्वं न
युज्यत इत्याह ॥ अप्रमाण्यमिति । महात्मत्वं पुरुषाणां वेदोक्तानुष्ठानसामर्थ्यादेव । न च वेदस्योन्मत्तवाक्यवदप्रमाण्यम् ।
प्रत्यक्षवदव्यभिचरितार्थत्वादित्याह ॥ अत इति । अतः प्रत्यक्षार्थातिरिक्तार्थत्वाभाववादिनः शास्त्रं निरर्थकमेवेत्याशयः ।
अथ मोक्षमभ्युपगम्य तत्साधनं जिनवाक्यमेकविहितमेव न वेदविहितमिति वदतां जैनानां मतं दूषयितुमनुवदति ॥ अस्ती-

त्यादिना । धर्मज्ञाने एव मोक्षसाधने । तयोश्चानुमानावगतप्रभावस्य जिनस्य वाक्येन सिद्धिः । धर्मो हि सापूर्वक एव ।
 ज्ञानं पुद्गलदर्शनमित्येतद्वृषयति ॥ कथमिति । न हि जिनासत्त्वेन कस्यचिद्धेतोरविनाभावो दृष्टः । अतो नानुमानबलेन
 जिनवाक्यं प्रमाणम् । यथा स्वसम्बन्धार्थप्रकाशकत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणं यथा वा समन्ताद्गर्माद्यत्यन्तातीन्द्रियगमकत्वमेवागम-
 लक्षणमेवं प्रत्यक्षणागमेन वा गृहीतव्याप्तिमूलत्वमेव ह्यनुमानलक्षणम् । प्रकारान्तरेण तत्सिद्धयसम्भवात् । अतो नानुमानसिद्ध-
 प्रमाणभावं जिनवाक्यं धर्मं पुद्गलं दर्शयितुं शक्नोतीत्यर्थः । न च वाच्यं किञ्चिद्यथार्थं जिनवाक्यं दृष्टमाप्तत्वं जिनस्य
 निश्चेतुं शक्यमिति । कायपरिमाणः पुद्गल इत्याद्यथार्थप्रलापित्वात् । पुद्गलकायपरिमाणत्वस्य प्रागेव दूषितत्वात् ।
 दुःखाभावरूपत्वादानन्दस्य नासौ पुद्गलात्मक इत्यप्यथार्थप्रलापित्वात् । सुखस्याभावरूपत्वाभावादित्याह ॥ स्वरूप इति ।
 कथं सुखस्याभाव इत्यत आह ॥ मात्रोति । दुःखवत्सुखस्य तरतमभावोपेतत्वान्नाभावत्वं युज्यते । अनुभूयते विषयसेवातरत-
 म्यात्सुखतारतम्यम् । यदेवमपि सुखस्य दुःखाभावत्वं तर्हि दुःखस्यापि सुखाभावत्वं किं न स्यादविशेषत्वात् । यदि
 कस्यचिद्विधिप्रत्ययवेद्यस्य भावत्वमङ्गीक्रियते तर्हि सुखस्यैवाभावत्वं कथं विधिप्रत्ययवेद्यस्येत्यर्थः । न च वाच्यमसुखं
 न भवतीति सुखमदुःखं न भवतीति दुःखमिति निरूपणेन सर्वेषामप्यन्योन्याभावरूपत्वात्सुखस्याप्यभावरूपत्वमित्यभावा-
 भावस्य भावत्वादेवेत्याह ॥ यदीति । एतदेव विवृणोति ॥ भावत्वमिति । नन्वसुखं न भवतीति निषेधसुखवेद्यस्यापि
 सुखस्य भावत्वे भावाभावयोरेव्यवस्था स्यादित्यत आह ॥ प्रथमेति । इतोऽपि जिनस्याप्तत्वं न युज्यते । पुद्गलविज्ञाना-

नमोक्षो भवतीत्यथार्थप्रलापित्वात् । पुद्गलविज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावादित्याह ॥ न चेति । पुद्गलस्तज्ज्ञाताऽपि स्वसो-
चने नेश एव । ईशत्वे तस्य दुःखित्वायोगात् । पुद्गलविज्ञानस्य दुःखादिवन्धमोचकत्वे पुद्गलविज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं देहवतोऽ-
पि दुःखादिकं न स्यात् । न हि देहत्यागानन्तरं दुःखं निवर्तयिष्यामीति विमृश्यकारित्वं ज्ञानस्य युज्यत इत्यर्थः ।
स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह ॥ ईशेति । विष्णवधीनत्वान्मोक्षस्य विष्णुज्ञानवतोऽपि कालान्तरेण मोक्षो युज्यते दातृवश-
त्वात्प्रातिग्रहस्येत्यर्थः । पुद्गलज्ञानवत्पञ्चमलधारणकेशोल्लुञ्चनादिकर्मणोऽप्यशेषदुःखनिवर्तकत्वं न युज्यत इत्याह ॥ कर्म-
त्यादिना । अन्येनाननुमितं कर्म देहत्यागोत्तरकालेऽपि दुःखं न निवर्तयत्येव । निवर्तयति चेदिदानीं निवर्तयेत् । न
ह्युत्तरकाले निवर्तयिष्यामीति विमृश्यकारित्वमचेतनस्य तस्य युज्यते । न च जिनविहितस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वमनुमातुं
शक्यते । दृष्टान्ताभावात् । न च तत्र प्रमाणान्तरं सम्भवति । अन्यस्येशस्य कारुण्येन जीवबन्धविनाशे तु देशेशकारुण्यकृतनि-
गडमोक्षादिदृष्टान्तोऽस्त्येव न तु स्वस्वरूपज्ञानेन । न हि कश्चिन्निगडबन्धः स्वज्ञानेन स्वकारुण्येन वा मुच्यमा-
नो दृष्टः । अतो हिंसैव धर्मेषु परो धर्म इत्यादेर्जिनभाषणस्य मूलप्रमाणशून्यस्यादरणीयत्वे हिंसैव धर्मो मोक्ष
हेतुश्च धर्मो न सुखसाधनमित्यादि विप्रलम्भकवाक्यमप्यादरणीयं स्यादिति न जिनविहितं मुक्तिसाधनमित्यर्थः । प्रागुक्त-
न्यायेन माध्यमिकस्याप्यथार्थप्रलापित्वात्तेन निहितशून्यज्ञानादिकं न मुक्तिसाधनमित्याह ॥ न चेति । इतोऽपि तत्र
मुक्तिसाधनमित्याह ॥ यदीत्यादिना । शून्यस्य ज्ञानं भगवता च मुक्तिसाधनं चेत्तद्वतां पुरुषाणामिदानीमेव मोक्षः स्यात् ।

विलम्बकारणाभावात् । कारणसमनन्तरमेव बौद्धेन साध्यसिद्धयङ्गीकाराच्च । परेशस्य प्रसादाधीनत्वपक्षे मोक्षस्य साधने
 सत्यपि विलम्बो युज्यते । राजेच्छयैव फलस्य निष्पत्तावपि सेवायाः । न हि परेच्छाधीनत्वाभावे साध्यस्य विलम्बो घटते
 जातेऽपि साधने इत्यर्थः । न च वाच्यं पुरुषेच्छाधीनत्वाभावेऽपि साध्यस्य विलम्बो युज्यते । जातेऽपि साधने हरीतकीप्रक्षणे
 जातेऽपि तत्फलस्यैव विरेकस्येति । ईशेच्छानिमित्तकत्वाङ्गीकारात्सर्वविलम्बानामन्यथासम्भवादित्याह ॥ अन्यत्रेति । अतः
 शून्यज्ञानादेर्मुक्तिसाधनत्वदूषणन्यायेन योगाचाराभिमतमुक्तिसाधनमपि ज्ञानाद्वैतवेदोऽग्रेः सेकसाधनत्ववदयोग्यतापराहतमित्य
 भिप्रायः । माध्यमिकाभिमतमुक्तिसाधनादिकं निरस्तमित्याह ॥ विज्ञानेति । ज्ञानार्थयोर्नानात्वेन क्षणिकत्वेन च वेदना-
 दिकं यन्मुक्तिसाधनत्वेन वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतं तदपि तेनैव न्यायेन निरस्तमित्याह ॥ अन्तरिति । वेदग्रामाण्य-
 वादिनाऽपि निरीश्वरसाङ्ख्येनोक्तं मुक्तिसाधनमनूद्य दूषयति ॥ प्रकृतेरिति । ईशवादिभिः कणादादिभिरप्युक्तं कणादय
 इत्यादिनाऽनूद्य ग्राहुरित्यादिना दूषयति । तत्रेश्वरात्मसन्धान्मुक्तिर्भवतीत्येतावत्समीचीनम् । प्रसन्नोऽपि तस्मिन्प्राग्बन्धकर्मणा-
 मपि योगप्रभावगृहीतबहुशरीरैर्भोगादेव क्षय इत्येतत्त्वसमीचीनमेव । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया इत्यादि-
 वाक्यबलात् । दृष्टेश्वरेणैव कर्मणा भोगमन्तरेणापि प्रायश्चित्तेनैव विगत्युपपत्तेरित्यर्थः । एवं कायव्यूहेनैव कर्मक्षप-
 णवादिभिः पाशुपतातिरिक्ताच्छिवशक्त्याद्यनुग्रहलक्षणादपि साधनान्मुक्तिर्न सिध्यति । तमेव विद्वानमृत इह भवति । नान्यः
 पन्था अयनाय विद्यत इति श्रुतिविरोधादित्याह ॥ न चेति । यस्य सहस्रशीर्षा इत्यादिना प्रस्तुतस्य ज्ञानान्यः पन्था

नास्तीत्यत्र जलनिधिशयनो हरिः पुरुषशब्देनोच्यते स पुरुषो विष्णुरेवेति श्रुत्यन्तरसंवादेन समर्थयति ॥ सर्वे इत्यादिना । यमन्तःसमूद्रे कत्रयो वयन्तीत्युपक्रम्य सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । यस्तावज्जलानिधिशयनो हरिः पुरुषशब्देनोक्तः स एव । न तस्येशे कश्चनेत्यनन्याधीनत्वेनोक्तः । विश्वतः परमां नित्यं विश्वं नारायणं हरिमिति बन्धमुक्तादिवक्षाधि-
कत्वोक्त्या समाधिकत्वेन वाऽभिप्रेतः । सर्वाधिकस्याधिकवत्समस्यायसम्भवात् । अतः समाधिकरहितत्वादयमेव मुख्यः पुरुषः स एवोच्यते । पुरुष एवेदं सर्वमित्यनेनापि मुक्तामुक्तार्थीश्वरत्वाभिधानात् । अमृतत्वस्येशान इति मुक्तवर्गेश्वरत्वमुच्यते । पुरुषस्य तस्यैव पुरुष एवेदं सर्वमित्यमुक्ततरसर्वेशानत्वमुच्यते । यो हि मुक्तेश्वरः सोऽमुक्तेश्वर इति किं वर्णनीयम् । उतशब्देन चाप्यर्थेनायमेवार्थः सम्पद्यते । न केवलमस्य सर्वस्येशानः किन्त्वमृतस्यापीशान इति । एतावानस्य महिमा ज्या-
यांश्च पुरुष इति वाक्यशेषेणाप्यैश्वर्यादिमहिमापरामर्शेकनायमेवार्थोऽध्यवसीयते तस्या अचः । अनुक्तस्य परामर्शभावात् । अन्यथोक्तशब्दवाक्यशेषौ व्यर्थौ स्याताम् । अतस्तत्प्रायस्य यमांशोरितिवत्पुरुष एवेदं सर्वमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशो मिश्रीभावाभिप्रायो नाभेदाभिप्रायः । तथा चास्य मन्त्रस्यैकाग्र्यं ब्राह्मणं पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति पुरुषेणैवेद-
व्याप्तं यद्भूतं यच्च भव्यमिति मिश्रीभावश्च पुरुषविश्वयोरीशेशितव्यभावपरित्यागेनैव । एवमेव हि पूर्वार्थाश्च यदन्वेनातिराह-
तीति हेतुत्वेनान्ध्रामृतत्वस्येशान इति विदधाति । भात्रभवित्रोरेभेदामृतत्वशब्देनामृततयोक्तमतिराहतीति शब्दसामर्थ्यात् । अन्वेनेत्येतदन्नमित्यस्मिन्नर्थे यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्थस्योपेक्षेचनमिति श्रुतेर्ब्रह्मक्षत्रादिकं सर्वमनुक्त-

मन्त्रशब्दवाच्यं यद्यस्मादैश्वर्यप्रभावेनातिरोहत्यतिक्रामति तस्मादमृतत्वस्येशान इति । अयमभिमान्धिः । भुवत्युत्तरकालेऽपि जीव ईशार्थीनो न भवतीति चेत्तर्हि शः पूर्वं स्ववशत्वेन वर्तमानं जीवं किमिति मोचयेत् । न हि कश्चिद्बुद्धिपूर्वकारी किञ्चित्स्वयमेवास्ववशं करोति । अतो मुक्तावमुक्तावप्ययं मदीय एवेति निश्चित्यैव जीवमीशो मोचयतीति मुक्तावपीशवश एवान्यथा न कस्यापि मुक्तिः स्यादिति । अस्मिन्नेवार्थे भागवतवचनम् । सोऽमृतस्योभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगादिति । अत एव तस्य मुक्तामुक्तपरेशस्य मुख्यपुरुषस्य विष्णोर्ज्ञानान्मोक्षो न शिवाद्यनुग्रहात् । तत्पुरुषाय विबोहे महादेवायेत्यादेर्भगवत्पदविषयत्वविवक्षया यस्य विष्णोः पुरुषस्तत्पुरुष इति व्याख्या कर्तव्या । रुद्रादेरमुख्यपुरुषत्वादित्यर्थः । कर्मक्षयश्च न कायव्यूहापेक्षया । किन्तु विष्णुज्ञानादेव । तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुतेरित्याह ॥ तद्यथेति । एतदर्थं भगवद्वाक्यैर्दृढयति ॥ यथेति । अनीश्वरादिभिर्भोद्वादिभिर्मुक्तसाधनभभ्युपगतम् । मोक्षार्थो न प्रवर्तेत तत्र कास्यनिषेधयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासेयति । तदपि तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था इत्यनेनैव पूर्ववाक्योक्तेन निराकृतम् । एतदेवंक्तम् ॥ विद्यैव तु निर्धारणादिति सूत्रेण । तदेतदाह ॥ नित्येति । यच्च भास्करेणाभ्युपगतं मुक्तिसाधनं न केवलं कर्म न केवलं च ज्ञानं किन्तूभयमेव तदिति । तदप्यनुपपन्नम् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति केवलज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वश्रुतेः । न चैवं सति ज्ञानिनः कर्मकरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धावपि कर्मणा तदाधिक्योपपत्तेः । तदाह ॥ विनेति । अत्यरैरभ्युपगतमादित्यो

ब्रह्मेत्यादिध्यानमयथार्थमपि श्रेयःसाधनमिति । तदनुपपन्नम् । अन्धन्तमः प्राविशन्ति येऽविद्यामुपासत इति श्रुत्याऽन्यथाज्ञानमनुतिष्ठतां नित्यनरकप्राप्तेः प्रतिपादनात् । आदित्यादिप्रतीकैः परमात्मदृष्टिर्न कर्तव्येति भगवान्मूत्र-
क्रासेऽपि वक्ष्यति ॥ न प्रतीकं न हि स इत्यतस्तमेवं विद्वानिति श्रुतेर्नैवं ज्ञातव्यो विष्णुः किन्तु पुरुषं महान्तमादित्य-
मित्याद्युक्तप्रकारेणैव ध्यातव्यो नीरूपत्वेन च । तदाह ॥ अन्धयेति । यतोऽन्येन परेशस्याभेदज्ञानमनर्थकारणमतो
जीविनाभेदज्ञानमप्यनर्थकारणमेव न मुक्तिसाधनम् । जीवस्थेशेन मुक्तावपि भेदस्य साधितत्वात् । तदाह ॥ न चेति । एवं
मुक्तिसाधनं जीवस्थेशेन मुक्तावपि भेदस्य साधितत्वात् । तदाह ॥ न चेति । एवं हर्षुपास्तिमन्तरेण मुक्तौ साधनान्तराधात्र
तर्केण सदागमैश्च निश्चित्य तमेवानुतिष्ठेत् । तर्ह्युपास्तिश्चात्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रुतिविहिता । तत्र किं विशिष्ट आत्मोपास्य
इत्याकाङ्क्षितानां गुणानां प्रतिपादकं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतं यस्तत्र विधेशक्यार्थत्वाभावात् । यो यावतो गुणानान-
न्दादींस्तत्तच्छाखोक्तान्विशिष्टपुण्यसंहृत्य ध्यातुं योग्यः स तावद्भिरैव गुणैर्विशिष्टं विष्णुमुपासीत । तत्र वेदगर्भस्तु सर्वगुणैरपि
विश्रुततोऽवबुद्धैर्विष्णुमुपास्ते । सरस्वती तु क्रियाविशेषैरेव कैश्चित्सामान्यतोऽवबुद्धैर्विशिष्टं विष्णुमुपास्ते । रुद्रस्तु गुणविशेषैरपि
कैश्चित्सामान्यतोऽवबुद्धैर्विशिष्टं विष्णुमुपास्ते । इन्द्रादयस्तु मूर्तिविशेषैरपि कैश्चित्सामान्यतोऽवबुद्धैर्विशिष्टं विष्णुमुपास्ते ।
तदेतदाह ॥ इतीत्यादिना । अनेनोपसंहारोऽर्थाभेदादित्यादिसूत्रतार्थमुक्तं भवति ॥ २९ ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां भगवदु-
पासकत्वादौ तारतम्यमधिकारितारतम्यकृतसाधनतारतम्यं मुक्तावानन्दतारतम्यविशेषो ब्रह्मादीनां तथा ज्ञानादिगुणतारतम्यं

चास्त्येव । न च लौकिकवृत्तेषां सुकृतानां परमात्मचेतसां परगुणोत्कर्षेणोपतापादिकमाशङ्कितुं शक्यम् । निरस्त्राविद्यादिसकल-
 दोषत्वात् । अतो यथा सच्छिष्यो गुरुणा न स्पर्धते तत्प्रसादोपाचविद्यादिगुणः । एवं सुकृतावप्युत्तमैर्नामराः स्पर्धन्ते तत्प्रसादा-
 यत्तगुणास्तदासभूताः । तदाह ॥ अधिकारेत्यादिना । अनेन यावदधिकारमवास्थितिराधिकारिकाणामक्षराधियां
 त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तुक्तमिति सूत्रद्वयस्यार्थ उक्तः । यत्पुनरस्यार्थत्वेनोच्यते परेण
 यावदारब्धकार्यं कर्मानुवर्तते तावत्पर्यन्तमेवाधिकारिणां ब्रह्मादीनां तत्तत्पदेष्ववस्थानमनन्तरं मुक्तिरिति ॥ तत्त्वनारब्धकार्ये
 एव तु पूर्वे तदवधेः । भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यत इति सूत्रद्वयेनोत्तराध्यायगतेनानारब्धकार्ययोरेव
 पुण्यपापयोर्ज्ञानेन नाश्यमारब्धकार्ययोस्तु भोगेनैव नाशानन्तरं मुक्तिरित्यर्थप्रतिपादकेन पुनरुक्तमित्युपेक्षणीयम् । अतो
 यावद्यावदधिकारिणां तावत्तेषां मोक्षस्थित्याधिक्यमित्येतदेवात्र युक्तम् । तदेतदाह ॥ न चेति । प्राण एतावदेवाधिकारि-
 तारतम्यं बृहतीसंहितागतभगवद्वाक्यैः समर्थयति ॥ उषा इत्यादिना । उषास्वाहे अश्व्यग्निपत्नौ प्रवहो भूतिविशेषवायुः ।
 अनिरुद्धोऽत्र कामपुत्रः । यत एते ह्युषाद्या मुक्तावपि गुणैरुत्तरोत्तराधिका मुख्यमारुतान्ताधिकारिणः । त एव हि वाग्नाव
 नाम्नो भूयसीत्यारभ्योत्तरोत्तरभूयस्त्वेन छान्दोग्ये पठिताः । नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलाभासेजआकाशस्मराशा-
 प्राणानामन्यत्रशब्देन वक्ष्यमाणाहङ्कारिकप्राणः कर्मेन्द्रियाद्यधिष्ठानाद्यनिरुद्धादुत्तम इन्द्रादवरो ज्ञेयः । पत्नी वारुणी ।
 रुद्रो वरो ज्ञेयः । एषामुषादीनां मध्ये एकैकेन समा द्वयोर्द्वयोर्मध्ये गताश्चान्ये देवा निर्दिश्यन्ते ॥ सूर्येत्यादिना । तारा

बृहस्पतिपत्नी । प्रसूतिर्दक्षपत्नी विराडनिरुद्धपत्नी । वारुणी वरुणपत्नी । संज्ञा सूर्यपत्नी । रोहिणी चन्द्रपत्नी ।
धार्मी यमपत्नी । प्रावर्ही प्रवहपत्नी । विघ्नवित्तणौ विनायकवैश्रवणौ । मित्रतन्मध्ये मित्राग्र्योर्मध्ये । ब्रह्मपुत्रका मरिच्य-
त्र्यङ्गिरपुलस्त्यपुलहकृतुर्वशिष्ठाः । कसूनुवत् वसिष्ठवदित्यर्थः ॥ अश्विपश्चादन्ये ततोऽवरा इति । येऽन्ये ततोऽवरा
वैवस्वतमनोरवराः स्वायम्भुवतापसमनुव्यतिरिक्ता मनव उत्तमरैवतादयस्तेऽश्विभ्यामनन्तरा इत्यर्थः । वैन्यः पृथुह-
हयः कार्तवीर्यस्तद्वदुत्तमादिवत् । अत्रापि च्यवनोद्वित्यर्थः । तद्वत् च्यवनोदिवत् । तदन्याः शतदेवताः
पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽवरा इति सोमाहुतियोग्या ये वस्वादयः । शतसङ्ख्याका देवास्ते तत्र पूर्वोक्तवस्वा-
दिव्यतिरिक्तवसुरुद्रादित्यनारदोपेते पर्जन्यमित्रान्तरालगतस्तदन्ये येऽनतिप्रसिद्धा अधिकारिदेवास्ते पर्जन्यादवरा इत्यर्थः ।
तत्समो नास्ति श्रियः समो नास्तीत्यर्थः ॥ अनेनेयदामननादित्यादिमूत्रं विवृतं भवति ॥ २१ ॥ अधुना तन्निर्धारणे-
त्यादिमूत्रतात्पर्यमुक्त्वा पादार्थमुपसंहरति ॥ हृष्टिरपि योग्यतानुसारत इति । योऽधिकारी यावद्गुणत्रिशिष्टं विष्णु-
मुपासितुं समर्थस्तस्य तावद्गुणविशिष्टविष्णुदर्शनं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ समे विकल्प इत्यस्यायमर्थः । पूर्वस्वीकृतगुरुसम-
गुर्वन्तरे पूर्वपूर्वानुग्रहायोपसत्तेः करणमकरणं वा निरुध्यते । उत्तरगुरुप्राप्तेः पूर्वस्वीकृतादुत्तमगुरुप्राप्तेरित्यर्थः । उपदेश
इत्यस्यायमर्थः । इहलोकै परलोकै वा चतुर्मुखब्रह्मोपदेशं प्राप्त एव विमुच्यत इति ॥ २८ ॥ स्वाधिक्रत्वमेति । स्वस्मिन्यथा
प्राप्तिस्ततोऽधिका प्रीतिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां संह्याय-
रत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३—३ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ यदेतद्भगवतो दर्शनमुद्दिश्य प्राक् शक्तिपूर्वकोपासना विहिता । तद्दर्शनादसति
 प्रारब्धप्रतिबन्धे ज्ञानफलं सर्वं सिध्यतीत्येतदन्यच्च प्रसक्तमस्मिन्पादे निरूप्यते । विशेषतो मोक्षार्थं फलमधिकृत्योत्तरा-
 ध्यायविचारः प्रवर्तिष्यते । अपेक्षितफलं च तारतम्यादेव । कृष्यादीनां स्वस्वयोग्यतानुसारेणैव सिध्यति नान्यथा । तथा च
 श्रुतिः । यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तदात्मज्ञं
 ह्यर्चयेद्भूतिकाम इति । परमात्मज्ञानेनैवापेक्षितार्थस्य सिद्धात्रापि कर्मणा तदाधिक्योपपत्तेः । न ज्ञानिनः कर्मकरणं व्यर्थम् ।
 एतदधि बादरायणमतम् । जैमिनिस्तु मोक्षव्यतिरिक्तफलं कर्मणैव सिध्यदपि ज्ञानेनाधिकं सिध्यतीति मन्यते । यदेव विद्यया
 करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतिबलात् । भगवन्मतजैमिनिमतयोः सामान्यविशेषभावो विरोधो ज्ञातव्यः ।
 ज्ञानिसामान्यविषयमपि भगवन्मतं जैमिनिमतानुरोधेन देवादिवु व्यवस्थाप्यते । जैमिनिमतं तु ज्ञानवन्मनुष्यविषयम् ।
 वेदादिष्वपि प्रबलप्रारब्धप्रतिबन्धवचनाज्ज्ञानिनो मोक्षव्यतिरिक्तफलापेक्षा सर्वथा नास्तीति वाच्यम् । सौभर्यादर्शनात् ।
 तदेतदाह ॥ एवमिति । अनेन पुरुषार्थोऽनःशब्दादिति बादरायणः । शेषत्वात्पुरुषार्थवाद्वा यथाऽन्येऽस्त्विति
 जैमिनिरित्यादिमुत्रं विवृतं भवति ॥ १ ॥ ननु यथा कारीर्यादिकर्म निरपेक्षज्ञानं दृष्ट्यादिकलं जनयदेव क्वचित्प्रतिबद्धं
 न जनयति । तथा कर्म प्रतिबद्धमोक्षमपि न जनयत्विति । अत आह ॥ विकर्ममिति । न प्रेक्षावज्ज्ञानी विकर्ममभिलिप्यते ।
 अथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विघ्नाथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति श्रुत्या ध्यानादिकं निष्पाद्य

ब्रह्मपरोक्षतया ज्ञानतो विधिमतिक्रम्य यथेष्टाचरणेनालिप्तत्वप्रातिपादनात् । ज्ञानोत्तरविकर्मभिरपवित्रत्वाभावेऽपि ज्ञानिनो गुणहासो भवत्येव । हिरण्यगर्भस्य गुणहानिर्नास्त्येव । विकर्माभावात् । तथा हि भागवते हिरण्यगर्भवाक्यम् । न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न कर्हिचिन्मे मनसो मृषा गतिः । न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदोत्कण्ठवता धृतो हरिरिति । हिरण्यगर्भेतरदेवानां स्वकृत्स्नानन्दादिगुणादधिकं यत्प्रयत्नातिशयेनार्ज्यते तदेव कुत्रचिन्महता विकर्मणा न्हसति । न तत्कृत्स्नमानन्ददिकम् । प्रायशः कृत्स्नादधिकस्यार्जनं न्हासश्च कृत्स्न एवेति न कृत्स्नहानिनियमभङ्गः । तथा हि । कृत्स्नादधिकं यदाजितं चन्द्रस्य राजसूयेन तस्य हानिरभवत् । स्वोत्तमबृहस्पतिभार्याप रेश्रहदेषेण स्वोत्तमदेवेन्द्रांशवालिभार्योपभोगदोषेण सुग्रीवस्यापि सूर्याशस्य रामसेवातिशयेन कृत्स्नादधिकं यदाजितं तस्य हानिरभवत् । कृत्स्मिथ देवानन्दादेः । सैषाऽनन्दस्य मीमांसेत्यादिश्रुतिसिद्धा मनुष्यादीनां तु कृत्स्नमुखस्यापि विकर्मणा न्हासो भवेत् । विशेषतस्तु स्वोत्तमापराधाच्च । अनेन स्तुतयेऽनुमतिर्वेति सूत्रतात्पर्यमुक्तं भवति । न च वाच्यं ज्ञानिनि कर्मलेपो नास्तीति यदुक्तं तदुत्तराध्यायगतेन तदधिगम उत्तरपूर्वाध्यायोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति सूत्रेण पुनरुक्तमिति । तत्र ज्ञानोत्तरावेन ज्ञानिनोऽश्लेषोऽशुचित्वव्यवहार्यत्वमघटकार्यं निषेधुं प्रतिपादितः । अत्र तु ज्ञानान्मुक्तिर्नियतैव ज्ञानिनो न केनापि कर्मणा निहन्यत इत्येतदर्थं तेनालेप उक्त इति तात्पर्यभेदादित्याह ॥ ज्ञानेति । अत्र यदुपमर्दं चेति सूत्रं तत्र किञ्चिदुपमुक्तयोरेवारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्ब्रह्मज्ञानेनोपमर्दमभिदधाति । यथा ज्ञानी प्रारब्धकर्मफलं सर्वं भुक्त्वैव क्षपयति तथा न ज्ञानीति हि

भगवान्वक्ष्यति ॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वेत्यत्र तुशब्देन । तथा चोक्तं भागवते । न वै जनो जातु कथं च नात्रेज्जु-
 न्दसेव्यन्यवदङ्गं संसृतिमिति । न च विषमक्षमरणस्यैव निवर्तयितुमशक्यतया प्राप्तस्य प्रारब्धकर्मफलस्य नेषदपि ह्रासः
 केनचिदिति वाच्यं । तथा सति क्षयरोगादेर्निवृत्तिकामं प्रति तन्निवृत्त्युपायविधायकशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । ब्रह्महा क्षयरोगी
 स्यादित्यादिना क्षयरोगादेः प्रारब्धकर्मविषयकत्वात् । अतो नाविशेषादित्यनेन सूत्रेण निर्दिष्टाधिकारतारतम्यवतां देवादीनां
 ज्ञानतारतम्यात्प्रारब्धकर्मोपमर्दतारतम्यं युक्तं मुक्तावानन्दतारतम्यं च । तदेतदाह ॥ प्रारब्धेति । यदेतत्पादमारभ्योक्तं
 तत्तन्त्रभागवते विस्तृत्योक्तमित्याह ॥ एवमिति । यदेतन्मुक्तावानन्दतारतम्यं ब्रह्मादीनामुक्तं तत्कथमङ्गीक्रियते बहुवादि-
 प्रतिषिद्धमित्याशङ्क्य श्रुत्या समर्थयति ॥ तारतम्यमिति । स यो मनुष्याणां राट् समुद्रो भवत्यन्येषामधिपतिः । सर्व-
 मनुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परमानन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एवैकः पितृणां चिरलोक-
 लोकानामानन्द इत्यारभ्यानन्तरं पितृभ्यः शतानन्दादधिकानन्दत्वेन किञ्चिद्विशिष्टगन्धर्वलोकं तच्छताधिकानन्दत्वेन
 कर्मदेवाञ्छताधिकानन्दत्वेन आजानदेवांश्चास्मायोक्तं यश्च श्रोत्रियो वृजिनोऽकामहत इत्यादि वाजसनेयके । तत्र यथा
 ब्रह्मोपासकं मनुष्याधिपमारभ्य ब्रह्मान्तानां पूर्वपूर्वैर्भ्य उत्तरोत्तरेषां शताधिकानन्दत्वमुच्यते । एवं तेषामेव मनुष्याधिपादीनां
 मुक्तिगतानामकामहताद्विजिनादिशब्दवाच्यानां पूर्वपूर्वैर्भ्य उत्तरेषां शताधिकानन्दत्वमुच्यते । एतच्च मुक्तानामानन्दतारतम्या-
 नङ्गीकारे न घटत इत्यर्थः । ननु केषुचिदमुक्तेष्वानन्दतारतम्यं यश्च श्रोत्रियोऽद्विजिनोऽकामहत इत्यनेनोच्यत इति किं न

स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ संसार इति । अकामहतावृजिनशब्दयोरसुक्तिविषयत्वे मुख्यार्थपरित्यागः स्यादित्यर्थः । तत्र तावदकामहतत्वं मुख्यं मुक्तस्यैवेत्यत्र प्रमाणमाह ॥ कामस्येति । कृधि कुर्वित्यर्थः । नन्वत्र सर्वकामविषयावाप्तिशुक्तस्य प्रतीयते न त्वकामहतत्वमित्यत आह ॥ कामाहतिरिति । यस्तु कामितं नियमेन प्राप्नोति सोऽकामहत इत्युच्यते । स च मुक्त एव भवितुमर्हतीत्यर्थः । ननु मुक्तोऽकाम एव न त्वकामहत इत्यत आह ॥ चेतनस्येति । अत्र प्रयोगः । मुक्त्यवस्थो जीवः सकामश्चेतनत्वात्सांसारिकवत् । सुपत्यवस्थेऽप्यव्यक्तकामाङ्गीकारात् तत्र हेतोर्व्यभिचारः । सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सहब्रह्मणा विपश्चिता । परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनश्यद्यते । स तत्र पर्येति जज्ञन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा । एतभानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य इमान् लोकान्कामान्कीकामरूप्यमनुसञ्चरन् एतत्साम गायत्रास्ते इत्यादिश्रुतिभ्यश्च सकामत्वं मुक्तस्य सिद्ध्यतीत्याह ॥ सर्वेति । अत एव यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमर्त्यो भवतीत्यनया श्रुत्याऽन्तःकरणपरिणामानामेव कामानां मुक्तौ निवृत्तिरुच्यते न तु जीवस्वरूपभूतानाम् । अन्यथा हृदिस्थिता इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । न चान्तःकरणादन्यत्र कामानामभावः । मुक्तनामपि श्रुतिषु कामित्वश्रवणात् । अतो मुक्तानामेवाकामहतशब्दार्थत्वं मुख्यं युक्तम् । निर्निमित्तं सुखार्थपरित्यागस्तु मायिव्यतिरिक्त्वादिभिरनुचित एव कर्तुम् । तदेतदाह ॥ कामा इति । तच्च वृजिनरहितत्वेनावृजिनशब्दार्थो मुक्त एव भवितुमर्हति । वृजिनशब्दश्च दुःखपापयोर्वाचित्वेन पठितोऽग्रं वृजिनमित्यादिना शब्दनिर्णयात्संसारिणश्चामुक्तेः पापं दुःखं चास्येवेति

नाष्ट्रिजिनशब्दवाच्यत्वं युज्यते । तदेतदाह ॥ अपापत्वमिति । मनुष्याधिपपदे कामरहितः पित्रादिपदे कामवान्सोऽपि
 मनुष्याधिपतुल्यानन्दः । तस्माच्छतोत्तरानन्दा ये पितृपदे कामरहिता विशिष्टगन्धर्वादिपदे कामवन्त इत्येवं ब्रह्मपर्यन्तं काम
 निवृत्तितारतम्यादानन्दतारतम्यं सममुक्तेष्वेव । निष्कामेषु यश्च श्रोत्रियोऽष्ट्रिजिनोऽकामहत इति कल्पनेऽश्रुतकल्पनम् ।
 अस्मिन्पदे कामरहितस्तस्मिन्पदे सकाम इति विशेषश्रवणभावाद्विशब्दश्च व्यर्थः स्यात् । अकामहत इत्येतावता पूर्णत्वात् ।
 अनुभवविरोधश्च स्यादेवमानन्दतारतम्यकल्पने । तथा हि । कर्मदेवपदे कामरहितादाजानदेवशब्दवाच्येन्द्रादिपदे
 कामसहितस्य शतोत्तरानन्दो नामेन्द्राधानन्दसदृशो न मनुष्यस्य युज्यते । अत्यन्तासम्भावितत्वात् । कामनिवृ
 त्त्येवेन्द्रादिपदसुखसिद्धौ शतकृत्वादिगुरुतरसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । तदाह ॥ तस्मादिति । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ।
 अतो मुक्तानामानन्दतारतम्यं मुक्तानामानन्दतारतम्येन समुच्चिनोति यश्च श्रोत्रिय इत्यादिश्रुतिरित्येतदेव युक्तम् ।
 चशब्दसामर्थ्यात् । तथा हि । प्रथमं तावदमुख्यतया राद्धादिशब्दवाच्यस्यामुक्तचक्रवर्तिन आनन्दोऽपि तेनैव
 वाक्येन निर्दिश्यते । स मनुष्याणां परमानन्द इति वाक्येनानन्तरं स सिद्धत्वान्मुख्यराद्धादिशब्दवाच्यस्यान्येषां मुक्तमनु
 ष्याणामधिपतेः । मुक्ततत्सर्वभौमस्य यश्च श्रोत्रियोऽष्ट्रिजिनोऽकामहत इति निर्दिष्टस्यानन्दोऽपि तेनैव वाक्येन निर्दिश्यते ।
 तत्र मुक्तचक्रवर्त्यानिन्दशतगुणितानन्दममुक्तपितृणां निर्दिश्य मुक्तचक्रवर्त्यानिन्दशतगुणितानन्दोऽपि पितृशब्दवाच्यस्य यश्च
 श्रोत्रियोऽष्ट्रिजिनोऽकामहत इति निर्दिष्टस्य स एकः पितृणामानन्द इत्यनेनैव वाक्येन निर्दिश्यते । इत्येवमेव ब्रह्मपर्यन्तमा-

नन्दतारतम्यं द्रष्टव्यम् । यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इत्येतदाजानेदेवादिष्वेव श्रुतमप्युपलक्षणत्वात् । मनुष्याधिपत्यादिषु श्रुत्यन्तरानुरोधेनार्थसिद्धं द्रष्टव्यमविशेषात् । अत्र ते ये शतमिति शतशब्दो न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थो न त्वधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थः । सार्वभौममनुष्यगन्धर्वदेवगन्धर्वपित्रादीनामुत्तरोत्तरशताननन्दस्वश्रवणात् । तैत्तिरीयके । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठस्तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात्स एको मनुष्य आनन्द इत्यादिशब्दानां मुक्तामुक्तसार्वभौमविषयत्वं मुख्यामुख्यवृत्तिभेदाद्द्रष्टव्यम् । अत्र तेषां मुक्तसार्वभौमे प्रवृत्तिं दर्शयति ॥ सार्धुनेति । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादिति वित्तेन पूर्णपृथिवीपातित्वव्यपदेशो मुक्तसार्वभौमस्य भूतपूर्वगत्या युज्यते । स एको मनुष्य आनन्द इति मुक्ता-मुक्तसार्वभौमानन्दो निर्दिश्यते । तत्र ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्द इत्यमुक्तसार्वभौमानन्दशतगुणितानन्दं मुक्तमनुष्यगन्धर्वाणां निर्दिश्य श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्याह । यः श्रुतिफलं प्राप्तत्वेन श्रोत्रियशब्दवाच्योऽकामहतो मुक्तमनुष्यगन्धर्वस्तस्यापि मुक्तसार्वभौमानन्दशतगुणितानन्द इत्यर्थः । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यादि स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्येतदन्तं वचनमुक्तप्रकारेणैवामुक्तेष्विव मुक्तेष्वपि गन्धर्वादिष्वानन्दतारतम्यं प्रतिपादयतीति सिद्धम् । युक्तियुक्तं चैतदित्याह ॥ युक्तं चेति । ज्ञानिष्वेव सुगदिष्वेकेनात्र तदनुष्ठितत्वात्साधनादतिशयितसाधने परस्य वृत्तिर्दृश्यते । एतच्च प्रवर्तनं साध्ये मोक्षे साधनानुरूपविशेषाभावे न स्यात् । न ह्यमन्दमितिः प्रयोजनरहिते प्रवर्तते । मुक्तास्तु पूर्णकामत्वाद्भगवद्व्यानार्चनप्रणामादौ

लीलया प्रवर्तन्त इति युज्यते । ज्ञानिनस्तु वैदिकानुष्ठानेऽधिकाधिकं क्लेशतः प्रवर्तमानाः फलविशेषभावेऽपि प्रवर्तन्त इति
 न युज्यत एवेत्यर्थः । अतिक्लेशतोऽपि विचित्रतपआधनुष्ठानं ब्रह्मज्ञानिनां दर्शयति ॥ दशेत्यादिना । साधनतारतम्या-
 त्तमोक्षतारतम्ये भगवद्वाक्यं दर्शयति ॥ दैवीति । याऽतिशयितज्ञानभवत्यादिलक्षणा दैवीसम्पद्दृष्ट्यादिसम्पन्नमोक्षा-
 यमता विशिष्टमौक्षाद्यैव मतेत्यर्थः । तमेवेत्यादिवाक्येन पुराणगतेनाधिकाः तारतम्यावसितपरमपुरुषार्थे मोक्षे तारतम्यं
 सिध्यति । अक्षयन्त इत्यादिश्रुतिवाक्येन च मुक्तानां तारतम्यं सिध्यति । तत्र मनोजवेष्वसमा बभूवुरिति श्रवणात् हृदा इव
 स्नात्वेत्यमृतहृदेषु स्नानाद्घृदा इव गम्भीरास्तापरहिताश्चेत्यर्थः ॥ उत्त्वे दृश्ये इति । केचिद्दृष्टाशिर इत्यर्थः । एषैव हि
 श्रुतिर्मुक्तिविषयतयोपवर्णिता ब्रह्मसारे । श्रुत्वा विष्णुं कर्मफलं प्राप्तत्वात्करणसंयुताः । अक्षयन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्तास्तु ये
 गणाः । तारतम्यं च तेषां तु श्रुता उदितमञ्जसा । क्षीरसागरदग्नास्तु केचिच्छिन्ति मुक्तिगाः । उपस्थिता ब्रह्मवचनं केचि-
 दक्षत्थमण्डलम् । ऐरे ह्रदे केचिदपि देवा एव सदा हरिं । नामभोगशयं मुक्ता दृश्येऽधिकमोदिनः । सागरादिस्थिता विष्णुं
 पश्यन्ति क्वचिदेव हीति । तदाह ॥ तमेवेति । यच्च क्वचित्साम्यवचनं मुक्तानां तदुःखादिदोषराहित्येनैव साम्याभिप्रायं
 न तु सर्वगुणाभिप्रायम् । यतो भक्त्यादिगुणतारतम्यकृतमतुल्यत्वमुक्तं मुक्तानां शान्तिपर्वणि । श्रुतिर्हि गुणे
 प्रवदत्यतुल्यतामिति । तदेतदाह ॥ दुःखेति । मुक्तानामतुल्यत्वापादकं ज्ञानभक्त्यादितारतम्यं तच्च श्रुतिस्मृति-
 वचनैः साधयन्नाह ॥ साधनेति । तत्र तावदुक्तेयमित्यादिवाक्येन वैकायसंहितागतेन भगवतो नृसिंहस्य रूपं

देवतादिभिरपि साकल्येन दुर्ज्ञेयमित्युक्त्वा किमु मुक्तैरित्युच्यमानन्त्वान्मनुष्येभ्योऽतिशयितज्ञानं देवादीनां सिध्यति । तथा कठवल्लीषु यमवाक्यं कस्तमिति । तत्र देवासुराणां मदामदहर्षविषादौ यस्माद्भगवतस्तं मदामदं विष्णुमन्यः को ज्ञातुमर्हतीत्युक्तत्वाद्यमस्यान्येभ्योऽतिशयितं ज्ञानं सिध्यति । तच्च न सर्वेभ्योऽतिशयितं शङ्कनीयम् । ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो हि कश्चनेत्यादिवचनविरोधात् । अतः को ब्रह्मा ज्ञातुमर्हतीति च ज्ञातव्यम् । मुक्तानामित्यस्य भागवतश्लोकस्यायमर्थः । मुक्तानां मध्ये य उद्योगातिशयेन समग्रविभूतयः स्वयोग्यानन्ददिसिद्धास्तेषां कोऽपि नारायणकायत्वेन नारायणपरायणो यः स दुर्लेभः । स च ब्रह्मादिरेव भवितुमर्हति । अन्ये तु नारायणायना एवेति । एष श्लोको जीवन्मुक्तानामपि ज्ञानिनां तारतम्यप्रतिपादकत्वेन योजयितव्यः । इयं विमृष्टिरिति मन्त्रस्यायमर्थः । यत इयं विमृष्टिरावभूव । जगद्धारणे तु मुख्यवायोरपि भगवन्वियोगात् यदि वा दधे यदि वा नेत्युक्तम् । यश्चास्य जगतोऽध्यक्षो हिरण्यगर्भः सोऽपि परमे व्योम्नि वर्तमानं भगवन्तमद्वा वेद यदि वा न वेद । अन्ये त्वद्वा न विदुरेव । अङ्गति कस्यचि-
त्सम्बोधनम् । अनेन हिरण्यगर्भस्यान्येभ्योऽतिशयितज्ञानं प्रदर्शितं भवति । यः स्वात्मेति हिरण्यगर्भवाक्यस्यायमर्थः । यो विष्णुः स्वशक्तिविस्तारं स्वयमेव ज्ञातवान्नाहं वेदगर्भोऽपि जानात्यद्वा नापि नमस्वान्मुख्यवार्थयुजनाति । अन्ये तु तद्भगव-
च्छक्तिविस्तारं न जानन्तीति किमु वर्णनीयमिति । नमस्त इति हिरण्यगर्भवाक्यम् । नाहं परायुरिति रुद्रवाक्यम् । ईशेति विष्णोः सम्बोधनम् । अहं महेन्द्र इति यमवचनम् । यः स्वात्मेत्यादिश्लोका भागवतस्थाः । एषु कैमुत्येन कथनान्यथाऽ-

नुपपत्त्या हिरण्यगर्भादीनां तारतम्यं सिध्यति । सर्वस्यादाविति मोक्षधर्मवचनम् । न त्वामिति भगवद्वाक्यं ब्रह्माणं प्रति ।
 मनुष्याणामित्यादिभगवद्वाक्यानामयमर्थः । मनुष्याणामपरिमितसहस्रेषु कश्चिदेव मुमुक्षुवर्गो भुक्त्वाख्यसिद्धौ यतति । यततां
 मध्येऽविघ्नेन केचिदेव सिद्धिं गच्छन्ति । सिद्धिं गतानां भगवन्तं जानतां मध्येऽपि विशेषेण ब्रह्मरूपादिवेचीति परमं
 गुह्यं वेत्ता शास्त्रस्य प्रवक्त्रध्येतुश्रोतृषु यमित्यादिना भगवत्प्रीतितारतम्यश्रवणात्तेषां मुक्तौ तारतम्यं सिध्यति । साधनवैचि-
 त्त्याद्भगवद्दर्शनवैचित्र्यमपि देवादीनां तस्मादेव मोक्षवैचित्र्यं ध्यानेनेत्यादिना सिध्यति । साङ्ख्यशब्देनात्र परोक्षज्ञानमुच्यते ।
 ध्यानयोगादीनां मिलितानामेव दर्शनं प्रति साधनत्वेनैकैकस्य साधनत्वकथनं प्राचुर्याभिप्रायेणोपपन्नम् । दर्शनवैचित्र्यमेव
 विस्पष्टयति ॥ सुसूक्ष्मैरित्यादिना । तत्र ब्रह्मादीनां दर्शनतारतम्यमेव साधनायत्तं न तु विष्णुलक्ष्म्योर्दर्शनतारतम्यम् ।
 ब्रह्मा जगदन्तर्बहिःस्थितमव्यवच्छेदेन प्रपश्यति । सरस्वती तु पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णब्रह्माण्डपरिमितदेशमारभ्य महदाद्यावरण-
 रूपात्रैगुण्यात्परतस्तच्छतोचरपरिमितदेशपर्यन्तं स्थितं विष्णुं पश्यति । गिरिशगरुडौ तु महत्तत्त्वस्यावरणेन तु शतोत्तरेण तमो-
 गुणेन परिमितदेशपर्यन्तं स्थितमेव विष्णुं पश्यतः । उमासुपण्यौ तु तमोगुणात्परिमाणतो दशहीनेन महत्तत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तं
 विष्णुं पश्यतः । इन्द्रकामौ तु महत्तत्त्वात्परिमाणतो दशहीनेनाहङ्कारेण परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं पश्यतः ।
 मनुबृहस्पत्यादयोऽहङ्कारात्परिमाणतो हीनेन बुद्धितत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं पश्यन्ति । सोमसूर्यौ तु
 बुद्धितत्त्वात्परिमाणतो हीनेन मनस्तत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तं स्थितं विष्णुं पश्यतः । वरुणादयस्त्वाकाशवाय्वादिभूतैः क्रमेण

परिमाणतो दशहैनैः परिमितदेशपर्यन्तमवास्थितं विष्णुं योग्यतानुसारेण पश्यन्ति । तस्यापि भागस्यानन्तधाविभक्तस्यैकमेव भागं सरस्वती पश्यतीत्येतदुद्गरुडयोर्भगवद्गुणदर्शने तारतम्यमवगन्तव्यम् । उमापि यावतो नारायणस्य गुणान्यस्यति तावतां शतधाविभक्तानामेकमेव भागं शक्रः पश्यति । तस्यापि भागस्यानन्तधाविभक्तस्यैकमेव भागमनिरुद्धः पश्यतीत्येवमेव प्रवहादीनां भगवद्गुणदर्शने ह्रासक्रमोऽवगन्तव्यः । इतोऽपि साधनतारतम्यानुसारेण मुक्तेषु तारतम्यमङ्गीकर्तव्यम् । नन्वेकरूपमेवयाऽधिकफलमल्पमेवयाऽल्पफलं च राजादिदत्तं सिद्धं दृष्टम् । बहुकर्मणो बहुस्वर्गोऽल्पकर्मणोऽल्पस्वर्गश्च वेदात्सिद्धोऽन्यथा कर्मबाहुल्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । एवं दृष्टं न्यायसिद्धमोक्षतारतम्यं परित्यज्य विपरीताङ्गीकारे दृष्टहानिरदृष्टकल्पनादौर्षो प्रसज्येयातां सर्ववादिनाम् । तत्रातिदूषणदुष्टेऽन्येषु प्रपञ्चमिथ्यात्वादिषु मायावादिना सह विवदमानैरन्यैर्वादिभिरत्र मुक्तानां तारतम्ये श्रुतहान्यश्रुतकल्पनादिदोषदुष्टे संवादोऽनुचित एव कथं क्रियते । मायावादिनस्तु श्रुतहान्यश्रुतग्रहदोषावपि न लज्जांकराववाच्यब्रह्मवादिनः । ननूचनीचताभावे लोकवन्मुक्तेष्वप्युच्चान्दृष्ट्वा नीचानामीष्यादिकं किं न स्यादित्यत आह ॥ निःशेषेति । पूर्वमेव बहुजन्मानुष्ठिततपोज्ञानादिभिरशेषदोषाविविरस्यानन्तरं विष्णुमपरोक्षीकृत्य मुक्तिं गतेषु नेष्यादिदोषशङ्का । यधेवमुच्चनीचभावो मुक्तानामीष्यादिकमापादयेत् तर्हि समत्वमध्यादयेदेव । लोके विधैश्वर्यादिना समा-नृष्ट्वाऽपीष्यादिकं कुर्वतामत्राविवेकिनां दर्शनात् । अतोऽन्यव्यतिरेकाभ्यामविवेकादिदोष एवेर्थाद्युत्पत्तौ कारणमित्यवगन्तव्यम् । न तु परोषमुन्नतिः । समत्वं वा कारणम् । न हि विवेकादिगुणवत्सु परोन्नत्याऽतोपतापादिकमुत्पद्यते प्रत्युत हृष्यन्ति

सन्तः परोब्रल्या । अतो निरस्ताशेषदोषाणां मुक्तानामुच्चनीचभावो नेष्यादिदोषापादकः । एवं निरस्तदोषत्वेनेष्यादिनिवारणं
समीचीनं मुक्तस्य न त्वन्यादर्शनेन । तथा सत्यरत्यादिप्रसङ्गात् । एकाकित्वेनान्यमपश्यतो लोके भीत्यादिदर्शनात् । श्रूयते हि
जगदादौ तथाविधस्य हिरण्यगर्भस्याप्यरतिः । स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छदिति । नन्वपश्यतोऽपि मुक्तस्य
नारत्यादिकमापादयितुं शक्यते । इच्छारहितत्वात् । न ह.च्छारहितस्य वटस्यान्यमपश्यतोऽप्यरतिर्वा भीतिर्वा दृश्यत इत्याशङ्क्याह
॥ यदीति । साधनभेदादुच्चनीचभावस्तावदस्य स्वकाममुक्तेषु । तत्रान्यदर्शनेच्छाराहित्यकल्पनेन निष्प्रमाणकेनेष्यादिनिवारणाद्वरं
श्रुत्युक्तनिर्दोषत्वेनैव निवारणम् । अतः श्रुत्योक्तं कामं परित्यज्य परहितकल्पनवच्छ्रुत्युक्तं तारतम्यं परित्यज्य मुक्तानां
साम्यकल्पनमपि प्रमाणरहितेनाग्रहमात्रेणैव विजृम्भितमित्यर्थः । तत्र तारतम्यमनुमानेनापि साधयति ॥ मोक्ष इत्यादिना ।
मुक्तब्रह्मादयस्तास्तम्योपेताश्चेतनत्वात्संसारिब्रह्मादिवत् । न च तारतम्यममुक्तेषु दुःखादिकमेतदनुमानं साधयतीत्यप्रसङ्गादिति वा
च्यम् । बहुश्रुतिर्बाधितत्वेन मुक्तेषु दुःखादेरनुमातुमशक्यत्वादाह ॥ साध्येति । यदि विषयमसाधनानुरूपेण विषयमेव मोक्षं
मुमुक्षुभ्यो न दद्यादीश्वरस्तर्हि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । अधिकसाधनवते यावन्तं मोक्षं ददाति तावन्तमेवानधिकसाधनवतेऽपि
ददाति चेदीश्वरो विषयः स्यात् । अल्पसाधनवते यावन्तं मोक्षं ददाति तावन्तमेवाधिकसाधनवतेऽपि ददाति चेन्नैर्घृण्यं स्यात् ।
न चेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषावङ्गीकर्तुं शक्यते । वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति पूर्वमेव निराकृतत्वात् । अतो ज्ञानादि-
साधनतारतम्यमनुसृत्य मोक्षतारतम्यकर्तृत्वं एवेशस्य वैषम्यादिदोषराहित्यं सिध्यति नान्यथा । मुक्तः साधनान्यनेकविधानि

कारयितुं समर्थस्यापीशस्य पुरुषाणामनादिजन्मकृतादृष्टवैचित्र्यसंगेक्ष्य बहुविधानि कारयति न वैषम्यादिकं शङ्क्यम् । अनाद्य-
दृष्टवैचित्र्यं स्वेच्छयैवानुसरतो विष्णोर्निरङ्कुशैश्वर्यमप्युपपन्नं च । तच्च पूर्वमेवोक्तं भगवता । न कर्मविभागादिति
चेन्नानादित्वात् । उपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति । न चात्र साधनतारतम्यं केनचिन्मानेन विरुद्धं दृश्यमानत्वाल्लोको-
वेदयोः । लोके तावदधिकमुक्तेषु दुःखादेरनुमातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तेषु निर्दुःखत्वमवाप्तकामत्वं च । तरति शोकमात्म-
विचीर्णो हि तदा सर्वज्ज्वालान्दृश्य भवति । तद्देवं मनो येनानन्देव भवति । अथो वै न शोचति । यं यमन्तमभिकामो
भवति । यं यं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पदेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति । एतदेव प्रतिपाद्यते सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेन
सभासाहेन सख्या सखायः । किल्बिषत् पितृषणि ह्येषामलं हितो भवति वाजिनायेति मन्त्रेण । अस्यार्थः । सभां सहत इति सभासा-
हस्तेन स्वसभावमण्डनेन यशसा जगद्विख्यातेन सख्या विष्णुनाऽऽगतेन प्राप्तेन मुक्ताः सखायः सर्वे नन्दन्ति । य एषामसौ तदा
किल्बिषः स्वर्घोऽनिष्टापचिप्रचिबन्धकः पितृषणिर्दिव्यान्नादाता वाजिनाय सर्वेन्द्रियाविषयोपभोगाय वाऽलमत्यर्थं हिता
भवतीति । अत एव श्रुतिविरुद्धं दुःखादिकं परित्यज्य मुक्तानां तारतम्यं साधयदनुमानं नातिप्रसङ्गीति तेषां तारतम्यमु-
क्तप्रकारेण श्रुतियुक्तिसिद्धिमित्यर्थः ॥ ४ ॥ न केवलं मुक्तानामेव तारतम्यं श्रुतियुक्तिसिद्धत्वेन निराकर्तुमशक्यं किन्तु
ब्रह्माणमारभ्य कलिपर्यन्तमपकर्षतारतम्यं श्रुतियुक्तिसिद्धत्वेन निराकर्तुमशक्यम् । किन्तु ब्रह्माणमारभ्य कलिपर्यन्तमुत्कर्ष-
तारतम्यं च सर्वजीवानामपि निवारयितुमशक्यमेव श्रुतियुक्तित्वबलोद्धतत्वादित्याह ॥ अनादीति । तत्र तावद्देवगर्भजीवस्था-

नादितः सर्वजीवादधिकत्वे युक्तिमाह ॥ ब्रह्मण इति । ततः पूर्वतनकालो हिरण्यगर्भजीवस्य हरिः श्रीर्जुगणव्यतिरिक्तेभ्यो
यदाधिक्यं तद्युक्तः कालत्वाद्यथाऽयं कालः । एवमेनेनानुमानेन रुद्रजीवस्यापि हरिः श्रीब्रह्मपदयोग्यव्यतिरिक्तेभ्यो आधिक्यं
साध्यम् । तथेन्द्रादिजीवेष्वनादित आधिक्यक्रमोऽनुमातव्यः । तथा मुक्त्युत्तरकालोऽपि मुक्तहिरण्यगर्भस्य हरिः श्रीहिरण्य-
गर्भान्तरव्यतिरिक्तेभ्यो यदाधिक्यं तद्युक्तः कालत्वाद्यथाऽयं कालः । एवं मुक्तरुद्रादीनामप्याधिक्यतारतम्यमनुमात-
व्यम् । नन्वयं दृष्टान्तः साध्यविकलः । अमुक्तब्रह्मणोऽस्मिन्काले मुक्तमनुष्याद्युत्तमत्वाभावादित्यत आह ॥ उत्तमत्व-
मिति । न हि बलज्ञानादिगुणाज्ज्येष्ठादमुक्तब्रह्मणो मुक्तमनुष्यादेराधिक्यं युज्यते । न हानिर्णिकतसौवर्णपुत्रिकाया निर्णि-
क्तरजतपुत्रिका श्रेष्ठा भवति । अतो नागन्तुकब्रह्मादीनामाधिक्यतारतम्यम् । अनेन न्यायेन कल्याद्यसुराणामपकर्षतारतम्यम-
प्यनागन्तुकमेवावगन्तव्यम् । श्रुतिस्मृतिभिरप्येतदेव विविच्य दर्शयति ॥ शृण्व इत्यादिना । यो य उग्रोऽसुरप्रकृतिस्तं तं
दमायन्नघोऽधो नयन्योऽयमासुरप्रकृतेरन्यो दैवप्रकृतिस्तं तमधिकं पदं स्वकीयमतिशयेन नयन्नैश्वर्यादिन्द्रनामको विरोध्य वस-
ताऽन्तगामीर्विष्णुः श्रुण्वे श्रूयते स्म । स एवेधमानस्य स्वायोग्यपदं कामयतो द्वेष्युभयस्य दैवासुरवर्गद्वयस्य च राजा । मध्य-
ममनुष्यांस्तु विशः प्रजाः केवलराजसस्वभावान्बान्धन्तमो नापि मोक्षं नयति किन्तु संसारमण्डल एव चोष्कृत्यते परिभ्रामयति ।
स एव पूर्वेषां पूर्वादिष्टानामुग्रशब्दोक्तानां सख्यानि परावृणक्ति विनाशयति । न कदाचिदप्यसुरैः शठमातिभिः कृतानि
सख्यानि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपरेभिरनन्तरदृष्टेः तैर्देवप्रकृतिभिः सह वितर्तुराणो विशेषेण त्वरन् सख्यान्येति । अनानुभूतीः

सम्यग्बुभवयोग्यताशून्यान्ध एव धुन्वानः पूर्वीः शरदोऽनादित आरभ्यातीतसंवत्सरांस्तर्तीति तीर्णवान् उत्तरकालेऽप्येवमेव
 ज्ञतिष्यते भगवान् । नन्वनादितो वर्तमानां व्यवस्थामतिक्रम्य सुरप्रकृतीनामनुग्रहं दैवप्रकृतीनां निग्रहं करिष्यतीत्यर्थः । दिवे
 दिवे इत्यनयार्चाऽपि देवासुरवर्गयोर्दैवभागाद्यादन्यमासुरमेवार्धं भगवानघो नयतीत्युच्यते । तथा हि जायन्त इति जा असुरप्रजाः
 करचरणादिमच्चेन दैवभागसादृश्येऽपि याः कृष्णाः केवलतमस्यस्ता एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं सदा सन्ननः स्वर्गलोकाश्चाश्वाता-
 दृषभोऽपसेधनिवारितवान् । न कदाचिदप्यासुरप्रजाः स्वीकरोतीत्यर्थः । तथा यौ दासौ लोकं क्षपयन्तौ वर्चिनश्म्वरनामानाव-
 सुरौ तावप्युदव्रजे समुद्रतीरेऽहन् जघानेत्यर्थः । अत्र हननं नामासुराणां नित्यनरकपातनमेव विवक्षितं तद्योग्यत्वात् । देहवियो-
 गस्तु देवानामपि सर्वकारणेन भगवतैव क्रियते न त्वसुराणामेवेति विशेषोऽस्ति । तं भूतिरिति श्रुतेरर्थस्त्वैतरेयसंहितयोक्तः । स
 एव भूतिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः । अज्ञानादिप्रदातृत्वात्स एवाभूतिनामकः । सुखज्ञानादिगुणपूर्णं सर्वगुणैः प्रभुमुपासते तं
 वाय्वादिदेवास्तस्माच्च तेऽखिला बभूवुः । सुखज्ञानपूर्वैः सर्वगुणैर्युतो देवानामपि सर्वेषां प्रधानोऽद्यापि मारुतः । स्थित्वा सुतेषु
 विष्णुं तं भूर्भरित्येव शंसति । भूशब्दार्थोऽभूतिरिति वैपरीत्येन चासुराः । अभूतिकारणोऽस्माकमैश्वर्यादिगुणोद्दिष्टतः । इत्येवोपासनं
 तस्मात्पराभूताश्च तेऽखिलाः । ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरन्धे तमस्यथेति । तद्यथेति श्रुतेरर्थोऽन्यत्रोक्तः । इदं शरीरं भूतेषु
 विलापयति केशवः । अविद्यां चैव जीवस्य गमयेज्ज्ञानं च सर्जनात् । स्वर्णकारो यथा स्वर्णमलमग्नौ निहत्य च । शुद्धेन तेन
 चात्मेष्टं कुरुते रूपमञ्जसा । एवं स भगवान्विष्णुर्जीवस्वर्णस्य यन्मलम् । अविद्याकामक्रमाधिमात्माग्नौ नाश्य सर्वकृत् । स्वेच्छ-

या कुरुते रूपं यद्योग्यं यस्य मुक्तिगम् । पितृजीवस्य पित्र्यं स गान्धर्वं तस्य चैव हि । दैवं तु देवजीवस्य प्राजापत्यं प्रजापतेः ।
 ब्रह्मणो ब्राह्ममेवेति नित्यानन्दस्वरूपकम् । न योग्यतां विना क्वापि पूर्वप्राज्ञाश्रुतेः सदा । यदा मुक्तो भवेद्ब्रह्मा तदा ब्रह्मा स
 मुख्यतः । एवं प्रजापतिश्चापि तथैवान्येऽपि सर्वशः । यथा हि स्वर्णरूप्याद्यं मलहानौ हि तद्भवेत् । पूर्वं तु योग्यतामात्रं
 द्विजत्वं बालके यथेत्यादि । पुरा सत्ययुगे देवि विशुद्धमतयोऽखिलाः यजन्ति विष्णुर्भक्तैकं ज्ञात्वा सर्वेश्वरेश्वरं । प्रयान्तीत्यादि
 पद्मपुराणवचनम् । अवजानन्तीत्यादि भगवद्वाक्यम् । द्विविधो भूतसर्ग इति विष्णुधर्मवचनम् । देवानामित्यादि वामनपुराण-
 वचनम् । य एते विष्णुभक्त्यादयो धर्मा अनादितस्तारतम्येन स्थिता ब्रह्मादीनां स्वाभाविकलक्षणेनोक्ताः श्रुतिस्मृतिसामर्थ्यात्
 ये तु विष्णुप्रातिकूल्यादयो दोषा अनादितस्तारतम्येन स्थिताः कल्यादीनामसुराणां स्वाभाविकलक्षणत्वेनोक्तास्तेषामनादित्वा-
 नङ्गीकारे बाधकमाह ॥ यदीति । न च प्रशस्तपूर्ववासनादिकमन्तरेणाकस्मादेव कदाचित्कस्यचिद्देवप्रकृतिरासुरप्रकृतिश्च कस्य-
 चित्प्रशस्तपूर्ववासनादिकमन्तरेणेति वाच्यम् । स्वर्गनरकोदरप्याकस्मिन्कत्वप्रसङ्गेनादृष्टमाधात्वाभावापत्तेः । जयादेस्तु देवस्वभावस्य
 हिरण्यकशिष्वादिजन्मस्वासुरभावः स्फटिके जपकुसुमग्रयुक्तलौहित्यवदसुरावेशप्रयुक्त एव । तथा हि । जयविजययोः श्रापो
 दत्तः सनकादिभिः । यथोक्तं भागवते । लोकादितो व्रजतमन्तरभाव दृष्ट्वा पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्रेति । यत्र येषु
 लोकशब्दवाच्येषु देहेष्वस्य भगवत्स्त्वयो रिपवोऽसुरजीवाः प्रविशेयुस्तान्पापीयसो लोकतो वैकुण्ठाद्युवां व्रजतमिति । अतोऽ
 स्मादेवानादिदेवस्वभावस्तारतम्येनानुवृत्तस्तेष्वेव तस्य तारतम्येनैव केवलदुर्दुको घटते नात्यन्तमविद्यमानस्यात्पत्तिः । तं

विद्याकर्मणी समन्वारभेते । पूर्वप्रज्ञा चाजन्मजन्म यदभ्यस्तं ज्ञानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तथैवाभ्यासते पुनः ।
हिंसाहिंसे मृदुक्षरे धर्माधर्मावृत्तानृते । तद्भाविताः अग्रद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते । सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं कारिष्यति । जन्मान्तरसहस्रेषुर्था बुद्धिर्भविता पुरा । तामेव भजते जन्तुरित्यादिवचनसा-
मर्थ्यात् । सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गादित्यादिसूत्रसन्दर्भाच्चेत्यर्थः । ननु भगवतो बहुरूपस्य निर्भेदतया निर्दोषतयैव
दर्शनादपेक्षितफलप्राप्तिरिति यदस्मिन्पादे प्रतिपादयितुमारब्धं तन्न युज्यते । भगवतो रूपेषु रामादिषु जीवेष्विव भेदादिदर्श-
नादित्याशङ्क्य बृहत्संहितावचनेन परिहरति ॥ न चेति । विष्णुं पश्यतोऽपि तत्स्वरूपेषु यदा भेदं न पश्यन्ति । तदा स्वयं
विष्णुर्न पश्यतीति किमुवर्णनीयम् । प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन स एवायं गकार इतिवदेक एवासौ बहूच्चरितत्वेन बहुधा
प्रतीयते । न च भगवतोऽवतारेषु मच्छकूमादिष्ववयवविन्यासवैचित्र्यं प्रत्यभिज्ञाविरोधीति वाच्यम् । अनेकधा स्वावय-
वविन्यासं रचयतीव नटवदतो न प्रत्यभिज्ञाविरोधः । अतः स्वगतभेदशून्यस्यैव विष्णोर्मत्स्यादिरूपेण बहुभावो विशेषनिबन्धन
एव । मुष्टदृष्टीनां तु भगवद्द्रूपेषु प्रतीयमानेष्वपि परस्परभेदाभेदयोरग्रहणं हरीच्छाकृतमित्यर्थः । न च भार्गवस्य दश-
रथरामेण स्पर्धाद्यभिधायकं पुराणवाक्यं तद्भेदे प्रमाणमिति वाच्यम् । अयं वै हरय इत्यादिवेदवाक्यविरोधापत्तेः । अतो
यथा लोके काश्चित्केनचित्स्पर्धादिकं करोति तदनुकरणप्रतिपादनपरं पुराणवाक्यं न भगवद्द्रूपेषु निर्भेदप्रतिपादकेन
वेदवाक्येन विरोधुं शक्नोति । यथा तेषु यद्भेदग्राहकत्वेन मनुष्यादिप्रत्यक्षमाशङ्क्यते पुराणवाक्यात्तदपि परीक्षितमेव तेषु

भेदं गृह्यन् निषेदुं शक्नोति । परीक्षितमेवाभेदं गृह्यन् ज्ञानी प्रत्यक्षमपरीक्षापूर्वदर्शनस्यावलम्बन्वात् । यथा दूरस्थितं विष्णुमित्रमपरीक्षितमेव देवदत्तत्वेन गृह्यन् दैवदुर्बलं प्रत्यक्षं परीक्षितं तु विष्णुमित्रत्वेन गृह्यन् प्रत्यक्षं प्रबलम् । न च भगवदवतारेषु परीक्षापूर्वदर्शनभेदं गृह्णाति । प्रत्यक्षे क्वचिदपि पुराणत्राक्यमुपलभ्यते किन्तु तत्सम्बुधमेव । तथा तेषु तच्चिदात्मके स्वपरीक्षितं वेधादिकं गृह्यन् प्रत्यक्षमपरीक्षितेन न निर्दोषत्वग्राहकेण ज्ञानिप्रत्यक्षेण बाध्यते । ज्ञानिनस्तु विष्णुं सर्ववतारेषु निर्दोषमेव पश्यन्ति विरोधादिदोषराहित एव । विष्णवतारेषु केचिदपरीक्षितदृष्ट्यैव स दोषो दृश्यत इत्यत्र निर्दोषमेवेत्यादिश्रुतयः प्रमाणम् । तदेतदाह ॥ न पुराणगमित्यादिना । निषेदुं शक्नुयादित्यत्र पूर्वश्लोकागतेनानुषङ्गः कर्तव्यः । रुद्रो द्रागद्राक्षीदित्यर्थः । नन्वेन्द्रजालिकेनैव भगवता क्वचिदवतारविग्रहे विद्यमानमेव छेदादिकं प्रदर्शयमानं गृह्यन् प्रत्यक्षमपरीक्षित्वेनाप्रमाणम् । अच्छेद्यत्वादिनिदर्शनं तु परीक्षितत्वेन प्रमाणं चेत्परीक्षाधीनं प्रमाण्यं ज्ञानम् । तथा च ज्ञानिनामपि परीक्षयैव प्रामाण्यनिश्चयः स्यात् । परीक्षाया अपि परीक्षान्तरेणैव यथार्थत्वनिश्चयः स्यात् । तस्याप्येवमनवस्था स्यादित्यत आह ॥ न परीक्षेत्यादिना । यत्रान्यथात्वाशङ्का तत्रैव परीक्षापेक्षा साक्षिसिद्धे तु नान्यथात्वाशङ्का । साक्षिदर्शनस्य निर्दोषत्वनिश्चयमात् दोषशङ्का तु मानस एव दर्शने स्यात् । यद्यत्रिस्तान्यथात्वाशङ्कं ज्ञानं तत्साक्षिदर्शनं यथेच्छादिदर्शनम् । न हि काश्चिदियं सतीच्छोपलभ्यते उतासतीत्यादि संशयन् दृश्यते । यन्मनोवृत्तिज्ञानं तदेव क्वचिद्वचिचिद्व्यभिचारि यथा स्मरणम् । क्वचिदयथार्थं यन्मानसज्ञानं यथार्थत्वेन साक्षिणाऽवधृतं तदेव प्रमाणम् । तथा चाधुनादि-

ज्ञानानामपि यज्ज्ञानं यथार्थत्वेन साक्षिणाऽवधार्यते तदेव प्रमाणं नान्यदिति । न हि चक्षुरादिभिर्दृष्टं सर्वमपि प्रामाणिकमेवेति नियमः । शुक्तिरजतादौ व्यभिचारात् । यत्केवलसाक्षिविषयसुखदुःखादिकं सत्प्रामाणिकमेवेति नियमोऽस्त्येव । ज्ञातेऽपि दुःखे जातं दुःखमित्यादिभ्रमाभावात् । कस्यापि न हि मानसादिज्ञानप्रामाण्यवत्साक्षिप्रामाण्यमन्यनिश्चयं किं स्वनिश्चयेमेव साक्षिणः स्वयं प्रकाशत्वात् । अहं जानामीति हि सर्वोऽनुभवति । अतः स्वानुभवस्य मानत्वं स्वेनैव ग्राहकेण मितं भवितुमर्हति । मानसज्ञानानि तु दोषरहितानि चेत् । प्रमाणातीति साक्षी निश्चिनोति । तत्र मानसादिषु परीक्ष्य दोषाभावं निश्चिनोति । साक्षी परीक्षासन्तरेणैव परीक्षानिर्दोषत्वं स्वानिर्दोषत्वं च स्वयमेव निश्चिनोतीति नानवस्था । अतोऽक्षजलिङ्गजादिज्ञानानां सर्वेषामपि प्रामाण्यमिति साक्षिनिश्चित्वाभावाच्चत्र कस्यचिदप्रामाण्येऽपि न साक्ष्यध्यवसायस्यान्यथाभावः । अतो यत्साक्षिणा प्रमाणत्वेनावधृतं तत्प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणम् । साक्ष्यनुभवस्य हि सुखादिविषयस्य प्रामाण्यनियमः । अक्षजादिज्ञानेषु निर्दोषं प्रमाणम् । यतश्च दोषाभावत्वेन साक्षिणा परीक्षितमेव प्रमाणं नान्यदतो भगवदवतारेषु वेधभेदादिदोषदर्शनमप्रमाणमेव निर्दोषत्वेनापरीक्षितत्वात् । न ह्यपरीक्षदृष्टिः काऽप्यर्थसाधिकेत्याह ॥ दोषाभाव इत्यादिना । यथाऽत्रागमविरोधेन प्रत्यक्षमप्रमाणम् । एवं प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नागमोऽपि प्रमाणम् । यत्रासौ प्रत्यक्षमुपजीव्य प्रवर्तते तत्रागमविरुद्धार्थे प्रत्यक्षं प्रमाणम् । यत्रागममुपजीव्य तत्प्रवर्तते इत्याह ॥ प्रत्यक्षेति । कस्मिन्विषये प्रत्यक्षमुपजीव्यं कस्मिंश्चागम इत्यपेक्षित आह ॥ लौकिक इति । ननु भगवदवतारदोषग्राहिप्रत्यक्षस्यागमोपजीवनं कथम् । येनोपजीव्यविरोधेनाप्रामाण्यं तस्य

स्यादित्युक्तं आह ॥ आगमेनेति । जगदीश्वरो देवकार्यार्थमवतीर्ण इत्यागमैकवेद्यो यो विष्णुः स एव नागपाशैर्बद्धः शास्त्रविद्भ्यश्चेति
 तत्कालीनानां केषांचित्प्रत्यक्षं गृह्णातीति वक्तव्यं प्रत्यक्षेण विष्णौ दोषमापदयता । तथा सत्पुपजीव्यागमविरुद्ध-
 त्वेन तत्प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात् । सर्वदर्शी सर्वेश्वरः सर्वशक्तिः समृद्धिमानेवावृद्धिरनून आप्तो वशी स्वाधीनोऽनदिरनन्ते व्यपगत-
 निद्राभयक्रोधतन्त्री व्यपगतेच्छाभयकामव्याधिर्निर्दोषो निरनिद्यो निरवद्यो ये भगवन्तं वासुदेवं विदुस्त एव विदुर्नैवं विदुर्न ते
 विदुः । अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्विष्णोर्वेधादिदोषरहितत्वेनैव सिद्धत्वात् । अथोपजीव्यविरोधपरिहारायात्र
 सर्वथाऽऽगममुपजीव्यप्रत्यक्षं प्रवर्तत इत्युच्यते तर्हि तत्प्रत्यक्षमन्यस्य कस्यचिद्दोषविधायकं स्यान्न विष्णोः शास्त्रमनुपजीव्य विष्णोर-
 धिकर्तुमशक्यत्वात् । यदि श्रीवत्सादिलक्षणलक्षितः कृष्णराघवादिः कथमविष्णुरित्युच्यते । तर्ह्यत्र शास्त्रमुपजीव्यं स्यात् । न
 हि तद्विहाय श्रीवत्सादिलक्षणवतो विष्णुत्वं ज्ञातुं शक्यते । अतः श्रीवत्सादिलक्षणवन्तं विष्णुमधिकृत्य तत्र दोषं विदधतः
 प्रत्यक्षस्योपजीव्यागमविरोधेनाप्रामाण्यं दुर्वारमेव । आगमेन विष्णोर्निर्दोषत्वेनैवाकृत्वादित्यर्थः । उक्तमेव स्पष्टयति
 ॥ कस्यचिदिति । शास्त्रमनुपजीव्यैव केषांचित्प्रत्यक्षं विष्णुदोषवानिति गृह्णातीत्यत्र न प्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति नापि पुराणत्रायकम् ।
 तस्य श्रुत्युपजीवकत्वेन श्रुतिविरुद्धार्थं प्रामाण्याभावादित्याह ॥ केचिदिति । अतः सच्चिदानन्दादिविग्रहस्य विष्णोः
 प्राकृतदेहदर्शने छेदभेदादिदर्शनमपरीक्षितमुत्पद्यमानमप्रमाणमेव । यदि प्रमाणं तर्हि यज्ञदत्ते देवदत्तभ्रमोऽपि प्रमाणं स्यात् । अपरो-
 क्षत्वाविशेषत्वादित्याह ॥ अपरीक्षितेति । ननु भगवदवतारेऽयं दोषवानित्येवमुत्पद्यमानं दर्शनमुपजीव्यप्रवृत्तस्य नायं दोषवा-

निति बाधकप्रमाणस्याप्युपजीव्य विरोधः स्यादित्यत आह ॥ यावदिति । यावच्छक्तिपरीक्षितमेवोपजीव्यं बाधयितुं न शक्यते । अपरीक्षितं तूपजीव्यमपि बाध्यत एव । शुक्तिकाशकले रजतमिदमित्यपरीक्षितज्ञानगृहीतमिदंशमुपजीव्य नेदं रजतमिति बाधदर्शनादित्यर्थः । अत्र यन्मायिभिरुच्यते यथा यदिदं रजतं सा शुक्तिरित्येतेन प्रमाणेनेदंशमात्रमुपजीव्य तस्य शुक्तित्वं विदधता रजतांशो बाध्यते । एवं यत्सर्वज्ञत्वादिलक्षणलक्षितं ब्रह्म तत्त्वमसीत्यनेन प्रमाणेन ब्रह्मस्वरूपमात्रमुपजीव्य तेन जीवस्याभेदं बोधयता सर्वज्ञत्वाद्यंशो बाध्यताम् । ततश्च जीवदोषैर्ब्रह्मणोऽपि दोषित्वमिति तत्प्रतिषेधति ॥ न चैवमिति । सर्वज्ञादिलक्षणविशिष्टत्वेन ब्रह्मणः परीक्षितत्वान्न तत्र किञ्चिद्वाधितुं शक्यते तत्त्वमसीति वाक्येन । यतश्चैतद्वाक्यं सर्वज्ञत्वादि-
लक्षणविशिष्टमेव ब्रह्मस्वरूपमुपजीव्य तेन जीवस्याभेदं बोधयति । अतो धर्मिग्राहकप्रमाणविरुद्धमेव । न च ब्रह्मस्वरूपमात्रमुपजीव्य तेन जीवस्याभेदो बोध्यत इति वाच्यम् । सर्वज्ञत्वादिलक्षणं विहाय येनकेनचित्पदार्थत्वादिना घटादिसाधारणेन ब्रह्मस्वरूपं निर्धारयित्यङ्गीकर्तव्यं न तु लक्षणं विहाय स्वरूपमात्रमुपजीव्यमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात् । सर्वज्ञत्वादिलक्षणात्मकं ब्रह्मस्वरूपमङ्गीक्रियते चेत्सिद्धो नः पक्षः । शब्दानामन्विताभिधायकत्वात् । ब्रह्मशब्देन सामान्यतो विज्ञानादिभिरन्वितमेव हि तद्ब्रह्मोच्यते । विज्ञानादिशब्दसहितेन ब्रह्मशब्देन धर्मराशेर्ब्रह्मस्वरूपत्वं विज्ञानं ब्रह्मेत्यादिसामाधिक्यकरणेन न तु व्यावृत्तत्वात् । कारणप्रतीतमेवोपजीव्यं चेदयं चैत्र इति देवदत्ते चैत्रभ्रमो न स्यात् । तत्रेदंशमुपजीव्य सर्वतो व्यावृत्तिप्रतीतिः । न हि चैत्रादिभ्यो व्यावृत्तत्वेन प्रतीते वस्तुनि चैत्रभ्रमो युज्यत इत्यत आह ॥ पुरोवर्तित्वेति । केनाचित्सा-

दृश्यादिदोषेण चैत्रमात्रादेव व्यावृत्ततद्देशमंशो न प्रतीयते न त्वन्यस्मात्पुरोवर्तित्वादिव्यावर्तकधर्मैः पुरोवर्त्यादिसर्ववस्तुव्यावृ-
 त्ततया प्रतीयमानत्वात् । अन्यथा तत्र चैत्रभ्रमवदिदमित्यादिभ्रमोऽपि स्यात् । न चैवं येन केनचिद्व्यावर्तकधर्मेण यतः कुतश्चिदर्थ-
 व्यावृत्ततया प्रतीतमेव ब्रह्मोपजीव्यमिति वक्तुं शक्यं मायिना । निर्विशेषत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । येन केनचिद्व्यावृत्तं कुतश्चिद्व्यावृत्तं
 तत्त्वमिति बोधने सिद्धसाधनदोषोऽपि स्यात् । प्रत्यक्षेणैवात्मनो यतः कुतश्चिद्व्यावृत्तत्वेनानुभूयमानत्वात् । न च चिन्मात्रं ब्रह्म
 तत्त्वमिति बोध्यत इति वाच्यम् । निर्विशेषत्वेनाङ्गीकृते ब्रह्मणि चिन्मात्रत्वविशेषस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वात् । अङ्गीकारे वा तद्वत्सर्व-
 ज्ञत्वादिविशेषस्याङ्गीकारः स्यादविशेषातिसिद्धसाधनदोषश्च स्यात् । जीवस्य चिन्मात्रवस्त्वभेदसाधने चिदात्मकेन स्वेन स्वस्या-
 भेदेनानुभूयमानत्वाच्छ्रमन्तरेणेत्यर्थः । ननु सर्वसापेक्षत्वेनावस्तुभूतत्वात्सर्वज्ञत्वस्य न तच्चेतनत्ववदङ्गीकर्तुं शक्यत इत्याशङ्क्य
 परिहरति ॥ सर्वोति । यद्यन्यसापेक्षत्वेन सर्वज्ञत्वमवस्तुभूतं स्यात्तर्हि चेतनत्वं नाम ज्ञत्वं ज्ञेयसापेक्षत्वेनान्यसापेक्षमित्यवस्तु-
 भूतं स्यात् । न च स्वस्यैव ज्ञातृज्ञेयभावेन शब्दपरोक्षत्वं नास्तीति वाच्यम् । साविशेषत्वापत्तेः । तथाऽणुमहतोरिव स्वपर-
 योरपि परस्परप्रतियोगिकत्वेन व्यवहारात्स्वशब्दार्थस्य परोपेक्षत्वेनावस्तुभूतं स्यात् । परव्यावृत्तरूपं हि स्वशब्देनोच्यते ।
 अन्यथा स्वरूपशब्दः सार्थको न स्यात् । परव्यावृत्तरूपस्य स्वपररूपयोः साधारणत्वात् । पररूपव्यावृत्त्यर्थं हि स्वशब्दः
 प्रयुज्यते । रूपशब्देनैव स्वशब्दार्थस्योक्तौ स्वशब्दो व्यर्थः स्यात् । तथा चेतनस्य भावश्चैतन्यमिति ज्ञानमुच्यते । तच्च ज्ञातृ-
 ज्ञेयसापेक्षत्वेन परोपेक्षमित्यवस्तुभूतं स्यात् । ज्ञेयज्ञानहीनज्ञचान्निष्प्रमाणमेव । यदिदं किञ्चि

ज्ज्ञानं ज्ञातृज्ञेयहीनं भवेच्चर्हि भोगहीनं भोजनमपि किञ्चिद्भवेत् । ताडनमपि ताडयितृताविहीनं स्यादविशेषादित्यर्थः । ननु भोजनार्दीनामनित्यत्वात्कर्तुः कर्मापेक्षानित्यस्य ज्ञानस्य किं तयोरित्याशङ्क्य परिहरति ॥ नित्यत्वादिति । यदि नित्यं ज्ञान-
ज्ञेयज्ञातृहीनं स्याच्चर्हि नित्या वेदवागपि वाच्यवक्तृविहीना स्यादविशेषादित्यर्थः । न च सा कदाचिदपि वाच्यादिरहिता भवतीत्याह ॥ नर्हति । यथा नित्याऽपि वेदवाक् वाच्यवक्तृविहीना न भवति । एवं नित्यमपि ज्ञानं ज्ञातृज्ञेयविहीनं न भवेदेव । यथा च वाक्वाच्यहीनः कश्चिन्नित्यो वक्ता नास्ति । एवमेव नित्योऽपि ज्ञो ज्ञेयज्ञानहीनो न स्यादित्याह ॥ न
हीनि । ननु यावदन्यान्यसापेक्षनिरूपणं ज्ञातृज्ञेयादिवत्सर्वमवस्तुभूतं भवतीत्यत आह ॥ किञ्चेति । न तावत्सर्वस्य लोपे
किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्याह । न च सर्वाभाववचनम् । तथा हि । किं सर्वाभावशब्देन सर्वाभाववचनतदर्थौ गृहीत्वाऽनयोर्भिध्यात्वम-
ङ्गीक्रियते न वा । अङ्गीक्रियते चेत्सर्वाभावस्याभावत्वं स्यात् । नाङ्गीक्रियते चेत्सर्वस्यापि मिथ्यात्वं नाङ्गीक्रियतामविशे-
षात् । अनयैव रीत्या नेह नानास्ति किञ्चनेति वाक्यस्यापि सर्वनिषेधपरत्वे व्याहतिः स्यात् । न ह्यनुपपन्नार्थे श्रुतिरपि
प्रमाणम् । श्रुत्युपपत्त्योः श्रुतिरुत्सर्गतो बलीयसी । सावकाशश्रुतेरनन्यगतिकोपपत्तिरपि बलीयसी । उत्सर्गत एव ह्युपक्रमोप-
संहारादीनामुत्तरोत्तरप्राबल्यम् । श्रुतिलिङ्गवाक्यादीनां पूर्वपूर्वप्राबल्यं च । एवं हि ब्रह्मतर्के निर्णीतम् । अतः प्रमाणान्तरा-
विरुद्धार्थे भगवतः स्वगतनानात्वाभावलक्षणे सम्भवति नेह नानेति वाक्यस्य न सर्वाभावावर्धत्वेन युज्यते । प्रत्यक्षेणोपपत्त्या
बहुभिरागमान्तरैश्च सर्वस्य सत्यत्वग्राहकैर्वैरोधादसत्यत्वप्रातिपादनस्य प्रयोजनभावाद्यस्मिन्पञ्चप्रजनाकाशश्च प्रतिष्ठित इत्युप-

क्रमादितात्पर्यलिङ्गैश्च विरोधाच्च । न हि सर्ववाक्येष्वपाततः प्रतीत एवार्थः स्वीकर्तुं शक्यते । यस्त्वेवं व्यवस्थापितेषु नेह
 नानेति वाक्येषु स्वापेक्षितार्थस्याभावादमुख्यार्थत्वं शङ्कते । स तु ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिगुणप्रतिपादकवाक्यानां निर्निमित्त-
 तमेव मुख्यार्थत्वं निवारयन्निलज्ज उपेक्षणीय एव । अतः सर्वज्ञत्वादिगुणपूर्णं निर्दोषमित्येव ब्रह्माङ्गीकार्यमित्याह ॥
 अत इति । न च सर्वस्याप्यभावात्कथं सर्वज्ञत्वं ब्रह्मण इति वाच्यम् । उक्तरीत्या सर्वस्य निषेद्धमशक्यत्वात् ।
 यच्चतुर्मुखादिकल्पितजीवानामनादितो विचित्रस्वभावत्वं साधितं प्राक् तदप्यङ्गीकार्यमेव । मुक्तानां तारतम्यं प्रमाणैः
 प्राक् साधितमप्यतिशयेन दृढीकर्तुं पुनः साधयति ॥ ज्ञानिन इति । येषां ब्रह्मज्ञानमुत्पन्नं तेषां मोक्षस्तावदस्येव ।
 तरति शोकमात्मनिविदिति श्रुतेर्ज्ञानिनामपि शुभानुमानेष्वधिकाधिकप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या मोक्षतारतम्यं निश्चीयते । न ह्यफ-
 लेषु बुद्धिमतः प्रवृत्तिर्घटत इत्यर्थः । ननु ज्ञानिनां शुभे प्रवृत्तिः प्रयोजनमनुद्दिश्यैव लीलधेशप्रवृत्तिवद्युज्यतामित्यत आह
 ॥ कृच्छ्रेणेति । ननु ज्ञानिनां क्लेशतोऽपि शुभानुमानादिकमुद्दिश्यैव प्रयोजनं पूर्ववासनावशद्युज्यतामित्याशङ्क्य परिहरति
 ॥ तादृशोऽपीति । न चेति । विहितातिक्रमदोषभीत्या शुभस्यैव पुनः पुनराचरणं ज्ञानिनः फलाभिसन्धिग्रहितत्वेन निष्फलं
 चेदज्ञस्यापि तथैव स्यादविशेषात् । अब्रह्मज्ञस्य कृतस्य ज्जोतिष्टोमादेः फलवत्त्वे स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवान्यं प्रमाणमस्ति
 चेत् । ब्रह्मज्ञानकृतस्यापि फलवत्त्वे सन्त्येव वाक्यानि स्मृत्यादिगतानि । तान्युदाहरति ॥ निष्काममित्यादिना । यदि
 ह वाच अप्यनेवं विन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव

लोकमुपास्ते न हास्यकर्म क्षीयतेऽस्माद्व्येवात्मनो यद्यत्कामयेते तत्तत्सृजते । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादिश्रुतिवाक्यैः परमात्मविदाऽनुष्ठितकर्मणः फलमक्षयमुच्यते । अक्षयफलं च मुख्यतिशय एव न स्वर्गाद्यतिशये । एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इत्यादिश्रुत्या तस्यानित्यत्वप्रतिपादनात् । अतो ज्ञानिभिः परमात्मानमपरोक्षीकर्तुमिदनुष्ठितकर्मतारतम्यान्मुक्तिफलतारतम्यमपि सिध्यत्येवेत्यर्थः । न च वाच्यं स य आत्मानमेवेत्यनया श्रुत्या परमात्माश्रितत्वेन कृतं कर्म फलतोऽक्षयत्वेनोच्यत इति । परमात्मापरोक्षज्ञानरहितमाधनत्वेऽक्षयफलत्वासम्भवादनं विन्महत्पुण्यं करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयत एवेति श्रुतेः । परमात्मापरोक्षं वेदं न जनयत्तद्वारा कर्मक्षयफलत्वेनोच्यत इत्यङ्गीकारेऽपि मुक्ति-तारतम्यं सिध्यत्येव । कर्म तारतम्यायत्तज्ञानतारतम्यबलादेव ब्रह्मवेदनोत्तरकालकृतकर्मतारतम्यान्मोक्षतारतम्यं तु सुतरामपरिहारीमेव । न च विदुषः कर्माधिकारो नास्तीति वाच्यम् । अथातो विष्णो विदुषा चिदक्षयस्तोमो यज्ञश्च हविष्मेतीति विदुषोऽपि विष्णुयज्ञस्तुत्यादेरक्षयत्वसाध्यत्वश्रवणविरोधात् । न च विदुषो विहितं कर्म ज्ञानसिद्धयर्थं पूर्वाजितं सुकृतैरेव ज्ञानस्यात्यन्तत्वात् । नापि भोगार्थमग्राण्धकार्यत्वात् । अतः परिशेषान्मोक्षातिशयार्थमेव । अन्यथा ज्ञानिनो विहितकर्मणो व्यर्थं स्यात् । न च नित्यस्यापि कर्मणः सार्थकत्वे काम्यनित्ययोर्विभागो न स्यादिति वाच्यम् । फलसङ्कल्पासङ्कल्पभेदेन विभागोपपत्तेः । अतः फलम सङ्कल्प्य क्रियमाणं नित्यं न तु निष्फलम् । न हि फलमसङ्कल्प्य क्रियमाणं निष्फलमेवेति नियमो दृश्यते । न हि फलमयाचित्वा सेवाकारिणे कृतज्ञः स्वामी फलं प्रयच्छति किन्त्वर्थयाचकाय सेवाकाय यावद्ददाति ततोऽधिकं

ददात्येव । एवं स्वकर्मभिराराधयतां ज्ञानिनां ये मोक्षातिशयं प्रार्थयन्ते तेभ्यो यावत्प्रार्थितं विष्णुर्ददाति ततोऽधिकमे-
 वासौ स्वानुग्रहं भक्त्यादिकं विनाऽन्यदयाचमानेभ्यो ददातीति युक्तमेवायाचकत्वम् । अन्यथा याचकादयाचकस्य फलवि-
 शेषं ज्ञात्वैव हि विष्णुमाराध्य न याचन्ते महान्तः । अतो ह्युत्तमानामनादितः कुतैः काम्येतरैः सुकृतेरतिबहुभिर्ब्रह्मापरो-
 क्षवैफल्यं ततोऽनन्तरकृतैर्मोक्षसुखवैफल्यं च सिद्ध्यत्येव । अत एव हि श्रुतिरविद्वत्कर्मणः क्षयिष्णुफलमुक्त्वा विद्वत्कर्मणोऽ-
 क्षयफलत्वं श्रावयति न हास्यकर्म क्षीयत इति । तदेतदाह ॥ न चात्रेत्यादिना । ननु जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमा-
 धिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भाक्तिः प्रजायते । भक्त्या त्वनन्यथा शक्योऽहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन
 प्रवेष्टुं च परन्तपेत्यादिवचनाद्भक्तेरवानन्तजन्मार्जितसुकृतैः साध्यत्वं मुक्तिसाधनं च प्रतीयते । तत्कथं तैर्ज्ञानस्य साध्यत्वं
 मुक्तैः साधनत्वं चोच्यत इत्यत आह ॥ ज्ञानायेति । तथा च तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादौ यज्ज्ञानं मुक्तिसाधन-
 त्वेनोच्यते न तत्परोक्षम् । किन्तु क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इत्यादिश्रुतिबलादपरोक्षमेवाङ्गीक्रियते ।
 तथा स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्यकर्म क्षीयत इत्यादिश्रुतिस्मृतिबलादपरोक्षज्ञानमपि भक्त्यात्मकत्वेमेवाङ्गीकर्त-
 व्यम् । उपास्तिशब्दस्य भक्तौ प्रसिद्धत्वाद्भक्तिश्च मुख्यः । प्रेमैव भजनं भक्तिरित्याद्या द्वितीया स्मृतिरूपिणी तृतीया स्मृतिरूपा
 च चतुर्थी प्रेमलक्षणेत्यादिवचनात् । अतः प्रेमात्मकं यद्विष्णुतत्त्वापरोक्षज्ञानं तदेवाभिप्रेत्य बाहुल्येन ज्ञानमेवापवर्गसाधनमिति
 वदन्ति श्रुतिस्मृतयः । क्वचिद्भक्तिरूपत एव च विविच्यापवर्गसाधनतया वदन्ति । अतश्च पुत्रादिष्विव यद्विष्णोः प्रेम तत्र मुक्तिसा-

धनम् । यच्च तस्मिन्नेषात्मकं दर्शनं तदपि न मुक्तिसाधनं किन्तु निरतिशयप्रेमात्मकं यद्विव्यदर्शनं तदेवमुक्तिसाधनमित्यर्थः । यत्कृष्णादिविग्रहे विष्णौ द्वेषात्मकं दर्शनमासुरप्रकृतीनां तन्न मुक्तिसाधनं बहुश्रुत्यादिविरोधादित्याह ॥ न हीनि । तत्र तावत्पैङ्गुश्रुतिविरोधमाह ॥ चेतनस्येति । पैङ्गुश्रुतिगतस्य मुक्तावितिपदस्यार्थमाह ॥ मुक्ताविति । न च क्वचित्पुराणवाक्येन मुक्तिसाधनतयोक्तत्वाद्वेषोऽपि विष्णौ भक्तिवन्मुक्तिसाधनं भवन्निति वाच्यम् । महातात्पर्यविरोधापत्तेः । तथा हि । भक्तिरेव विष्णोः प्रसादद्वारा मुक्तिसाधिकेति भक्त्यर्थं विष्णोर्गुणानेव श्रुतिपुराणादयो बोधयन्ति द्वेषस्तु विष्णोरप्रीतिद्वाराऽनर्थसाधनत्वान्न केनचिद्विधातुं शक्यते । फलवदर्थे हि तात्पर्यमुक्तं न त्वनर्थसाधने वाक्यस्य । तथा सति तथाऽऽशब्धेनऽब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । यदि विष्णावप्रीतिरपि मुक्तिसाधनतया पुराणेनाभिप्रेता स्यात् । न तत्प्रतीत्यर्था विष्णोर्द्वेषोक्तिः स्यात् । दोषदुष्टतया ज्ञानं ह्यप्रियं भवति । न च कुत्रचिच्छ्रुतिपुराणादौ द्वेषोत्पत्त्यर्था विष्णुर्द्वेषोक्तिर्दृश्यते । तदाह ॥ द्वेष इति । ननु तस्मिन्वैरानुबन्धेन युज्ययादिति भागवतपुराणवाक्यं द्वेषेणापि विष्णोः स्मरणं विदवाति । तत्कथं द्वेषोऽनर्थसाधनमित्यत आह ॥ स्मर्तव्य इति । यथा विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यं न हि विषभोजनकर्तव्यतापरं किन्तु विषभोजनमपि वरं न त्वस्याप्रशस्तान्नस्य भोजनमित्यप्रशस्तान्नभोजननिवृत्तिपरमेव । तथा वैरानुबन्धेन युज्ययादित्येतदपि वाक्यं द्वेषेणापि विष्णोः स्मरणं वरं न तु विस्मरणमिति विस्मरणनिवृत्तिपरमेव न तु द्वेषेण स्मरणविधायकम् । यो विष्णुं सततं द्रोष्टे तं विन्द्याद्भारतासुरमित्यादिवहुवाक्यनिषिद्धत्वाद्देवस्य । अतो दुर्जनकृतद्वेषेण न किञ्चिदनिष्टमुत्पद्यते विष्णो-

रिति निरनिष्टत्वादिगुणानेव पुराणकृद्वेषकथनव्याजेन प्रतिपादितवान्भगवतः । यद्यसज्जनकृतद्वेषेणानिष्टं किञ्चिद्देवेन्द्रिणोस्त-
 र्हसौ तद्वेषोत्पत्तिं निवारयेदेव । न हि स्वतन्त्रस्यात्मानिष्टनिवारकृतं सम्भवति । अतो यदेतत्पुराणत्रास्यं कामाद्वेषाद्वयात्सने-
 हाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः । आविश्य तदधं हित्वा बहवस्तद्वर्ति गता इति तत्पूर्वापरस्वाक्यैः श्रुतिभिश्च पञ्चरात्रागमैश्च द्वेषनिषेध-
 कैर्विरोधान्न विष्णुद्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे प्रमाणम् । उक्तं हि । तमोद्वेषेण संयान्तीत्यादिषाड्गुण्यवचनेन द्वेषस्य विष्णोरप्रसाद-
 द्वारा नित्यनिरयसाधनत्वम् । अतो द्वेषेण मुक्तिवचनं महातात्पर्यानुरोधेन व्याख्येयम् । अन्यथा भक्त्यैकलभ्यविष्णुप्रसादक-
 साध्यमोक्षलाभाख्यमहावाक्यार्थविरोधेनाप्रामाण्यं स्यात् । यो महावाक्यार्थः सर्वैरपि वाक्यैः सम्भूय वक्तव्यः । न हि
 तस्य केनचित्सान्दिह्यमानार्थवचनपीडा युक्ता । कामाद्वेषादित्येतद्वचनं त्वेवं शोजनीयम् । ये ये कामेन द्वेषेण भयेन वा
 तत्तद्वर्ति गताः । तत्र तथा तद्भक्त्या सहितेनैव तेन तेनेश्वरे मन आविश्य द्वेषादिकृतमधं च यथावद्भक्त्यैव केवलया हित्वा
 तेनेश्वरेण यद्भस्यते शाश्वतं स्थानं तदेव गता इति । अनेन चैद्यादीनाम ,रविशकृतद्वेषादिदोषनाशो मोक्षप्राप्तिश्च स्वाभाविक-
 भक्त्यैवेत्युक्तं भवति । अतोऽत्यद्भुतं ह्येतदुल्लेभकान्तिनामपि । बासुदेवे परे तत्त्वे प्राप्तिश्चैव विद्विष इत्यादिप्रशस्यात्र
 मातृष्वसेयो वशैद्यो दन्तवक्त्रश्च पाण्डव पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात्पदच्युतावित्यादिपरिहारकथनाच्चैद्यादेर्भक्त्यैव मोक्ष इति
 ज्ञायते । अन्यथा विष्णुद्वेषिणोश्चैद्यदन्तवक्त्रयोः कथं मोक्ष इत्येतच्चोद्यपरिहारात्वेन पूर्वपार्षदत्वकथनमयुक्तं स्यात् । इदं हि
 विष्णोर्भक्तात्सल्यं यदन्यावेशाद्वेषवतोऽपि पूर्वभक्तिमपेक्ष्य मोक्षदानम् । अतो भक्त्यैव विशिष्टज्ञानं मुक्तिसाधनमित्यर्थः ।

भक्त्या विना ज्ञानमपि न लभ्यते किमु मोक्ष इत्यत्र श्रुत्यादिप्रमाणमाह ॥ यस्येत्यादिना । बृहत्संहितोक्तयुक्तितोऽपि भक्त्यैव मोक्षो न द्वेषेणेतत्सिद्धमित्याह ॥ न चेति । राजवत्संन्या प्रसन्नोऽपि विष्णुः पुरुषार्थं ददातीत्येतदेवाङ्गीकार्यम् । लोकांनु-
कूलत्वाद्द्वेषेण ददातीत्येतल्लोकाननुकूलत्वाद्वाङ्गीकार्यं चेत्सर्वचतृत्वादिगुणानामभनानायादिदोषाभावानामपि लोकाननुकूलत्वाविशे-
षाद्विष्णवानङ्गीकार्यं स्यादिति चेन्नैवम् । तेषां तस्मिन्नेव वेदविहितत्वानङ्गीकर्तव्यत्वात् । न च तद्वत्समर्थमपि दृष्टाननु-
सार्येव विष्णावङ्गीकर्तव्यमिति नियामकमस्ति । गुणा दोषाभावश्च वेदानुक्ता अपि महातात्पर्यशक्त्यादिसिद्धत्वाङ्गीकर्तव्या एव
किमुवेदोक्ताः । अशेषगुणपूर्णत्वेन निःशेषदोषवर्जितत्वेन च विष्णोर्ज्ञानं हि तदतिशयितप्रीतिद्वारा परमपुरुषार्थसाधनत्वेन वेदैरभि-
मतमित्यर्थः । विष्णुभक्तिवद्विष्णुभक्तभक्तिरपि कर्तव्या । ये नमस्यन्ति गोविन्दं तेषामपि नमो नम इत्यादिवचनाद्विष्णुभक्त्युद्धया
क्रियमाणत्वेनैषा विष्णुभक्तिरुच्यते । देवादिवल्लोभक्तोऽप्येषा कर्तव्येति ज्ञायते । यो यद्भक्तः स तस्य भक्तेषु भक्तो
विमुखेषु विमुख इति दृश्यमानत्वात् । तथा हि श्रुतिः । यावन्तः खलु वै राजानमनुयान्ति तेभ्यः सर्वेभ्य आतिथ्यं क्रियत
इत्येवंजातीयका । यस्तु स्वामिभक्तो न तद्भक्तेषु प्रीतिमात्रापि तद्भिमुखेषु विमुखो नासौ सम्यग्भक्तः किन्तु सदैवैव तस्य
भक्तिः । विष्णुभक्तेषु विष्णुलक्ष्मीविरिञ्च्यादिषु विष्णुग्रहतास्तम्यानुसारचातारतम्येनैव भक्तिः कार्यदृष्टानुगुण्यात् । तथावि-
धमहिमा विष्णुप्रसादाधिका । दृश्यते हि देवदत्तस्य प्रीतितास्तम्यमनुसृत्य पुत्रादिषु तारतम्यभावेनादरकरणात्तत्प्रीतिविशेषः ।
अत एव लक्ष्म्यादीनां तारतम्यपरिज्ञानमपि विष्णुप्रीत्यतिशयजननद्वारा पुरुषार्थसाधनं भवति । तदेतदाह ॥ तारतम्येनेति ।

अयमर्थः षड्गुण्यवचनस्यापि सिद्ध इत्याह ॥ लक्ष्मीत्यादिना । निरतिशयभक्तिर्हि हरौ हरिभक्तेषु मुख्यानुक्रमेण भक्तिर्ह-
 रिस्मृत्यादिकं च पूर्वपूर्वप्राधान्यानुक्रमेण मुक्तिसाधनमित्येतत्प्रवृत्तपञ्चरात्रवचनेनापि साधयति ॥ हरिभक्तिरित्यादिना ।
 सिंहावलोकनन्यायेन हरिद्वेषस्यानर्थसाधनस्य लक्ष्म्यादिषु मुख्यानुक्रमेण भक्तेरिप्रीतिकारणत्वं तदनुमानेन साधयति
 ॥ हरिरित्यादिना । हरिद्वेषो न श्रेयःसाधनं सत्पुरुषद्वेषत्वादुरुद्वेषवत् । न हि गुरुद्वेषस्य श्रेयःसाधनत्वं केनचिच्छक्यते
 वक्तुम् । लक्ष्म्यादिषु मुख्यानुक्रमेणैव या भक्तिः सा हरिप्रीतिकारणं हरिप्रीतिविषयभक्तित्वात् । याऽतिप्रियविषयभक्तिर्या-
 वत्प्रीतिकारणं पितुरिव पुत्रादिभक्तिः । हरिभक्तिवच्छास्त्रविहितभक्तित्वाद्वा हरिप्रीतिकारणत्वं साधनीयम् । लक्ष्म्यादिषु
 मुख्यानुक्रमोपेतभक्तिरित्यर्थः । एवं तावच्छ्रमदमाद्युपेतः स्यादित्यादीनाम् । न चाधिकारिकमपि पतनानुमानादित्या-
 दीनां च सूत्राणां तात्पर्यं प्रपञ्च्य स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेय इत्यादिसूत्राणां तात्पर्यं प्रपञ्चयति ॥ ज्ञानेत्यादिना ।
 यदेतज्ज्ञानकर्मादिकं मोक्षतदतिशयमुख्यसाधनत्वेन विचारितं प्रसक्तस्य मनुष्यादिस्थितस्य मुख्यफलं बुद्धयाद्यधिष्ठातॄणां
 ब्रह्मादीनां तारतम्येन ज्ञानाद्युत्पत्तौ प्रयोजकत्वं तारतम्यात्तेषामित्यर्थः । न च मनुष्यादिगतस्याशुभस्याप्युत्पत्तौ प्रयोजक-
 त्वात्तदशुभफलमपि ब्रह्मादीनां स्यादिति वाच्यम् । अशुभप्रतिबन्धसमर्थत्वाच्छुभादिकं भवद्भिः प्रवर्त्यतामिति हरिणा
 ज्ञापितत्वात् । हर्याज्ञाकरणेन शुभमेव भवेद्ब्रह्मादीनां न त्वशुभम् । यदु किञ्चेमाः प्रजा इत्यादिश्रुतिबलादित्यर्थः ।
 युत्तल्यंतराणि बृहत्तन्त्राद्युदाहृतान्नास्मिन्नर्थे दर्शयति ॥ युक्तय इति । यतो मनुष्यादीनां देहेषु प्रविश्य तच्चिचादिप्रेरणासि-

द्विर्भगवदुपासनस्य फलविशेषरूपतो न तथाऽशुभावाप्तिर्देवानाम् । न हि सद्धर्मफलोपभोगेन पापं जन्यते । न च वासुदेवाज्ञया रागद्वेषौ परित्यज्य पूर्वकर्मनुसारेण प्राणिनः प्रेरयतामशुभाप्तिः सम्भवति । किन्तु हर्याज्ञाविहितं हर्याराधनत्वेन कुर्वतां देवानां शुभमेव भवेत् । अतो देवा अवरदेवमारभ्य चतुर्मुखपर्यन्तमुत्तरोत्तराधिक्येन सर्वप्राणिगतयोर्धर्मज्ञानयोः फलं प्राप्तु-
वन्ति । अवरदेवानां धर्मज्ञानयोः प्रेरयतामुत्तमदेवानां तद्धर्मज्ञानफलमाधिक्येन भवति । सर्वदेवान्मनुष्यादींश्च धर्मज्ञानयोः प्रवृत्तयोर्हिरण्यगर्भस्य सर्वेभ्योऽप्याधिक्येन धर्मादिशुभफललाभः । मनुष्यादिभिरनुष्ठितयोरपि धर्मज्ञानयोर्मुख्यफलं देवानामेव द्रष्टव्यम् । स्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नाधिक्यात् । चित्चिन्तादि ज्ञानधर्मयोरूपत्तिसाधनम् । तत्स्वामित्वं धर्मब्रह्मविद्ययोः । ज्ञानं प्रयत्नश्च देवानामेव प्रसादायत्ते । हिरण्यगर्भस्य तु द्रव्यस्वातन्त्र्यादीनामत्यन्ताधिक्याद्देवैरनुष्ठितयोर्धर्मज्ञानयोः फलमत्यन्ता-
धिक्येन भवेत् । तथा हि । मनुष्यादीनां यस्य द्रव्यस्य स्वातन्त्र्यं ज्ञानं प्रयत्नश्च देवतायतनादिनिर्माणे आधिक्येन दृश्यते तस्य तस्य फलमधिकं भवतीति लोकसिद्धमित्यर्थः । यथा मनुष्यादिभिः कृतशुभफलं ब्रह्मादीनां तारतम्येन भवतीत्येतत्प्रकाशिकाव-
चेनेन दर्शयति ॥ अशुभेति । शुभाशुभयोः प्रयोजकत्वप्रयुक्तं महाफलं देवासुराणां कर्तृत्वप्रयुक्तं तु फलं मनुष्यादीनामप्यस्ति । अतः शुभाशुभयुक्तत्वादेव मनुष्योत्तमादयो निराशुपभोगिनः । तत्र देवास्तु मनुष्याद्युपभोगिनो निरयभोगिनः । अतुरास्तु स्वर्गादीरिवान्धन्तमसश्च भोक्ता इत्येतत्त्वविवेकवचनेन दर्शयति ॥ यच्चपीति ॥ ७ ॥ ज्ञानस्यापेक्षदृष्टनाचार्यानां अभ्याब्रह्माणं फलस्योत्तरोत्तराधिक्यं गुरुदृत्तवचनेन दर्शयति ॥ ज्ञानेति । गौरवज्ञानस्यापि प्रतिगृहीतुः सकाशादातरेव फलाधिक्यं

युक्तम् । न होकां गां दत्तवतः फलमप्येकैव गौः । एतेदेव य इममित्यादिभगवद्वाक्येनार्थात्साधितम् ॥ तदेतदाह ॥ युक्त-
मिति । न च शिष्यसकाशादुपदेष्टुमोक्षसुखाधिक्येन बहुष्टूपदेशेनातिबहुमोक्षसुखलाभात्सद्भ्योऽसद्भ्यश्च जनेभ्यो ब्रह्मोपदेष्टव्यमि-
ति वाच्यम् । अपात्रोपदेशस्योपरोक्षबीजवन्निष्फलत्वात् । तथा हि श्रुतिः । विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम । गोपाय मां शेष-
धिष्ठेऽहमस्मि । अनार्यकायानृजवेष्टकाय न मां ब्रूयाः । ऋजवे ब्रूहि नित्यमिति । यस्य सामर्थ्यमस्मिन्पादे वक्तुमारब्धं
तज्ज्ञानं मुक्तिवदैहिकमेव । यथा मुक्तिरसति प्राब्धकार्ये प्रतिबन्धकमपहायैव लभ्यते सति तु जन्मान्तरे लभ्यते जातोऽपि
ज्ञाने । एवं ज्ञानमप्यसति बन्ध इहैव लभ्यते न तु स्वर्गादि मृत्वैव लभ्यम् । सति प्रतिबन्धके कर्मणि श्रवणादिसम्पत्ता सत्या-
मपि ज्ञानं जन्मान्तरे लभ्यते । तथा हि श्रुतिः । श्रुत्वाऽऽत्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्येहैव दृष्टिं परमस्य विन्देत् । यद्यारब्धं कर्म
निर्बन्धकं स्यात्प्रेत्यैव पश्येदिति । तदेतदाह ॥ एवमेवेत्यादिना । अनेनानाविष्कुर्वन्नन्वयात् । ऐहिकमप्रस्तुतप्रति-
बन्धे तद्दर्शनात् । एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति सूत्रत्रयं व्याख्यातं भवति ॥९-१०-११॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सञ्ज्ञायतरत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टारक-
विरचितायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३-४ ॥ समाप्तोऽयं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ * ॥ * ॥

॥ अयं प्रथः खंडो रामचंद्र भिसे इत्यनेन “कर्नाटक प्रिंटिंग वर्कसे, धारवाड” मुद्रणालये मुद्रितः ।

सवणूरकुलोत्पन्नराघवेंद्रसूनुना गोविंदेन धारवाडग्रामे प्रकाशितश्च ॥

॥ इति श्रीमदनुव्याख्याटिप्पणी सव्यायरत्नावली समाप्ता ॥

॥ तृतीयाध्यायः ॥

॥ अथ श्रीमदनुव्याख्यानटिप्पणी सहायगरत्नावली प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ यस्य समन्वयाविरोधाध्यायद्वयसिद्धस्य विष्णोः प्राप्तिसाधनविचारः कृतः साधना-
 ध्यायेन तत्प्राप्तिलक्षणं फलमाप्तिध्याये निरूप्यते । तत्र प्रथमं कतिभिश्चिदधिकरणैः साधनविचारशेषोऽनुवर्तिष्यते ।
 अशेषसाधनानां गताध्याये विचारितेऽपि विशेषतो यदत्यावश्यकमपरोक्षज्ञानसाधनं येन विना मोक्षमात्रमपि न सिध्यति
 तदत्र विचार्यते । बाहुल्येन फलविचारत्वादस्याध्यायस्य फलाध्यायत्वं न विरुध्यते । तत्र तावदिदं विचार्यते ।
 परमात्मनोऽपरोक्षज्ञानाय प्राग्वर्णितं यच्छ्रवणादि तत्किं सकृदनुष्ठेयमुतासकृदिति । किं तावद्युक्तं सकृदिति ब्रूमः । कुतः ।
 श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादिविधिसिद्धस्तावता चरितार्थत्वात् । यथा फलाय सकृदनुष्ठीयते । ज्योतिष्टोमवद्विधेस्तावता
 चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेत्याद्यसकृदुपदेशाच्छ्रवणादेरावृत्तिः कर्त-
 व्यैव । यदि सकृच्छ्रवणादिना दृश्यते परमात्मा तर्हि तस्यासकृदुपदेशोऽनर्थकः स्यात् । न च श्रवणादेः सकृदनुष्ठानेन
 तद्विधिः सार्थक इति वाच्यं । सकृच्छ्रवणादिनाऽपरोक्षज्ञानानुदयात् । दृष्टं हि फलमपरोक्षज्ञानं । अतः परमात्मापरो-
 क्षज्ञानपर्यंतं श्रवणादेरनुष्ठानेन तद्विधेः सार्थक्यं नान्यथा । यथा ग्रीहीनवहंतीत्ययं विधिर्न सकृद्ग्रीहीणामवघातेन
 सार्थकः किं तु तेषां तुषकणविमोक्षपर्यन्तावघातेनैव सार्थकः । अवघातस्य दृष्टफलत्वात् । अपि च । ध्यानादिकं
 ह्यपरोक्षज्ञानसाधनं । ध्यानशब्दश्च न सकृत्स्मरणे प्रासिद्धः किंतु सजातीयप्रत्ययप्रवाहवाचित्वेन प्रासिद्धः । पिता
 प्रोषितपुत्रं ध्यायति चित्तयतीत्यादौ । विष्णुध्यानादेरावृत्तिर्बृहत्तत्रे चोक्ता । नित्यशः श्रवणं चैव मननं ध्यानमेव च ॥

कर्तव्यमेव पुरुषब्रह्मदर्शनमिच्छुभिरिति । तदेतदाह ॥ समन्वयेत्यादिना ॥ अनेनावृत्तिरसकृदुपदेशादिति सूत्रं व्याख्यातं भवति ॥ लिंगाच्चेति सूत्रमनूद्य सत्त्ववचनेनैव व्याचष्टे ॥ लिंगादित्यादिना । इतोऽपि विष्णोः श्रवणादिकमावर्तयितव्यं । उग्रतपः प्रभृतिभिर्महद्भिरावृत्त्यमानत्वात् । तथा हि । लिंगाद्धातव्यनामजुरेकोनशतब्रह्मस्वती-
तेषु ब्रह्मा भविष्यति । तस्मादुग्रतपा नाम रुद्रपदयोग्य एकोनशतब्रह्ममहाकल्पेभ्यः पूर्वं महाकल्पः स्यादित्यारभ्य ब्राह्ममानपरिगणितपञ्चसप्ततिसंवत्सरकालं विष्णुगुणान् शुश्राव । ब्राह्ममानपरिगणितपञ्चविंशतिसंवत्सरकालं तानेव दध्यावपश्यच्च । तथा सुनंदादयोऽर्षाद्रादिपदयोग्याः स्वस्वशक्त्यनुसारानुष्ठितश्रवणाद्यावृत्त्यैव विष्णुमपश्यन्नित्यर्थः । यदत्यावश्यकसाधनमावर्तयितव्यं तत्प्रदर्शयन् ॥ आत्मेति तूपगच्छति ग्राहयति चेति व्याचष्टे ॥ आत्मेत्यादिना । तत्तावदात्मशब्दार्थो न विष्णोरन्य आशङ्कनीयः । विष्णोवेवात्मशब्दस्य ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यादिसूत्रेण पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् । पैगिश्रुत्यादिभिश्चैतद्ब्रूयति ॥ आत्मब्रह्मेत्यादिना । अतश्चायमर्थः सूत्रस्य भवति । यो जगदुपास्यः स आत्मा विष्णुरिति ज्ञातव्यः । एवं हि संत उपगच्छन्ति उपासते । ग्राहयति उपदिशति चेति आत्मशब्दश्च सर्वमादत्त इत्यात्मेति स्वामित्वविशिष्टं विष्णुमभिदधाति । स्वामी हि सर्वमात्मीयतयाऽऽदत्ते । अतः स्वस्वामित्वेन विष्णुरुपासितव्य इत्युक्तं भवति । अस्मिन्नर्थे सत्त्ववचनं षाड्गुण्यवचनं च दर्शयति ॥ स्वामीत्यादिना । तथा च श्रुतिः । पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमिति । ननु नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिवचनं नामादिप्रतीकं सर्वं विष्णुत्वेनोपास्यं

न तु सपतित्वेन विष्णुरुपास्य इत्याशंकां परिहरति ॥ न प्रतीके न हि स इत्येतत्सूत्रं व्याचष्टे ॥ प्रतीकृत्यादिना ।
 प्रतीकस्य विष्णुत्वाभावात् तस्मिन्विष्णुभावनानां न कर्तव्या । योऽन्यथासंतमित्यादिवचनैर्यथार्थस्य ध्यानस्यानर्थ-
 साधनत्वप्रतिपादनात् । हरौ प्रतीकबुद्धिवत्प्रतीकेऽपि हरिबुद्धिरन्याथ्येतदुच्यते ॥ गोऽन्यादित्यादिना । न हि विप्रे
 चंडालबुद्धिर्वच्चंडालेऽपि विप्रबुद्धेरकरणयित्वे विशेषः कश्चिदुच्यते । न चानर्थसाधनत्वमहौ स्रग्बुद्धिष्वत् सज्यप्यहिबुद्धेः ।
 अतोऽतिहीने प्रतीकेऽत्युत्तमविष्णुभावनां कुर्वतो विष्णूत्कर्षापहारोपदोषेणातिकष्टनरकप्राप्तिर्भवत्येव । इयमेव ह्यभि-
 प्रेत्य प्रतीके विष्णुभावना निषिद्धा भगवता ॥ न प्रतीक इति । एवं तर्हि नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिवचनस्य कोऽर्थ
 इत्यपेक्षायामाह ॥ प्रतीकैति । अतो न प्रतीकाद्यभेदेन विष्णुर्ध्येयः किं तु सर्वप्रतीकस्थत्वेनैव ध्येयः । न केवलं पतित्वेन
 ध्येयः किंतु ब्रह्मत्वेन च ध्येय इत्यत्र काशिकावचनमाह ॥ ब्रह्मेति । अनेन ॥ ब्रह्मइष्टिकृत्कर्षादिनि सूत्रं
 व्याख्यातं भवति । अत्र विष्णोर्विश्वपतित्वमसहमानेनात्मेति तूपगच्छंतीत्यादिमृत्रत्रयस्य यदन्यथाव्याख्यानं कृतमहं
 ब्रह्मेत्युपासनमत्र विधीयत इत्यादि तद्विघटति ॥ नात्मेत्यादिना । नात्मेति सूत्रमहं ब्रह्मेत्युपासनविधायकं । जीव-
 ब्रह्मणोर्भेदस्य प्रागेव साधितत्वात् । न चात्मशब्दोऽयमहंश्रयैवधर्माजीववाची । विष्णवैकवाचिनस्तस्य निर्निमित्तमर्थतरे
 प्रवृत्त्ययोगात् । न च नारायणादिशब्दवदात्मशब्दो विष्णोरेव वाचक इति वाच्यं । द्युभवाद्यायतनं स्वशब्दादिति
 सूत्रविरोधात् । अनेन हि सूत्रेण यस्मिन्धीरित्यादिवाक्ये श्रूयमाणस्य विष्णुत्वे तद्राक्यगतात्मशब्दो लिङ्गत्वेन जीवस्या-

त्मशब्दार्थत्व इदं निराकरणमसंभावितं स्यात् । गुणैराततत्त्ववाच्यात्मशब्दो विष्णावेव वर्तितुं योग्यो न जीव इति । यतो विष्णुनोक्तमात्मब्रह्मेत्यादिना नारायणाध्यात्मे । अतो विष्णुरेवात्मशब्दार्थः न तस्य जीवेनैक्यं । यदि तदभिप्रेतं सूत्रकृतस्तेन तर्ह्यात्मशब्दो जीवे न निवार्येत । जीवविष्णोरभेदेन विष्णाविव जीवेऽध्यात्मशब्दः किं न स्यादित्याशंक्य भेदव्यपेक्षया स्थित्यदनाभ्यां चेति सूत्राभ्यां जीवेशभेदं साधयित्वा निवारित आत्मशब्दो जीव इत्यर्थः । आरोपितभेदाभिप्रायेण जीवेन भेदोपपादनं सूत्रेषूपपद्यते चेत्स्वयाचिदनारोपितभेदेन भाव्यं । आरोपस्यानारोपपूर्वकत्वदर्शनात् । रजताधारोपे दृश्यते न हनारोपितं रजतं । नगरादौ क्वचिदनारोपितरजतांगीकारे तद्व्यायेन जीवेशभेदस्यानारोपितस्य सिद्धिर्दुर्वारा तदाह ॥ व्यावहारिकेति । अपि च भेदमात्रमवस्तुभूतमिति वचनं सत्यमनृतं वा । सत्यं चेद्वचनं तदर्थभेदस्य सत्यत्वात् भेदमात्रमवस्तुभूतमित्येतज्जाहंतं स्यात् । अनृतं चेदर्थभावात् भेदो वस्तुभूतः स्यात् । परस्परविरुद्धयोरितरनिषेधस्येतरविधिनांतरीयकत्वात् । उक्तमसत्यं भवति चेत् । सत्यमित्येव सत्यं न भवति चेदनृतमित्येव न हि कस्याचित्संशयः । तदाह ॥ व्यावहारिकमिति । ननु स्वप्नस्य मिथ्यात्वेन तत्रेदं रजतं नेदं रजतमिति व्यवहृतयोरेकत्वतदभावयोरुभयोरपि मिथ्यात्वान्न परस्परविरुद्धयोरितरनिषेधेऽन्यविधिसिद्धिरित्यत आह ॥ न च स्वप्न इति । स्वप्नप्रतीतयो रजततदभावयोः स्वप्नप्रतीत्वमात्रेण बाध्यत्वे स्वप्नद्रष्टुरपि बाध्यत्वं स्यात् । न च स्वप्नाजादिवद्बाध्यत्वं वक्तुं युक्तं । स्वप्नमहमन्वभवमिति स्वप्नोत्तरकालेऽपि तद्रष्टुर्नुवर्तमानत्वात् । अतः

परस्परविरुद्धयोरुभयोरपि बाधस्य क्वचिदप्यसंभवाद्भिन्नं सर्वमसत्यामित्येतद्वचनतदर्थयोरपि भिन्नत्वेनामत्यन्तापत्त्या
 न जीवेशभेदसत्यत्वं निराकर्तुं शक्यते । नापीशादन्यत्रात्मशब्दो नेतुं शक्यते । अतो नाहं ब्रह्मेत्युपासनं नाप्या-
 दित्यादिप्रतीकं ब्रह्मेत्युपासनं युज्यत इत्यर्थः । एवमात्मेति सूत्रार्थं परोक्तं विधट्य न प्रतीके न हि स
 इत्येतत्सूत्रोक्तन्यायविरोधेन ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादित्येतत्सूत्रार्थं परोक्तं विधट्यति ॥ न चेत्यादिना । यथाऽऽत्मनः
 सकाशाद्भिन्नत्वादुपासको स्वात्मतया प्रतीकं नोपास्यं । एवं ब्रह्मणः सकाशादपि भिन्नत्वाद्ब्रह्मतयाऽपि नोपस्यमे-
 वाविशेषात् । अतोऽहं प्रतीके निषिध्य तत्र ब्रह्मतोपास्तिमंगीकुर्वतः स्वपूर्वापरवाक्यविरोधो दुष्परिहारः । अथोच्येत ।
 उत्कृष्टत्वाद्ब्रह्मणस्तदृष्टिः प्रतीके ब्रह्मव्यतिरिक्तेऽपि योग्य उत्कृष्टस्तदृष्टिर्ब्रह्मणोऽपि क्रियमाणा दृष्टा । यथा क्षत्तारि
 राजदृष्टिरिति । तर्ह्यात्मदृष्टिरपि मनआदिप्रतीके क्रियेत । तस्मादचेतनादुत्कर्षादात्मनश्चेतनत्वात् । अतोऽन्यस्मिन्नन्यो-
 पासनं कथमपि न घटत इत्याभिप्रेतं न प्रतीक इति सूत्रं कुर्वतो भगवत इत्यर्थः । उत्कृष्टतया दृष्टादपकृष्टाहोके
 फलदर्शनाद्ब्रह्मतयोपासीतात्यतीकात् फलं भविष्यतीति चेत् । निकृष्टेन प्रतीकेनाभिन्नतया ध्यानाद्ब्रह्मणोऽनर्थोऽपि भवेदेव
 प्रतीकं तु मनआदिकं ब्रह्मतयोपासितमपि नार्थदं भवितुमर्हति । न ह्यचेतनं क्वचिदुत्कृष्टं संभावितं । तुष्यद्वाऽर्थ
 ददद्वादृष्टं । ब्रह्मस्वरूपेण नीचवस्तु ध्यायते । ब्रह्म तु कुद्रं सदिष्टं दद्यादेव लोकवत्तदाह ॥ उत्कृष्टादिति । ननु
 प्रतीकं ब्रह्मतयोपास्यते न पुनर्ब्रह्म प्रतीकतया । कथं ब्रह्मणः कोप इत्येतामाशंकां लोकवदित्युक्तं विधट्य परिहरति

॥ चंडाल इत्यादिना आत्मानं स इति प्रोक्तमिति वद्वयेव कुर्यातीति । स्वात्मानं चंडाल इति प्रोक्ते मत्वा कुर्यातीत्यर्थः । न च वाच्यं प्रतीकस्य ब्रह्मात्मकत्वात्तत्र ब्रह्मदृष्टिः क्रियते न ब्रह्मणः प्रतीकदृष्टिस्तस्य प्रतीकाद्भिन्नत्वादतः कथं ब्रह्मकोप इति । ब्रह्माभिन्नात्यतीकाद्ब्रह्मणो भेदासंभवात् । न हि भवति घटः स्वयुक्तघटे-
नायुक्त इति । अतः प्रतीकस्य ब्रह्मात्मतया ध्यानेऽपि प्रतीकात्मता ध्यातेति तत्कोपो दुष्परिहरः । तदाह ॥ ध्यात-
इति । न च वाच्यं यथा चंडालादौ राजभावनां कुर्वन्नपि कश्चिद्राजा परिज्ञातो न राज्ञा दृश्यते । एवं ब्रह्मदृष्टिः
प्रतीके कुर्वन्नपि कश्चिद्ब्रह्मा परिज्ञातो ब्रह्मणा न दृश्यतामिति । सर्वज्ञत्वाद्ब्रह्मणस्तदज्ञानासंभवादित्याह ॥ न चेति ।
उपसंहरति ॥ तस्मादिति । माधनदोषविचारं समाप्येतः परं फलं निरूप्यते । फलं न कर्मक्षयादि भगवत्प्राप्त्यंतं ज्ञानस्य ।
तत्र तावत्कर्मक्षयं निरूपयति ॥ तथेत्यादिना । यद्यथा पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यत एवमेवेतिदि पापं कर्म न
क्षिप्यते । तद्यथेपीकातूलमग्नौ ग्रातं प्रद्रूयेतैवं ह्वासास्य सर्वे पाप्मनः प्रद्रूयंत इत्यादिबलाद्ब्रह्मज्ञानानंतरं कृतस्य दुष्कर्मणोऽ-
श्लेषः । पूर्वकृतस्यानारब्धकार्यस्य विनाशश्च भवेत् । तथा दैत्यादीनां विष्णुवुत्कटदंशेषोत्पत्तेरनंतरं कृतस्य सुकर्मणोऽ-
श्लेषः । पूर्वकृतस्यानारब्धकार्यस्य विनाशश्च । तथा चोक्तमाग्नेये । यथाऽश्लेषो विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः । एवं
सुकर्मणश्चापि पतंतस्तमसि ध्रुवमिति ॥ अनंतरं तदधिगम उत्तरपूर्वाध्यायोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । इतरस्या-
प्येवमसंश्लेषः पाते त्विति सूत्रद्वयं व्याख्यातं भवति । ज्ञानिना कृतं दुष्कर्मैव तेन न क्षिप्यते न तु विष्णवर्षण-

बुध्याऽनुष्ठितं सुकर्मस्येतदर्थप्रतिपादकं सूत्रं । यदेव विद्ययेति हीति तदतीताध्यायगतैरधि कोपदेशादित्यादिसूत्रैरुक्तार्थ-
 त्वेन व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ यदेवेति ॥ तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपंतः पापमिति वचनाद-
 ज्ञानिनो दुष्कृतवत्सुकृतमप्यशेषमेव नश्यत्विति वाच्यं । तत्र साधुकृत्याशब्दस्यानपेक्षितकाम्यकर्मविषयतयोपपन्नत्वात् ।
 अन्यथा न हास्य कर्म क्षीयते इति श्रुतिविरोधात् । न च ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुत इत्यादिवचनादारब्ध-
 कार्ययोरपि पुण्यपापयोर्भोगमन्तरेण विनाशः किं न स्यादिति वाच्यं । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ यत्संपत्स्यत
 इति श्रुत्या विरोधात् । अनया यावदारब्धकर्माविमोक्षस्तावज्ज्ञानिजीवस्य प्रतिपादितत्वात् । अतो वचनांतरानुरोधाद-
 नारब्धकर्मणामेव ज्ञानेन विनाशो वर्णनीयः । अतः प्रारब्धकर्मोपभुज्यैव विष्णोर्द्विदं तमो ज्ञानी मोक्षमाप्नोति । तदा
 तत इति प्रारब्धकर्म नैकशरीरसमाप्यं किंत्वधिकमधिकं मोक्षं साधयतामधिकमधिकमेव कालमनुव्रतत इत्यत्र सत्त्ववचनं
 प्रमाणमाह ॥ ब्रह्मणामिति । ब्रह्मशतकालस्यादौ कियतः कालस्य ब्रह्मपरोक्षज्ञानसाधनार्थं गतत्वादपरोक्षज्ञानसाधन-
 मारभ्य किंचिन्न्यूनं ब्रह्मशतकालमनुव्रतते हिरण्यगर्भस्त्वयोग्यजीवस्य प्रारब्धकर्म रुद्रपदयोग्यस्य जीवस्याप्येवं किंचि-
 न्यूनं पंचाशद्ब्रह्मकालमनुव्रतते । प्रारब्धकर्म इंद्रादिपदयोग्यानामप्येवं प्रारब्धकर्मसु कालतो ह्रासक्रमो भवतीत्यर्थः । अनेन
 ॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपत्स्यते इति सूत्रं व्याख्यातं भवति ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचित-
 ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकार्या सन्न्यायरत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥४-१॥

॥ हरिः ॐ ॥ अभिहितः कर्मक्षयः । उत्क्रांतिरधुनाऽभिधातव्या । उत्क्रांतिमार्गो तु कर्मक्षयवन्न देवमनुष्यसाधारणो । देवानामुत्क्रांतिमार्गयोः प्रायेणासंभवात् । कर्मक्षयस्य सुपुत्रयोत्क्रमणस्याचिरादिमार्गगमनस्य च ज्ञानसाध्यत्वेन मोक्षा-
 तर्भूतत्वाच्च तदभिधानमसंगतमस्मिन्नध्याये । पृथ्व्यादिदेवानां ब्रह्मप्रलये प्रलीयमानानां स्वस्वकारणप्रावेश एव परेशप्राप्ते-
 र्मार्गो न त्वार्चिरालोकलक्षणस्तत्स्थतया तदा प्रलीयमानत्वेनाभावात् । उत्क्रांतिश्च स्वस्वकारणेन देवेन ग्रस्यमानदेहानां ।
 सा तु ब्रह्मलय एव भवति । ये मनुष्यादयो ज्ञानेन क्षीणकर्माणो देहादुत्क्राम्याचिरादिमार्गेण भगवंतं विष्णुं प्राप्तास्ते-
 यामपि निःशेषबंधमुक्तिर्हिरेण्यगर्भस्य मुक्तिसमय एव भवति । तदाह ॥ देवानामित्यादिना । अस्मिन्नर्थे क्षमांभ
 इत्यादिभगवद्वचनं भगवंतमनुग्राप्ता इत्यादिश्रुतिवचनं दर्शयति ॥ क्षमांभ इत्यादिना । अगताभिमाना अनपगतभगवद्वहु-
 माना इत्यर्थः । भोगस्त्वंत्यपादाभिधेयो नोत्क्रांतिमार्गवन्मनुष्याणामेव किं तु देवानामपि विद्यत एवेत्याह ॥ भोग इति ।
 एवं सति बाह्यनसि दर्शनाच्छब्दाच्चेत्यादिमुत्रार्थः को भवतीत्यपेक्षित आह ॥ तन्नति । बाह्यनसि संपद्यते मनः प्राण
 इत्यादिवचनेन केवलं वागादिवृत्तीनां मनआदिपु लयः किं तु वागादिदेवानां मनआदिदेवेषु मुक्तौ प्रावेशश्चोच्यते ।
 उमा वै वाक् समुद्दिष्टा मनो रुद्र उदाहृत इत्यादिवागादिशब्दानामभिमानिव्यपदेशत्वावगमादित्यर्थः । ननु सर्वाविप्र-
 तिपन्नो मोक्षः किमित्यत्र प्रतिपाद्यत इत्यत आह ॥ तत्र मोक्षेति । ननु मोक्षमेकैव सर्वं किमिति न प्रतिपादयंतीत्यत
 आह ॥ पुंसामिति । सत्त्वरजस्तमोगुणभेदात्सम्यगीषत्सम्यगसम्यज्जातयः संसारिणो जायंते । उक्तमस्ति तु गुणातीत-

त्वेन प्राकृतमनोवृत्त्यभिश्चत्वात् सम्यगेव । सा च तन्माहात्म्यतारतम्यानुसारतारतम्येन बहुलत्वादिधर्मोपेता । ततोऽप्य-
 तिविशदत्वादिधर्मोपेता लक्ष्मीमतिः । तयोरप्यतिस्फुटत्वादिधर्मोपेता सर्ववस्त्वन्तं विशेषस्फुरणरूपा नारायणमतिरिति
 ॥ समुद्रतरलोपमेति । मुक्तरुद्रादिमतेः संकोचविकासप्रकारो दाशितः । अग्निज्वालादिवदित्यमुक्तरुद्रादिमतेरेवरूपत्वा-
 भावातिशयो दाशितः । तत्र सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसीति वचनादन्यथाज्ञानं तमोजन्यं तद्वन्तं । एवं
 वादिनो विष्णुदुर्दर्शनावलम्बेन तच्चतो मोक्षमज्ञात्वाऽन्यथा वदन्तीत्यर्थः । तत्र तावज्जिनोक्तं दुषयितुमनुवदति
 ॥ आश्रित्येत्यादिना । दूषयति ॥ तदित्यादिना । यः सततोर्ध्वगतिमान्मुक्तो जिनाभ्युगतः स दुःखोपेतः । चेतनत्वे
 सत्यधिकगतिमच्चात् । अधिकगतिमज्जीवितांतरवदित्यनुमानेन निराकृतत्वाच्च सततोर्ध्वगतिमान्मुक्तत्वेनानुमातुं शक्यते ।
 ननु दुःखित्वे चेतनत्वे सत्याधिकगतिमत्त्वं न हेतुः । अनूर्ध्वगतिमत्त्वेन सोपाधिकत्वात् । अनूर्ध्वगतिमत्त्वप्रयुक्तत्वाद्देवतादौ
 दुःखित्वस्येति चेन्नैवं । दूरोर्ध्वगमनवत्यपि खगे केशायोगादनूर्ध्वगतिमत्त्वस्य साध्याव्यापकत्वेनोपाधिलक्षणरहितत्वा-
 दित्यर्थः । अपि च सततोर्ध्वगत्यादिलक्षणे वेदयिरुद्धमाक्षे परेणोपन्यस्तानुमानस्य यत्प्रतिपक्षानुमानमुद्भाविनं न तस्यो-
 पाधिरूपं भवितुमर्हति । उपाधेरप्यनुमानत्वाद्वापकानुमानमुपन्यस्तं स्यादुपाध्युपन्यासेन । न हि प्रतिपक्षानुमानस्य
 प्रतिपक्षांतरानुमानं दूषणं । तुल्यबलवत्त्वात्तयोः । तदाह ॥ प्रतिसाधनेति । अभ्युपगम्याप्युपाधिरूपमुपाध्यन्तरमाशंक्य
 परिहरति ॥ अथाऽपीति । जडशरीरवच्चोपाधिरपि न दुःखित्वप्रयोजकः । साधनव्यापकत्वेनोपाधिलक्षणरहितत्वात् ।

चेतनत्वे सति गतिमत्त्वहेतोः । जडशरीरत्वेन लोकव्याप्तत्वात् । तेन हेतुना तस्योपाधेर्नित्योर्ध्वगमनवत्यपि मुक्ते साधयितुं शक्यत्वादित्यर्थः । ननु चेतनत्वे सति गतिमत्त्वहेतुना जीवन्मुक्तस्य जडशरीरवत्त्वे वेदोक्तस्यापि तत्स्यात् । चेतनत्वे सति गतिमत्त्वात् । ततश्चाप्यसिद्धांतः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ आगमेति । ननु न वेदानुसार्थनुमानेन मोक्षः साधयितुं शक्यते । तेनैव दूषयितुमपि शक्यत्वादित्यप्रसंगोक्तौ नाप्यसिद्धांतस्योद्भावनं युज्यते । उद्भावेनेऽतिप्रसंगसाम्बाधनवत्त्वेनातिप्रसंगः स्यादित्यर्थः । न चालोकाकाशगतिमत्त्वेनोपाधिना जिनोक्तस्थालोकगतस्य मुक्तस्य दुःखित्वं निवारयितुं शक्यते न चेतनत्वे सति गतिमत्त्वहेतुनैव । तस्याप्युपाधेः सततोर्ध्वगतिमिति मुक्ते साधयितुं शक्यत्वेन साधनव्यापकत्वादुपाधित्वासंभवात् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्यैवोपाधित्वात् । तदाह ॥ लोकेति । यथा जैनमोक्षोऽनुपपन्न एवं बौद्धादिमतगो मोक्षोऽनुपपन्नः । यद्यपि बुद्धावतारेणैव सिद्धेन सर्वज्ञेन बौद्धमतं कृतं । तथाऽप्यसुरमोहार्यं कृतमिति पुराणोक्तत्वेनासुराधिकारित्वात् साद्विस्त्याज्यमेव । यथोक्तं भागवते । ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां । बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यतीति । बौद्धमतमपि प्रतिपाद्यभेदाच्चतुःप्रकारं । तत्र शून्यप्रतिपादनं ये माध्यमिकाः कुर्वन्ति तैर्मोक्षो मायिभिरिव निरूप्यते । तदाह ॥ एवमिति । मायावादिमतस्य माध्यमिकमतेन साम्यं दर्शयितुं तावन्माध्यमिकमतमनुवदति ॥ न किञ्चिदित्यादिना । एकपुद्गलवादो बहुपुद्गलवादश्चेति द्विविधः शून्यवादः । तथा हि । वस्तुतः शून्यस्वरूपस्यैव संवृतिवशात्पुद्गलत्वं पुद्गलस्य मुक्तौ न कश्चिदवशिष्यते । तथा संवृत्यैव शून्यस्य बहुधावच्छेदता

बहवः पुद्गला भवन्ति । तत्र शून्यैक्यज्ञानेन यस्य संवृतिर्निवृत्ता तस्य पुद्गलताऽपि निवृत्त्या शून्यतापत्तिर्भवति । यस्त्वनि-
 वृत्तः संसरन्नास्ते संवृतिसंबन्धविगमवशादेव बन्धमोक्षौ । शून्यस्य वस्तुतस्तु न बन्धो न मोक्ष इत्युपन्यस्तेन शून्यवादेन
 मायावादस्य साम्यं दर्शयति ॥ एवमित्यादिना । मायावादोऽपि द्विविधः । एकजीववादो बहुजीववादश्चेति ।
 एकपुद्गलवादः प्रागुक्तः स एवैकजीववादः । यो बहुपुद्गलवादः स एव बहुजीववादः । या संवृतिः शून्यजगदाध्यासका-
 रणत्वेनाभिमतता सा माया शून्यब्रह्मणोर्भेदो वक्तुं शक्यते । मायिमाध्यमिकाभ्यां निर्विशेषत्वांगीकारात् । न च सच्चिदानन्द-
 लक्षणस्य ब्रह्मणः शून्यत्वं विरुद्धमिति वाच्यं । निर्विशेषत्वादिना ब्रह्मणि सत्त्वादेर्निरूपयितुमशक्यत्वात् । अनुतादि-
 व्यावृत्तिमात्रस्य तु सदादिशब्दवाच्यत्वेऽपि शून्यत्वाविरोधित्वात् । माध्यमिकेनापि शून्यस्य सर्वापोहरूपतयाऽभ्युपगमात् ।
 अतो न कथमप्युत्प्रेक्षितुं शक्यते विशेषः शून्यब्रह्मणोर्निर्विशेषत्ववादिनेत्यर्थः । ननु वेदप्रामाण्यवादिनो वेदब्राह्मस्य
 माध्यमिकस्य च कथमेकः सिद्धांत इत्यत आह ॥ प्रामाण्येति । अतत्त्वावेदकं प्रमाणमंगीकुर्वता मायिनोच्यमानं
 वेदस्य प्रामाण्यं माध्यमिकेनोच्यमानमप्रामाण्यं च फलत एक एव । अतत्त्वावेदकस्याप्रमाणलक्षणत्वात् । अन्यथा
 प्रमाणाप्रमाणभेदो न स्यादित्यर्थः । यदतत्त्वावेदकमद्वैतज्ञानैकबाध्यं तत्प्रमाणं । यदन्येनापि बाध्यं तदप्रमाणमिति
 प्रमाणाप्रमाणयोः सामयिकभेदेन विपरीतस्यापि बाधो दुःष्परिहारः स्यादविशेषत्वात् । न च वेदादेर्दीर्घाभ्रमजनकत्वे-
 न नाप्रामाण्यमिति वाच्यं । अल्पकालीनभ्रमजनकस्याप्रामाण्येऽतिदीर्घकालीनभ्रमजनकस्य सुतरामप्रामाण्यात् । अन्यथा

चंद्रशेखरादिभिरज्ञानस्याप्यतिदीर्घकालमनुवर्तमानस्याथार्थस्य मानत्वं स्यात् । तदाह ॥ दीर्घेति । यथा वेदप्रामाण्यं
 परिहर्तुमशक्यं मायिना तथा तेन ब्रह्मणः शून्यत्वमपि परिहर्तुमशक्यमिति सविस्तरमाह ॥ निर्भेदत्वमिति ।
 मायिना ब्रह्मण इव माध्यमिकेन भेदो वक्तुं न शक्यते । यथा निर्विशेषत्वं वदता मायिना ब्रह्मणि सत्त्वासत्त्वादियमो
 नांगीकृतः । एवमसौ माध्यमिकेनापि शून्ये नांगीकृतः । अतोऽपि तन्निरूपणस्याप्यविशेषः । न हि सत्प्रातियोगित्व-
 लक्षणमसत्त्वाख्यं धर्मं शून्यस्यांगीकरोति माध्यमिकः । शून्याद्वैतमग्यापत्तेः । दुःखजडनिषेधरूपतामतेरेण सुखज्ञान-
 योर्भावरूपयोर्ब्रह्मण्यनभ्युपगमान्न बाह्याभिमतशून्याद्विशेषं शक्यं मायिना । किं बहुना कस्यापि धर्मस्यानभ्युपगमेन कथमप्य-
 विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । शून्यं ब्रह्मेति संज्ञाभेदमात्रं मायिमाध्यमिकयोर्मते । अतो यः शून्यस्वरूपो मोक्षो माध्य-
 मिकाभिमतः स एव मायिनोऽभिमतः । एतन्निराकरणेन निराकृतो भवति । निराकृतत्वंप मोक्षो भगवता सूत्रकृता
 सर्वकामावाप्तिलक्षणस्य स्वाभिमतमोक्षस्य ख्यापनेन । प्रमाणैः सम्यक्स्थापितपक्षस्य विरुद्धपक्षांतरोदयासंभवात्
 ॥ नाभाव उपलब्धेरिति यत्सूत्रं प्रमाणैरुपलभ्यमानत्वं हेतुना जगतः शून्यत्वं निराकारत्वं तेनापि निराकृतः
 शून्यस्वरूपो मोक्षः । अननैव न्यायेन वाद्यंतराभ्युपगतमोक्षा अपि वैदिकमोक्षविरुद्धा निराकृता वेदितव्याः । तत्र
 तावच्छून्यस्वरूपं विस्तरेण निराकरोति ॥ अहमेति । न हि शून्यवाद्यभ्युपगतमोक्षः पुरुषार्थो भवति । आत्माभावरूप-
 त्वात् । न हि स्वनाशः पुरुषेणाध्यते । अप्रियो हि प्रियनाशः । सर्वस्य प्रियो ह्यात्माऽतिशयेन पुत्रादिभ्यः । न हि

तस्मादधिकं लोके प्रियं किञ्चिदित्यर्थः । यस्तु सजातीयविजातीयत्वेन भेदवर्जितं शून्यभावरूपं मोक्षमिच्छन्नात्मावशेषमोक्षं
नाङ्गीकरोति । किं तु देहवदात्मनोऽपि नाशमाकाङ्क्षते । तन्मते पटनाशोऽपि मोक्षः स्यात् । न हि घटनाशादन्यो
नाशो मोक्षतयाऽऽशस्योऽस्ति । अद्वैतभंगात् । अयं घटनाशोऽयमात्मनाश इति भेदस्य संवृतघटाद्युपाधिकाहितत्वेनां
गीकारात् । ब्रह्मभावं मोक्षमभ्युपगच्छतो मायिनोऽपीदं घटनाशमोक्षत्वापत्तिदूषणं भवत्येव । न हि ब्रह्मणोऽन्यो
घटनाशः । अद्वैतभंगापत्तेरित्याह ॥ यदीति । न च वाच्यं निर्विशेषशून्यतापत्तिरेव मोक्षोऽङ्गीकृतः । घटनाशस्तु
घटप्रतियोगिकत्वेन विशेषितो न मोक्षत्वमाप्तुमर्हतीति । आत्मशून्यस्याप्यात्मप्रतियोगित्वेन विशेषितस्य निर्विशेषत्वे
घटनाशस्यापि निर्विशेषतापत्तेः । भविष्यत आत्मशून्यस्यानिर्विशेषत्वप्रसंगः तदाह ॥ हृदयमान इति । न चानुमानेन
शून्यरूपो मोक्षः साधयितुं शक्यो बाह्येन । आत्मनः शून्यत्वापत्तिर्न मोक्षो देहरहितत्वाद्घटनाशविदित्यनुमानपराहतत्वा-
दित्याह ॥ न मोक्ष इति । ननु यो देहरहितत्वहेतुना दूषितो माध्यमिको मोक्षस्तं वेदिकं बुधन्मायी तस्य हेतोः श्रुत्या
बाधं यदिप्यतीत्याशङ्क्य परिहरति ॥ न चेति । यद्वयं तन्मिथ्येत्यङ्गीकारादेवैव श्रुत्याऽपि वेत्तुमशक्यत्वादप्रमाणभूतैव
श्रुतिरिति न तथा मोक्षदूषणं परिहर्तुं शक्यं मायिनेत्यर्थः । नन्वशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति मुक्तभेदेहं
श्रावयंती श्रुतिः प्राकृतदेहराहित्यविषयतयोपपन्नैति न काचिच्छ्रुतिरदेहतत्वप्रतिपादिकेत्यर्थः । अपि च यदि कश्चिन्निर्विशे-
षभावस्य घटनाशतन्निर्दुःखत्वेन मोक्षं निराकुर्याच्चिह्नि मायिमाध्यमिकौ किमुत्तरं दद्यातां । न च तत्र मायी श्रुत्योत्तरं

दातुं शक्नोति । तन्मतेऽपि श्रुत्यग्रामाण्यस्यापादितत्वात् तदाह ॥ निर्दुःखत्वादिति । किं चाद्वैताभ्युपगमे
मुक्तस्यादुःखरूपत्वं न सिध्यति । दुःखेनाभिवत्वात् । भिन्नत्वे सविशेषत्वापत्तिसद्वितीयापत्तिश्चात्तदाह ॥ दुःख-
मिति । अतोऽनंतदोषदृष्टत्वान्मायिसंमतमोक्षेण सहैव माध्यमिकाभिमतमोक्षो हेय इत्यर्थः । निर्विशेषशून्यस्वरूपमोक्षनि-
राकरणेन निर्विशेषविज्ञानस्वरूपो मोक्षो योगाचाराभिमतो निराकृतो भवतीत्याह ॥ एवमिति । ज्ञानमात्राभ्युपगमे
न शून्यवादाद्विज्ञानवादोऽतिरिच्यते । निर्विशेषणैद्वैताभ्युपगमे एव विज्ञानव्यतिरेकेण कालक्षणाद्यभ्युपगमात् । क्षणिक-
त्वविशेषोऽपि वस्तुतो विज्ञानस्य नाभ्युपगतो विज्ञानवादिना । अतो निर्विशेषशून्यमोक्षोऽमोक्षः स्यात् । घटशून्यतेत्या-
दिना यो दोषोऽभिहितः स द्वैतशून्यविज्ञानमोक्षेऽपि भवत्येवेत्यर्थः । मोक्षकालो न निवृत्तद्वैतेन विज्ञानेन युक्तः
कालत्वादिति तदनकालवदित्यनेनाप्यनुमानेन द्वैतशून्यरूपविज्ञानमोक्षोऽपि निराकृतः । न च कालाभावादिदमनुमानं नोदेतुं
शक्नोतीति वाच्यं । कालत्रयेऽपि कालस्य निषेधुमशक्यत्वात् । न च कालः कदा नास्तीति प्रश्नस्य मोक्षावस्थायां
नास्तीत्युत्तरमिति वाच्यं । मोक्षावस्था न निवृत्तद्वैतज्ञानवती अवस्थात्वात्सारावस्थावदित्येतेनानुमानेन द्वैतशून्यमो-
क्षनिराकरणानुपपत्तेः । मोक्षावस्थाऽपि क्वेदति प्रश्नस्य कालं विहाय दुष्पारिहारत्वाच्च । अतः पूर्वमपि कालोऽस्तीति ततः
पूर्वमप्यस्तीतः पश्चादपि कालोऽस्ति ततः पश्चादप्यस्तीत्यनुभवेन कालमात्रे निषेधस्य निरुध्यमानत्वाच्च । योऽयं विज्ञान-
वादिमोक्ष दोषोऽभिहितः स मायिमाध्यमिकमतमोक्षेऽपि सम इत्याह ॥ सम इति । यस्त्वेकमुक्तौ सर्वजगद्वाधं न मन्यते

बहुजीववादी तन्मते कालनित्यत्वानुभवस्य कथंचित्कोपाभावेऽप्येकजीववादिपक्षे भवत्येव कोपः । एकजीववादिनेव
 शुक्तौ सर्वथा कालादेर्जगतो बाधानभ्युपगमात् । ततश्चासौ कुपितः कालनित्यत्वानुभवे मोक्षेऽपि कालमाधेदानीतनकाल-
 वत्कालेऽपि द्वैतमापादयेदेव । तदाह ॥ एकजीवेति । न केवलमेकजीववाद्यभ्युपगतमोक्षस्य द्वैतशून्यत्वमनुभवेन विरुद्धं ।
 किं तु मोक्षकालः प्रपञ्चवान् कालत्वादिदानीतनकालवदित्यनुमानेनापि विरुद्धमित्याह ॥ विमत इति । यान्यन्यान्य-
 द्वैतमतानि तानि तान्यप्युक्तदोषैर्दूषितानि । अद्वैतमतानां तद्दूषणानां चातिवैषम्याभावादित्याह ॥ कालेति । उक्तेन
 प्रपञ्चवत्त्वसाधकानुमानेन वैभाषिकसौत्रांतिकाभिमतोऽपि निर्विषयचित्संततिरूपो मोक्षो निराकृतः । न निर्विषयचित्संत-
 तिमोक्षः कालसंबन्धित्वात्संसारवदित्यनुमानेनापि निराकृत इत्याह ॥ मोक्ष इति । अत एव प्रतिपक्षानुमानपराहतत्वाच्च
 वेदवाह्वाद्युक्तानुमानैर्मोक्षः साधयितुं शक्यते । वैदिकैस्तु सर्वकामावाप्तिरक्षणो मोक्षः साधयितुं शक्यत एव । श्रुति-
 सामर्थ्यात् । तदाह ॥ अनुमानानीति । ये वेदग्रामाण्यवादिनः सर्वकामावाप्तिरक्षणं मोक्षं नांगीकुर्वन्ति तैरभ्युपगतमो-
 क्षमनूद्य दूषयति ॥ सांख्येत्यादिना । सांख्यादिभिर्दुःखद्वेषादिदोषाणामिव सुखेच्छादेरपि यन्मोक्षे लयवर्णनं तदप्यनु-
 पपन्नं । श्रुतिमिमोक्षे महानंदस्य दिव्यविषयभोगस्य चासंदेहेन प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । न चाप्रियवद्वि यस्यापि मोक्षे
 वृत्त्यभावेऽशरीरं चाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति विवक्षितं । न तु प्राकृतमेवेत्यस्ति विशेषः । मोक्षयोग्यजीवस्या-
 प्राकृतेनापि भोगाभावात् । सुखादिरूपक्रियेयव हि रूपत्वेन मोक्षभोगस्य श्रावयती गौपवनश्रुतिः । बलमानंद ओजश्च

सहो ज्ञानमनाकुलं । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभोरिति । यथाऽप्रियमपुरुषार्थत्वेन मोक्षविशोधित्वान्न मोक्षे युज्यते । एवं प्रियाभावेऽपुरुषार्थत्वेन मोक्षविरुद्धत्वान्मोक्षे न युज्यत एव । न चैवमप्राकृतसुखादिरूपस्त्वमंयतामिस्रयो-
ग्यानामसुरणामपि भवत्विति वाच्यं । तेपामविनाशादिदुःखादिस्वरूपत्वात् । तथा ह्याशिवैश्वर्यश्रुतिः । नित्यानंदो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा । नैवमसुरा एवमेनं च मनुष्या इति । भविष्यत्पर्वणि च । नित्यानंदज्ञानबला देवा नैवं तु दानवाः । दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मकाः । तेषां यदन्यथादृश्यं तदुपाधिकृतं मतमिति । अतोऽसुर-
प्रकृतीनामेव प्राकृतदुःखादिस्वरूपत्वं । देवप्रकृतीनां त्वप्राकृतसुखादिस्वरूपत्वमेव । अत एवाप्राकृतमुखानुभवरूपमोक्ष-
सिद्ध्यर्थं संसारसुखपरित्यागेन प्रयत्नो घटते । अन्यथा संसारसुखहानाय न कोऽपि यतते । यथा न प्रियाग्रिये स्पृशत इत्येतेन न मुक्तस्य सुखाभाव उच्यते । एवं न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वाक्येनाप्यविनाशी वा अरे अयमात्माऽनु-
च्छिन्तिर्भवेति वाक्यशेषविरोधान्न मुक्तस्य ज्ञानाभाव उच्यते । किंतु प्रत्यक्षपदार्थवन्मुक्तमन्ये न जानंत्यमुक्ता इत्येत-
देवोच्यते । तदाह ॥ संज्ञेति । एतदेव विवृणोति ॥ आशंक्येत्यादिना । अयमर्थः । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति यद्याज्ञव-
ल्यवचनं तदभिप्रायमजानत्या मैत्रेय्याः शंकेयं । आह उवाच । मैत्रेय यत्रैव मा भगवान् मोहांतमापीपदिति ।
आरीभीयत् प्रापयामासेत्यर्थः । एवं न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति संमुग्धवचनेन मैत्रेय्या शंकां कारयित्वा याज्ञवल्क्यः परिहरति ।
न वा अरे अहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छिन्तिर्भवेति । अत्र मुक्तज्ञाननाशोऽयुक्त इत्याशंकायां

परिहारत्वे नाशं वदतोऽयमभिप्रायः । न मुक्तस्यात्मनो ज्ञाननाशः शङ्कनीयः । ज्ञाननाश आत्मनोऽपि ज्ञानस्वरूपत्वेन
 नाशप्रसंगात् । अविनाशी वा ह्यात्माऽसौ प्रसिद्धो वेदेषु । एतदात्मनः शून्यबाधुक्तशून्यत्वनिराकरणयोक्तं । न विद्यते
 उच्छिच्छिर्षेयां तेऽनुच्छिच्छयो धर्मा ज्ञानादनंदादयो यस्यासावुच्छिच्छिर्भेति व्याख्यानेऽविनाशीत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात् ।
 मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति श्रुत्या दिव्यविषयानुभवश्रवणाच्च न मुक्तस्य बुध्याद्यभाव इत्याह ॥ मात्रेति । न च
 मुक्तस्य द्रष्टृत्वादिधर्मसद्भावे यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्केन कं पश्येत्केन कं जिघ्रेदित्यादिवाक्यविरोध इति वाच्यं ।
 दर्शनघ्राणादिरहितमोक्षप्रतिपादकपक्षाक्षेपपरत्वात्तस्य वाक्यस्यान्यथानुच्छित्तिधर्मो यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
 पश्यतीत्यादिपूर्ववाक्यविरोधि स्यात् । घ्राणादिभोगाभावस्यानपेक्षितत्वादनपेक्षिताभिधानं च स्यात् । इतर इतरं पश्य-
 तीत्यादिपूर्ववाक्यविरोधि स्यात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं च केन विजानीयात् तद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यत्र
 यत्र त्वस्य सर्वमात्मेत्यादिवाक्यशेषं च ज्ञानशून्यमात्मावस्थानं मोक्ष इत्येतत्पक्षानिष्ठापादानरूपेणैव घटते नान्यथा ।
 तथाहि । येन सर्वमिदं ज्ञायेत न तावत्तस्य विष्णोरज्ञानं पुरुषार्थः । तथा सति वेदानां वैयर्थ्यं स्यात् । तेषां विष्णु-
 ज्ञापनार्थं प्रवृत्तत्वात् । नापि ज्ञातुः स्वस्याज्ञानं पुरुषार्थः । तथा सति घटादिवज्जडतुल्यतया हेयत्वापातात् । न च
 स्वस्याज्ञातृत्वे विरोधः कश्चित्कर्तृकमविरोधस्त्वत्र मामहं जानामीत्यनुभववाधितो नास्पदं लभते । दृष्ट्वा बाधेन विरोधोऽपि
 विरुध्यते तदाह ॥ आच्छिक्सेपेति ॥ ज्ञानरहितमोक्षाक्षेपेण दिव्यविद्ययाऽनुभवलक्षणमोक्षो योऽभिहितः स तथैवांगीक-

तव्यः श्रुत्यंतरबलात् । अन्यथा सोऽश्रुत इत्यादिश्रुत्यंतरविरोधः स्यात् । तदाह ॥ सोऽश्रुत इति । ननु मोक्षे घ्राणादिभोगो न युज्यते घ्रातृघ्रेयभेदसापेक्षत्वात्तस्य । यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यत्रेव शब्देनासत्त्वमिति पादनादित्याशङ्क्याह ॥ अस्वातंत्र्यादिति । लोके यो यदधीनः स तस्याद्वितीय इत्युच्यते न तु मुख्यतोऽद्वितीय एवेति तथा विष्ण्वधीनत्वात् घ्रातृघ्रेयादिकं द्वैतमिवेत्युच्यते न त्वविद्यमानत्वात् । तथा सति तदितर इतरं पश्यतीत्यादिवाक्यशेषविरोधः स्यात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्येतद्वाक्याद्यत्र हि द्वैतमिवेत्यस्यार्थो धिक्क्यं न स्यादित्यर्थः । इवशब्दस्यास्वातंत्र्यवाचित्वं शब्दतत्त्वेप्युक्तमित्याह ॥ अस्वातंत्र्येति । किं च यदि सुखज्ञानादिरहित एव मोक्षो याज्ञवल्क्येनाभिहितः स्यात्तर्ह्यैव मा भगवान्मोहं तमाणीपदिति मैत्रेयीचोद्यमपरिहृतं स्यादित्याह ॥ मैत्रेयीति । अपि च सुखादिधर्मरहितो मोक्षः पुरुषार्थो न स्यात् । न च दुःखनिवृत्तिरूपत्वेन मोक्षस्य पुरुषार्थत्वं वाच्यं । सुखोच्छित्तिरूपत्वेनापुरुषार्थत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । किं च यस्तु ज्ञानरहितं मुक्तं मन्यते तन्मते निःशेषदुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमुपपद्यते । न ह्यात्मसंबन्धित्वेनाननुभूयमाना दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थत्वेन दृष्टा कुत्रचित् । तदाह ॥ किं चेति । दुःखनिवृत्तिर्तोऽपि सुखस्यापेक्षितत्वात् । सुखदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षस्यापुरुषार्थत्वादप्यतिशयेनापुरुषार्थत्वं स्यात् । अल्पसुखार्थमपि महता दुःखेन प्रवर्तमानत्वाज्जनस्य । तदाह ॥ तयोरित्यादि । न च सुखित्वे मुक्तस्य संसारिवहुः खित्वमपि स्यादिति वाच्यं । सुखरहितत्वेऽपि दुःखित्वापत्तेः । लोके सुखरहितचेतनस्य दुःखित्वदर्शनात् । तदाह ॥ विमत इति । इतोऽपि निःसुख-

मोक्षपक्षो हेय इत्याह ॥ सर्वश्रुतीति । मोक्षानंदप्रतिपादकश्रुतिपुराणवाक्यान्युदाहरति ॥ सोऽनानंददित्यादिना ।
 निर्गुणे ब्रह्मणीति भगवद्भजनं । भागवतवचनमुपसंहरति ॥ अत इति । मोदप्रमोदाधानंदः कथंचिन्मुक्तस्येत्यपि
 वाच्यं । श्रुतिपुराणवाक्यैरप्राकृततद्वत्त्वेनोक्तत्वात् । तथा हि । तस्मै स्वलोकं भगवान् प्रसादितः संदर्शयामास परं न
 यत्पदं । व्यपेतसंक्षेपविमोहसाध्वसं संदृष्टवद्भिर्विबुधैरतिस्तुतं । न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः स्थानमित्यादिभागवतवच-
 नैर्नैवाप्राकृतदेहत्वेनोक्ताः । परं न यत्पदं यस्माद्धोकात्परं पदं नास्तीत्यर्थः । ऋचां त्वः पोषमास्ते इत्यनया ऋचादि-
 पुष्टत्वेन सामगानादिकर्तृत्वेनोक्तत्वान्मुक्तब्रह्माणो देहवंत इति प्रतीयते । अस्माद्धोकात्प्रेत्य कामात्री कामरूप्यनुसंचर-
 त्रित्याधया श्रुत्या संसारमंडलातीतत्वेन मुक्तोऽप्राकृतरूप इत्युच्यते । प्रकृतिकार्यरूपत्वाभावादेव मुक्तानां देहो न तेभ्योऽ-
 न्येन्नैत्यवसीयते । तदाह ॥ शिरःकरेत्यादिना । मुक्तिभाजो देहयुक्ताः चेतनत्वात्संसारविदित्याद्यनुमयाऽपि देहेन्द्रिय-
 युक्तं मुक्तस्वरूपं ज्ञायत इत्याह ॥ शिरःकराद्यौरिति । यथा देहशून्यत्वमनुपपन्नं मुक्तस्यैवं तस्य ब्रह्मत्वापत्तिरपि न
 प्रमाणेन साधयितुं शक्यते । बहुश्रुतिविरोधात् । तथा हि । सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । एतमानंदमय-
 मात्मानमुपसंक्रम्य । इमान् लोकान् कामात्री कामरूप्यनुसंचरन् । एतत्सामगायन्नास्ते । एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समु-
 त्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते । स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति जक्षन् कीडन् । अमृतस्यैष सेतुः ।
 उतामृतत्वस्येशानो यदब्रूनातिरोहतीत्यादिश्रुतिभिर्हि मुक्तस्य भगवद्वाक्यस्यैव सर्वकामावाप्तिरुच्यते । तदाह ॥ न च

ब्रह्मरूपत्वमिति । यथापैत्य सुखार्णवं भोगान्मुक्त इत्यनेनैतमानंदमिति श्रुतिं सूचयति । यच्चदित्यनेनैष संप्रसाद इत्येतां श्रुतिं योजयन्दर्शयति । यत्प्रसादाद्यं परंज्योतिःशब्दाभिधेयं प्राप्य विभूतिस्वरूपो मुक्तजीवो जक्षन् क्रीडन्वास्ते स एव विष्णु-रत्रोत्तमपुरुषशब्देनोच्यते । तस्य जीवादवरादुत्तमपुरुषवाचित्वान्न जीवोऽर्थः । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृत इति वचनात् । तथैव परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिषद्यत एष आत्मेति होवाचेत्यत्रात्मशब्देनापि गुणैराततत्वाद्विष्णुरेवोच्यत इत्यर्थः । अनुमानेनापि मुक्तस्येगानाभेदाभावं दर्शयति ॥ काल इति । अयमर्थः । न हि कश्चिदिदानीमीशेनाभेदमापद्यमानो दृष्टः । यत्पूर्वं येन भिन्नमासीत्तत्पश्चात्तेनाभिन्नं भवतीत्येतत् न हि कथंचिद्युक्त्या साधयितुं शक्यते । न हि किंचिद्वेन पूर्वं भिन्नं तेन पश्चादभेदं केनापि कारणेनापद्यमानं दृष्टं कुत्रचित् । यथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे । परमात्मात्मनो भोगः परमार्थतयो-च्यतां । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्रव्यता यत इति । मुक्तस्य हरिणा भेदाभेदावहं सः सोऽहमित्यनुसंधानकारणभूतावपि युक्तिविरुद्धौ । न हि कुत्रचिच्चथाविधौ भेदाभेदौ चेतनस्य चेतनान्तरेण लोके दृष्टौ । तदाह ॥ न चैवेति । जैनमोक्ष-निराकरणसमयोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ इत्थमिति । सर्वकामावाप्तिलक्षणत्वेन यः सर्वपुरुषार्थतमो मोक्षस्तमपि जैनबौद्ध-सांख्यदयो भ्रमाकुलितत्वाद्यतः सम्यङ् न विदुरतस्तैः कृतानि मोक्षप्रतिपादनानि भ्रममूलानि । लोके मूढा अप्यात्मनः सुखभोगः स्यादितिच्छति । न तु तत्र विप्रतिपद्यते । तेभ्योऽप्येते मोक्षे प्राणादिसुखभोगमनंगक्त्वतो वादिनो मूढा इत्यर्थः । अधुना सिंहावलोकनन्यायेन तावत्तृतीयाध्यायचतुर्थपादस्याधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीरभिधाय क्रमेण सिद्धांतयुक्ती-

राह ॥ औदार्यमित्यादिना । एतद्ध्यायप्रथमपादस्याधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीराभिधाय क्रमेण सिद्धांतयुक्तीराह ॥ सुशक्ततेत्यादिना । एतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीराभिधाय क्रमेण सिद्धांतयुक्तीराह ॥ व्यामिश्रितेत्यादिना । यो देवानां स्वस्वोत्तमदेवतानुप्रवेशरूपो मोक्षो वक्तुमारब्धोऽस्मिन्पादे सोऽधुना प्रपंच्यते ॥ बाह्यनसि दर्शनादित्यादिसूत्रैः । उमादीनां रुद्रादिषु प्रवेशोऽभिहितः । ततोऽन्येषां देवानां पृथिव्यादिषु लयोऽभिहितो भूतेषु तच्छ्रुतेरित्यनेन सूत्रेण । तत्रोदाहृतश्रुतौ वायाविंद्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरितीन्द्रादीनां यस्मिन् लय उच्यते । यो भूतमध्यावस्थितोऽपि प्रधानवायुरेव न भूतवायुः । न हि तस्मिन्निद्रस्य तत उत्तमस्य लयो युज्यते । वातीति वायुरिति योगस्य प्रधानवायौ युक्तत्वात् । स एवात्र वायुशब्देनोच्यते न च भूतवायुरेव । वाति स वायुः एष देवतानादिर्योऽयं पवत इति श्रुतिविरोधात् । प्रधानवायोरपि जडशब्दभूतवाय्वभिमानित्वाच्च भूतवायुशब्दवाच्यत्वं युक्तं । न चाप्रधानवायुरेव जडभूतवाय्वभिमान्यमान इति वाच्यं । महदादिसर्ववस्त्वभिमानिनि प्रधानवायौ भूताभिमानस्यापरिहार्यत्वात् । न हि राज्याधिपतेर्ग्रामस्वामित्वं न विद्यते । तदाह ॥ प्रधानेति । भूतानि पर इत्यनेन वचनेन भूतानां परमात्मनि लयोऽभिहितः । स प्रधानवायुद्वाराऽवगंतव्यः । प्रधानवायुरेव साक्षात्परे प्रविशति । स प्राणमसृजतप्राणः श्रद्धां खं वायुमित्यादिश्रुत्या मुख्यवाय्वादिक्रमेण सृष्टिश्रवणात् । भूतानां च पृथिव्यादीनां स्वस्वकारणदेवताप्रवेशद्वारा मुख्यवायौ प्रवेशो न तु साक्षात् । सर्वेषामिंद्रसोमादीनामपि यो मुख्यवायौ श्रुत्युक्तः प्रवेशः सोऽपि

स्वस्वकारणदेवताप्रवेशेनवावगंतव्यः । तदाह ॥ तस्मिन्निति । तमेव स्वस्वकारणप्रवेशक्रमं प्रपंचयति ॥ तस्मादित्यादिना । ननूमागिरिशयोर्वारुणीशेषजन्मन्येव मुक्तिर्भारतीमुख्यवायोरपि ब्रह्माणीब्रह्मजन्मन्येव मुक्तिरभ्युगंतव्या । स्थितप्रज्ञोऽपि यदूर्ध्वः प्राप्य रुद्रपदं ततः । सांकर्पणतनौ मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत इत्यादिवचनात् । आसिद्धं हि ब्रह्मेभविष्यादित्द्रत्वमिव मुख्यवाय्ववतारस्य हनुमतो भविष्यद्ब्रह्मत्वं पुराणादिषु । अतो नामादिज्जिद्रादीनां मुख्यमानानां लयो युज्यते तदाह ॥ उमेति । तथा तेषामुमादिभिः सह पुनर्जननप्रसंगात् । नायं दोषः । अत्रोमादीनां मुक्तिकालीनप्रवेशस्थानत्वमुच्यते । अग्निरिंद्र इंद्र उमायामुमा रुद्रे विलीयत इत्यादिश्रुतौ । तत्रोमागिरिशभारतीवायुशब्दैर्वारुणीशेषब्रह्माणीविरिंचादीनां पूर्वगत्या ग्रहणोपपत्तेः । यस्मादुमादय एव महाकल्पांतरे वारुण्यादिपदं ग्रामुवंति । अतो यदेतदुमादिपदस्थास्तदा तानुपासितवंत इंद्रादिजीवा वायोर्ब्रह्मत्वे सत्यं निरंतरमुच्यमाना उमादीन्प्रविशंतीत्युमादिषु मुख्यमानजीवप्रवेशवचनं युज्यते । तदाह ॥ उमेति । अधुना सुपर्णादिषु प्रविश्य मुख्यमानानाह ॥ सूर्य इति । नन्विद्रस्योमां प्रविश्य रुद्रादौ प्रवेशः श्रुत्युक्तस्तत्कथं तस्य सौपर्णी प्रविश्य गरुडप्रवेशोऽत्रोक्तः । नैष दोषः । यदोमायां कामदेवः प्रवशतीत्युच्यते तदोमाशब्देन वारुण्युच्यते । यदेन्द्रः प्रवशतीत्युच्यते तदोमाशब्देन सौपर्ण्युच्यते । गरुडश्च गिरिशनाम्नोच्यते इति व्यवस्थायोगेनाविरोधात् तदाह ॥ इंद्रेति । इंद्रं प्रविश्य माशब्देन सौपर्ण्युच्यते । आदिशब्देनात्र वशिष्ठमरीच्यादेर्ग्रहणं ।

सनादय इत्यत्रादिशब्देन सनंदसुजातार्देग्रहणं । नृप इत्यत्रोक्तव्यतिरिक्तदेवा इति । एवं हव्यवाहं प्रविशतीत्यर्थः ।
अनेनाग्नौ सर्वे देवा विलीयंत इत्येतच्छ्रुतिविषयः प्रदर्शितो भवति । तमेव धर्ममेवेत्यर्थः । सुरंद्रानुगा देवगंधर्वा इत्यर्थः ।
य एते स्वस्वोत्तमदेवेषु प्रविष्टा उक्तास्ते परकायप्रविष्टयोगसिद्धवत्तत्रैव भोगान्भुजते मुक्तास्तत्रैव व्यक्तस्वरूपानंदाश्च
भवन्ति । सच्चिदानंददेहेभ्यो मुक्तेभ्यः स्वस्वोत्तमदेवेभ्यो बाहिः स्वेच्छया निर्गत्य क्रीडित्वा तानेव प्रविशति ।
अयं हि तेषां सायुज्यलक्षणो मोक्षो यत्क्षीरनीरवदाविष्णुं स्वस्वोत्तमदेवतासंश्लेषः संयोगो नामायं प्रवेशः ।
स्वस्वोत्तमदेवताप्रवेशस्तु क्रमेण प्रलयकाले सायुज्यहीनानामपि भवत्येव । सृष्टिकाले तु ताभ्यो बहिर्निगतानां तेषां
सामीप्यादिकमेव न सायुज्यं । प्राप्तसायुज्यमोक्षाणां तु सृष्टिकालेऽस्त्येव स्वस्वोत्तमदेवतासु प्रवेशः । तदेतदाह ॥ भोगां-
श्चेत्यादिना । यदेतदुक्तं तत्परमश्रुतौ विस्तरेणोक्तमित्याह ॥ उक्तमिति । न चोत्तमदेवानां स्वावरदेवतानुप्रवेशो
मुक्तिर्न स्यादिति वाच्यं । सृष्टिक्रमविपरीतक्रमभावितात् लयवन्मोक्षस्य लयश्च सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेणेत्युक्तं सूत्रकृता
॥ विपर्ययेण तु क्रम उपपद्यते चेति । योऽयं देवानां स्वस्वकारणभूतदेवतालय उक्तः प्रवेशनामको यश्च चतुर्थपादे
विशेषेण वक्ष्यमाणो भोगस्तदुभयमेव तेषां सुचितश्च । अतो यथा महादिजडानां सृष्टिक्रमवैपरीत्येन लयः । तथा तदभिमानि-
देवानामपि सृष्टिवैपरीत्येनैव मोक्षो युज्यते लयविशेषत्वावन्मोक्षस्य । ब्रह्मादिक्रमेणैव देवानां विवप्रतिविंबभावादेवावरदेवस्यो-
त्तमदेवे लयः पूर्वोक्तस्तथैवांगीकर्तव्यः । तथैतेषां विवप्रतिविंबभावस्य पैगिश्च्युक्तत्वाद्भुज्यते च विवभूतदेव एव प्रति-

विबभूतदेवस्य लयो मुक्तिदशायां न तु प्रतिविबभूतदेवे विबभूतदेवस्य । विबाधीनत्वात्प्रतिविबभूतः । अतः प्रतिविबरूपाणां मुक्तानां स्वस्वविबदेवताधीनता न कदाचिदपि निवर्तते । तदेतदाह ॥ सर्गक्रम इत्यादिना । तेजोभिदां त्विति श्लोकस्यायमर्थः । प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामित्यस्यां श्रुतौ प्राणपरमात्मनोर्मध्ये तेजःशब्देन या निर्दिष्टा श्रीस्तां लयेऽग्रे भविष्यद्ब्रह्मपदमनुभविष्यन्मुख्यवायुरप्यान्तरं श्रियमाप्तः । ताभ्यां मातापितृभ्यां पुत्रतया प्रसूत उत्पादितः । पुनः प्रलये विष्णुं प्रविश्य भुक्तः सन् तत्र तिष्ठतीति । यो भुक्तस्तेषां सर्वदा स्थितिप्रकारमाह ॥ सर्व इति । उक्तप्रकारेण ये विष्णुं प्रविष्टा भुक्तास्ते प्रलयकाले न सुप्तवद्विष्णौ तत्संस्पर्शसुखमजानन्तस्तिष्ठन्ति । किंतु विष्णुसंसर्गात्सम्यगाविर्भूतमानंदमनुभवन्त एव तिष्ठन्ति सृष्टिकाले तु विष्णुदेहविशेषाभिर्गत्य वैकुण्ठादिषु क्रीडन्तीत्यर्थः । पुनोक्तेभ्योऽन्ये ये निर्ऋत्यादयस्ते धर्मादिषु प्रवर्तन्तीत्याह ॥ प्रयांतीति । धर्मदेवानां स्वायंभुवमन्वादिमार्गेण भुक्तिः पूर्वोक्तैव ज्ञातव्या । तत्र मरुद्गणाः शक्रं प्रयांति । अनेन मरुतो मारुत इति श्रुत्या यो मरुतां प्रधानवार्यौ लय उक्तः स इंद्रादिद्वारा उक्त इति ज्ञापितं भवति । पृतनाधिगो विष्वक्सेनः ॥ उक्तार्थे च तुरश्रुतिरस्तीति । उक्तार्थमुपसंहरति ॥ इयं विमुक्तिरिति । अत्रोक्तप्रकारैव न जिनाद्युक्तप्रकारेत्यर्थः ॥ ❀

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादकृतब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सन्न्यायरत्नावल्यां श्रीपद्मानाभतीर्थभट्टारकविरचितायां

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४-२ ॥ ❀

॥ श्रीगुरुभ्योनमः हरिः ॐ ॥ यस्य क्षीणकर्मण उत्क्रमणं निरूपितं प्राक् तस्योत्क्रांतस्य गमनमार्गो गम्यं च वस्तु निरूप्यते । अनेनार्चिरादिना तत्प्रथितेरित्यादिना पादेनेत्याह ॥ उत्क्रांतिति । अस्य पादस्याधिकरणेषु पूर्वपक्षतर्कानभिधाय क्रमेण सिद्धांततर्कानाह ॥ सुक्रमेत्यादिना । आर्चिरादिमार्गेण गतानां ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते । स एनान्ब्रह्म गमयतीति । अत्र यद्गम्यतया प्रतीतं ब्रह्म चतुर्मुखं कार्यब्रह्मेति बादरिमंतं । परब्रह्मेति जैमिनिमतं । मतद्वयमेतत्समुक्तिकमुपन्यस्य तद्भगवता स्वमतमुपन्यस्तं ॥ अप्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायण इति । तद्विद्वनोति ॥ प्रतीकामिति । अयमर्थः । देहाद्याधिष्ठानस्थितविष्णुदर्शिनः प्रतीकालंबनाख्याः । सर्वगतविष्णुदर्शिनोऽप्रतीकालंबनाख्याः । तत्र प्रतीकालंबनास्तावच्चतुर्मुखमेव प्राप्य तदुपदेशेन ज्ञानमुज्ज्वलितं कुर्वन्तस्तिष्ठन्ति । प्रलयकाले विष्णुं ग्रामुवंति । अप्रतीकालंबनास्तु चतुर्मुखं प्राप्यानंतरमेव ततो विष्णुं ग्रामुवंति । उभयेऽपि निःशेषबंधध्वंसे द्विपराधोवसान एव ग्रामुवंति । तथा चोक्तं । अप्रतीकाश्रया ये हि ते यांति परमेव तु । स्वदेहे ब्रह्मदृष्ट्यैव गच्छेद्ब्रह्म सलोकतां । ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्याति परात्मनः प्रविशति परं पदमिति । अनेन न बादरिमतस्यात्यंतबाधो नापिजैमिनिमतस्येत्युक्तं भवति । कैश्चिदपरब्रह्मणः कैश्चिच्च परब्रह्मणो योग्यतामेदाद्गम्यानुगमात् ॥

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादकृतश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सत्त्वयायरत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचित्तायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४-३ ॥

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हारिः ॐ ॥ श्रीविष्णुं प्राप्याविर्भूतस्वरूपस्य मुक्तस्य कामभोगोऽस्मिन्पादे प्रतिपाद्यते । अस्य पादस्याधिकरणानां पूर्वपक्षियुक्तिमालामुद्धृत्य सिद्धांतयुक्तिमालामुद्धरति ॥ अतिक्रमोक्तिरित्यादिना । संकल्पादेव च तच्छ्रुतेरित्यनेन सूत्रेण संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठतीत्यादिश्रुतिबलात्संकल्पमात्रसाधनो मुक्तस्य भोगो न व्यापारांतरसाध्य इत्युक्तं भगवता सूत्रकृता । अत एव चानन्याधिपतिरिति यदुक्तं तस्यार्थमाह ॥ अनन्यमृत्युत्वमित्यादिना । यस्य मुक्तस्य यावंतोऽधिपतयो विष्णवादय इयदामननादौ प्रतिपादितास्तस्य तेभ्योऽन्यो नियंता संसारीण इव स्वाधमः कदाऽपि नास्तीत्येतेदस्मिन्सूत्रे विवक्षितं न तु तस्य मुक्तस्य न कोऽप्यधिपतिरिति । तथा सति हरेर्मुक्ताधिपतित्वं वंद्योतामृतत्वस्येशान इति श्रुत्या विरोधः स्यात् । तस्मिन्सूत्रे मुक्तस्याधिपतिशून्यत्वं विवक्षितं चेदधिपतिरस्य नास्तीत्येतावता पूर्णत्वादनधिपतिरित्येव योगः स्यात् । न त्वनन्याधिपतिरिति । अन्यशब्दस्य वैध्यध्यात् । न च संसारीण एव विष्णवधीना न मुक्ता इति वाच्यं । अमुक्ता अनन्येनधिपतिना युक्ता विष्णवन्यचेतनत्वात्संसारिपुरुषवदित्यनुमानविरोधात् । तदेतदाह ॥ एत इति । न चाविभागेन दृष्टत्वादित्येतत्सूत्रोक्तेनाविभागेन मुक्तविष्णुभेदस्य निराकृतत्वान्न मुक्तानां विष्णुरधिपतिरिति वाच्यं । अविभागस्य निराकरणात् । न ह्यविग्रयुक्त्येतावद्वक्ष्येयारभेदो भवति । तेन न केवलं विष्णोरेव मुक्ताधिपत्यं किंतु मुक्तब्रह्मादीनामपि स्वस्वावरमुक्ताधिपत्यमस्तीत्याह ॥ मुक्तस्वकीयेति । एतदुपपादयति ॥ अनेनेत्यादिना । य एषोऽतरादित्ये हिरण्ययः पुरुषो दृश्यते । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं

वेद । अथ य एषोऽतरक्षिणि पुरुषो दृश्यते । अथ य एतदेवं विद्वान् साम गायत्युभौ साम गायति सोऽभून्नैव स एष
 वाऽमुष्मात्परांचो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्चाप्नोति यो चैतदस्मादर्वांचो लोकांस्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्चेति
 छंदोगश्रुतावादित्येऽक्षिणि च स्थितविष्णुज्ञानफलं तावदुपरितनादधस्तनलोकैर्कथ्य सर्वपापनिवृत्तिविशिष्टं प्रतीयते ।
 एतच्च सर्वाशुभनाशलिङ्गान्मुक्तोवेत्यङ्गीकर्तव्यं न ब्रह्ममुक्तस्य सर्वपापेभ्य उद्गमनं युज्यत इत्यर्थः । ज्ञानफलं च
 लोकाधिपत्यं ज्ञानतारतम्याच्चारतम्येनैव सिध्यति । तत्र समग्रं लोकाधिपत्यं समग्रज्ञानवतो मुक्तविधातुरेवेत्यत्र तुरश्रुति-
 माह ॥ लोकाधिपत्यमिति । ता यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहंतीत्यस्यां च श्रुतौ व्याहृतिभिः प्रतिपाद्यपर-
 ब्रह्मज्ञानफलं मुक्तौ सर्वदेवतापूज्यत्वं प्रतिगमनं मुख्यं मुख्यविधातुरेव । समग्रज्ञानत्वात् । न हि यस्मै कस्मैचित्सर्व
 देवा बलिमावहंतीति युज्यते । तदाह ॥ सर्वे बलिमिति । यदुक्तं ननु यदुक्तं लोकाधिपत्यं मुक्तविधातुरादीनां तन्न
 युज्यते प्रकृतलोकाधिपत्यस्यामुक्तब्रह्मादिष्वेव युक्तत्वादित्यत आह ॥ लोक इति प्राकृतभुवनमेवो-
 च्यते । लोकस्तु भुवने जन इत्यभिधानात् । जनानामपि लोकशब्दार्थत्वात् । लोकाभिमानिनामपि लोकशब्दार्थत्वाच्च ।
 ततश्चेह योग्यतावशाद्भूरादिष्वंतर्लोकादिषु लोकेषु वर्तमाना मुक्ताः स्वान्स्वकीयत्वेनाभिमन्यमानान्मुक्तनाथांश्चोत्तममुक्त-
 लोका इति निर्दिष्टा इत्यत्र पैगिश्रुतिमाह ॥ तद्वा इति । अथवा पूर्वनिर्दिष्टा मुक्ता लोकातीतत्वेनालोकत्वात्परांचो
 लोका इत्यत्राकारग्रक्षेपणालोका इत्युच्यंते । अथवा लोका इत्येव मुक्तानां निर्दिष्टाः प्रकाशरूपत्वात्तेषां ।

प्रकाशस्यापि लोकशब्दार्थत्वात् । तदाह ॥ अलोकेति । एवंविधलोकाधिपत्यं च मुक्त्यनुसृत्यैवेत्यत्र तुरश्रुतिमाह ॥ ब्रह्मेति । ननु ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तेषां चेष्टदेवकामानां च यच्चैदस्मादवाचो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामां-
 श्रेत्यनेन यदादित्येऽक्षिणि स्थितस्य च हरेर्लोकाधिपत्यमुक्तं तदेवोक्तमाधिपत्यमथ एतदेवं विद्वान्नाम गायत्रीत्यादिना ज्ञान-
 फलं नान्यत् । आदित्यादिस्थेन हरिणैकीभूतस्य विदुषः पृथगाधिपत्यासंभवादतः कथमुक्तब्रह्मणोऽपि लोकाधिपत्यमुच्यत
 इत्याशङ्क्य परिहरति ॥ न चेति । आदित्यादिस्थे हरौ लोकाधिपत्यस्य पूर्वं पृथगेवोक्तत्वात् । तद्विषये च पश्चाच्छो-
 काधिपत्यस्य पृथगाधिपत्यस्य पृथगेवोक्तत्वात् । नादित्यादिस्थे हरावुक्तलोकाधिपत्यमेतज्ज्ञानफलतयोच्यत इत्युच्यते ।
 न हि यद्ग्रामस्वामित्वं राज्ञस्तदेव राजनियुक्तपुरुषस्यापीति घटते । न चादित्यस्थेन हरिणैकीभूतस्य विदुषः पृथक्
 लोकाधिपत्यासंभव इति वाच्यं । सोऽमुनेवेत्यादिनाऽऽदित्यादिस्थहरितल्लोकाधिपत्यस्य विदुषस्तस्माद्धरेर्भेदेन स्पष्टमु-
 च्यमानत्वात् । न च सोऽमुनेत्यादिनाऽऽदित्यस्थपुरुषरूपेण विद्वांस्तांस्तान् लोकानामोतीत्युच्यत इति वाच्यं । रूपेणेति
 शब्दस्याश्रवणात् । यदि सोऽमुनेतिवत्तत्स्थत्वेनेति श्रवणं स्यात् । तर्ह्यादित्यादिस्थेन रूपेण विद्वांस्तान् लोकानामोतीत्य-
 यमर्थो युक्तः स्यात् । न चात्र तथा त्वत्तादिप्रत्ययोऽस्ति भाववाचकोऽतो नासावर्थे युक्तः । किंचास्मिन्पक्षे ये
 चामुष्मादिति विदुषो मुक्तौ लोकाधिपत्यप्रतिपादकानि व्यर्थान्येव भवेयुः । किंतु य एतदेवं विद्वानयमसौ भवतीत्ये-
 तावदेव वाक्यं स्यात् । विदुषश्चादित्यस्थहरिलोकाधिपत्यस्थविदुषि सिद्धत्वादयमसौ भवतीत्येतद्वाक्यश्रवणं सोऽमुने-

त्यादि व्यर्थ बहुवाक्यश्रवणं चेत्यादिदोषो दुर्निवारो जीवेशाभेदवादिन इत्यर्थः । अतो हिरण्यमयपुरुषो दृश्यते हिरण्य-
 मश्च हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कथासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदेति नाम स एष सर्वेभ्यः
 पाप्मभ्य उदित इत्यत्र पुंडरीकाक्षत्वादिना य आदित्यादिगतो निर्धारितो विष्णुस्तत्प्रसादात्स्थानवरमुक्तजी-
 वादैश्वर्यवत एव ब्रह्मादयः क्रमेण गुणपूर्णाः । स्वं स्वमानंदं निरंतरमनुभवतः समासत इत्युपसंहरति
 ॥ अत इति । घटशरावादीनामुदकेन पूर्णानां पूर्तो तारतम्यमिव मुक्तब्रह्मादीनामप्यस्तीत्यभिप्रायः ।
 अनेनाधिकारिकमंडलस्थोक्तैरित्यादेरर्थः उक्तो भवति । अधुनाऽयं भगवानाचार्यो यत्प्रसादादागमापारपारावार-
 तरणोपायन्यायप्लवरूपमिमं ग्रंथं कृतवान् । यं वाऽनेनाशेषविशेषपूर्णगुणगणपात्रतया प्रतिपादितवान् । यत्कारुण्येनैवं-
 विधाभतिशुद्धां संविदं लब्धवान् । यत्कल्याणगुणेषु स्वस्य निरुपाधिका प्रीतिस्तं पुरुषोचमं पौनः पुन्येन नमति
 ॥ नमो नम इति । यस्येति श्लोकस्यायमर्थः । यच्छब्दश्रवणात्तच्छब्दोऽत्राध्याहृतव्यः । यस्य वायोदेवस्य वचने त्रीणि
 रूपाण्युदितानि तस्य यदेतत्तृतीयं रूपं । अमुना रूपेणायं केशवविषयो ग्रंथः केशवमेवोद्दिश्य कृतः । यदेतद्रूपत्रयप्रति-
 पादकं वेदवचनं बलिस्था तद्गुणेषुऽधायि दर्शतं देवस्य भर्ग इत्यादि तदर्थोऽत्र कथ्यते ॥ बद् इत्यादिना । तद्रूपत्रयं
 बद् बलात्मकं । दर्शतं भगवद्गृह्ण । भरणगमनयोगात् भर्गःशब्दाभिधेयं महन्महनीयं । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण विष्णुना
 निहितं । तत्र भगवतो रामस्य वचः सीतां प्रति नतिवचत्प्रथमं रूपं । नृपव्याजदैत्यपृतनाक्षयकारि-

त्वात्पृथक्शब्दाभिधेयं द्वितीयं रूपं । मध्वशब्दाभिधानंदतीर्थाख्यं तृतीयं रूपं । तथा त्रिकृतं भाववृत्तादौ । हनुशब्दो ज्ञानवाची हनुमान्मतिशब्दितः । रामस्य वृत्तरूपस्य वाचस्तेनानयंत हि । भृतमो भीम इत्युक्तो वाचोमा मातरः स्मृताः । ऋगाद्या इतिहासश्च पुराणं पंचरात्रकं । प्रोक्ताः सत्याशिवास्तत्र शयो भीमस्ततः स्मृतः । मध्वित्यानंद उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतं । मध्व आनंदतीर्थः स्यात्तृतीया मारुतीतनुः । इति सूत्रगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः । यो वेद वेद-
विस्तः स्यात्तच्चवित्तत्प्रासादतः । साधको रामवाक्यानां तत्समीपगतः सदा । हनुमान्प्रथमो ज्ञेयो भीमस्तु बहुशु-
श्रिपोः । पृतनाध्यकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः । पूर्णप्रज्ञस्तथानंदतीर्थनामप्रकीर्तितः । दशेति पूर्णमुद्दिष्टं सर्वं पूर्णमि-
होच्यते । प्रज्ञा ग्रामितिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः । आसमंतात्पतित्वेन गूढं कलियुगे हरिं । असत्यमग्रतिष्ठं ते जगदाहुर-
नीश्वरं । वदद्भिर्गृहीतं संतं तृतीयोऽसुमेथायति । येन विष्णोर्हि वर्याख्यान्गुणानज्ञाशिषुर्वरान् । ईशा नासुः सूरयश्च
निगूढा निर्गुणोक्तिभिः । त्रेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमात्त्रयः । एतेषां परमो विष्णुर्नृता सर्वेश्वरः परः । स्वयं तु
ब्रह्मसंज्ञोऽसौ परस्मै ब्रह्मणे नम इति । शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यं विष्णोस्तत्त्वं संक्षिप्य प्रदर्शयन् पुनः पुनः प्रणमति
॥ निःशेष इति । लक्ष्मीनारायणौ वंदे तयोर्भो भक्तिमत्तमः ॥ श्रीमदानंदतीर्थाख्यो गुरुस्तं च नमाम्यहं ॥ १ ईशाय
नारायणसंज्ञकाय जन्मादिकत्रे जगतो नमोऽस्तु ॥ व्यासाभिधानाय तथा गुरुभ्योऽप्यानंदतीर्थाभिधया युतेभ्यः
॥ २ ॥ श्रीपद्मनाभयतिसिंधुसमुत्थितेयं सन्न्यायरत्नपरमावलिरुज्ज्वलालं ॥ भूयादशेषसुजनौघमुखैकहेतुः सूत्रानुभाव्यप-

ददीपनदीपरूपा ॥३॥ अशेषकल्याणगुणौघहेतुहरिः सुखात्माखिलदोषदूरः ॥ भक्त्या प्रपन्नस्य सुखैषिणः सदा करोत्व-
भीष्टं हि रमासहायः ॥ ४ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सन्न्यायरत्ना-
वल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थःपादः ॥ ४-४ ॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ ❀

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ अथ श्रीमदनुव्याख्यानदिप्पणी सख्यायरत्नावली समाप्ता ॥

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

